

ΕΛΕΝΗ ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ

ΓΙΑΤΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΕΛΕΝΗ ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ

Γιατί το Βυζάντιο

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Πρώτη έκδοση στην παρούσα μορφή Δεκέμβριος 2012

Πρώτη έκδοση από τις εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα 2009

Μακέτα εξωφύλλου Ιωάννα Γιουντέρη

© 2012, Εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

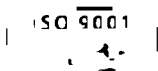
και Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ

ISBN 978-960-501-959-4

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 5959

Κ.Ε.Π. 2562, Κ.Π. 2903

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε μέσο ή τρόπο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003500, fax: 211 3003562

<http://www.metaixmio.gr> • e-mail: metaixmio@metaixmio.gr

Κεντρική διάθεση

Ασκληπιού 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562

Βιβλιοπωλεία ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

- Ασκληπιού 18, 106 80 Αθήνα
τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562
- Πολυχώρος, Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα
τηλ.: 211 3003580, fax: 211 3003581
- Οξυγόνο, Ολυμπου 81, 546 31 Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 260085

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΜΕΡΟΣ Ι: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ	13
Α. Ίδρυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας	15
Β. Σταθμοί της Ιστορίας του Βυζαντίου	26
Γ. Η Αυτοκρατορία της Νίκαιας και η Μεγάλη Ιδέα. «Του χρόνου στην Κωνσταντινούπολη»	55
Δ. Κωνσταντινούπολη: Από τον έναν Κωνσταντίνο στον άλλο...	68
ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΝΙΑΣ	79
Α. Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία	81
Β. Μακεδονία και Θεσσαλονίκη	100
Γ. Μεσόγειος	129
ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ	149
Α. Βασιλεύς και Βασιλεύουσα	151
Β. Βασιλεία και Ιεροσύνη	162
Γ. Ορθοδοξία	173
ΜΕΡΟΣ ΙV: Το ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΞΕΝΟΙ	181
Α. Βυζαντινοί πολίτες και ξένοι υπήκοοι	183
Β. Ο γειτονικός κόσμος	189
Γ. Λαοί του Εύξεινου Πόντου και Βυζάντιο	207
Δ. Βυζάντιο και Δύση	227
ΜΕΡΟΣ V: ΕΠΙΛΟΓΟΣ	255
Α. Ιστορική ενοχή	257
Β. Το Μεταβυζάντιο	266
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	275

Πρόλογος

ΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΟ ΓΙΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ χωρίς επιστημονικές απαιτήσεις, ας πούμε χωρίς επεξηγηματικές υποσημειώσεις και βιβλιογραφικές υποδείξεις, μπορεί να ξενίσει τους συναδέλφους βυζαντινολόγους.

Να σημειώσω λοιπόν αμέσως ότι δεν γράφτηκε για αυτούς, μολονότι νομίζω ότι μπορεί να είναι χρήσιμο, κυρίως σε όσους έχουν αναλάβει να διδάξουν, σε οποιαδήποτε εκπαιδευτική βαθμίδα, την ιστορία αυτής της παρεξηγημένης και, εν μέρει, άγνωστης ακόμη αυτοκρατορίας.

Απόσταγμα, σχεδόν βιωματικό, από την πολύχρονη διδασκαλία μου στη Σορβόνη, το πόνημα αυτό απευθύνεται σε όσους από τους Νεοέλληνες ταλανίζονται με το πρόβλημα της ελληνικής ιστορικής συνέχειας και στους ξένους (κυρίως τους Δυτικοευρωπαίους και τους Αμερικάνους βλαστούς τους) που αρκούνται στην επιλεκτική γνώση του παρελθόντος τους, άσχετα από κάθε ιστορική πραγματικότητα και με μόνο μέλημα τη δικαίωση μιας σύγχρονης πολιτικής προσέγγισης, που υπαγορεύουν συμφέροντα και ενδιαφέροντα, ξένα συχνά από την ιστορία και το αντικείμενό της.

Ανέπτυξα λοιπόν τον προβληματισμό αυτό, προσπαθώντας να αποσαφηνίσω το *Βυζάντιο διά του Βυζαντίου*, όπως έκαναν για τον Όμηρο οι Αλεξανδρινοί σχολιαστές και υπομνηματιστές. Έτσι εξηγούνται οι πολλαπλές και συνεχείς αναφορές σε κείμενα-κλειδιά (όπως, π.χ., ο *Τριακονταετηρικός* του Ευσεβίου, η *Κοσμογραφία*

του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, τα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, ο *Βίος Ιακώβου του Νεοφωτίστου*, τα *Σχόλια* του Τζέτζη, η *Επαναγωγή* και μερικά άλλα), κείμενα που κατά τη γνώμη μου εκφράζουν συνοπτικά τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής ψυχοσύνθεσης ή σημαδεύουν παραστατικά τομές και στροφές της ιστορίας του Βυζαντίου. Τα χρησιμοποίησα ηθελημένα κατά κόρον για να τραβήξω πρώτα την προσοχή σε κείμενα που λίγο μελετήθηκαν, αλλά και γιατί εκφράζουν την ιστορική πραγματικότητα των χρόνων τους κατά τρόπο λακωνικό, λιτό και ουσιαστικό. Δεν θεώρησα σκόπιμο να μεταφράσω τα βυζαντινά αποσπάσματα που χρησιμοποιώ, πιστεύοντας ότι η γλωσσική ελληνική συνέχεια που μας χαρακτηρίζει αρκεί για τη σωστή κατανόηση.

Οποσδήποτε ο ειδοποιημένος αναγνώστης μπορεί εύκολα να αναγνωρίσει γεγονότα και πηγές που μου έδωσαν το έναυσμα για την όλη συγγραφή αυτής της *sui generis* ιστορίας. Άλλωστε, είχα συχνά την ευκαιρία να αναπτύξω αλλού (σε ξενόγλωσσα κείμενα) προβλήματα που μόνο θέτω (και ίσως λίγο βιαστικά) εδώ ή εξετάζω ακροθιγώς. Αφορούν την κατανόηση, και όχι την απλή γνώση μιας εποχής, που βρίσκεται στη ρίζα, νομίζω, μερικών σύγχρονων αδιεξόδων.

Στόχος μου λοιπόν να βάλω, κατά το δυνατόν, έστω εκ του πλάγιου και λάθρα σχεδόν, το Βυζάντιο στη θέση που τα επιτεύγματά του μας υπαγορεύουν: να πω συνοπτικά, εννοώ, αυτά που το αναδεικνύουν ως την πρώτη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία και που εξηγούν, όχι μόνο το πολιτιστικό μεγαλείο του (και αυτό ανεπαρκώς ακόμη γνωστό), αλλά και την ασυνήθη για παγκόσμια δύναμη (όπως ήταν κάποτε το Βυζάντιο) μακροβιότητά του. Φυσικό επακόλουθο η πλούσια ακτινοβολία του Βυζαντίου σε εκτενέστατη γεωγραφική βάση (εκτός από τα Βαλκάνια και τη Ρωσία, καλύπτει και ευρύ χώρο στη Μέση Ανατολή) και με επιβιώσεις που δημιουργούν πολιτιστική αλληλεγγύη ανάμεσα σε λαούς ξένους κατά τα άλλα, αλλά και συχνά εχθρικά διακείμενους μεταξύ τους.

Με αυτό το σκεπτικό ως προτεραιότητα, η επιλογή των θεμά-

των που ανέπτυξα και ανέλυσα εδώ (πλην του ιστορικού πλαισίου που προτείνω σαν καμβά, θα έλεγα, του κεντήματος) σχετίζεται κυρίως με φαινόμενα μακράς διάρκειας, που μπορούν κάπως να ερμηνεύσουν αντιδράσεις ατομικές ή ομαδικές των Βυζαντινών απέναντι στις προκλήσεις του καιρού τους και ίσως και να εξηγήσουν το «Γιατί» της βυζαντινής πολιτικής εμβέλειας σε δεδομένη στιγμή. Ιδού λοιπόν η έννοια του τίτλου «Γιατί το Βυζάντιο». Το ερωτηματικό εξυπακούεται, γιατί καμιά απάντηση δεν μπορεί βέβαια να είναι οριστική.

Στον αναγνώστη μένει να αναμετρήσει την επιτυχία της προσπάθειάς μου και σ' εμένα να ευχαριστήσω τη Λένα Σαββίδη, που μου επέτρεψε να αντιμετωπίσω όλες τις πρακτικές δυσκολίες του εγχειρήματος μου, και όλως ιδιαίτερα τον Χρήστο Λαμπράκη, που μου πρότεινε να μη δειλιάσω και να μην ορρωδήσω εμπρός στην καθ' όλα ενδιαφέρουσα αυτή περιπέτεια. Το σύνθημά μου άλλωστε: «Τους ιερείς ου δει σιγάν» με οδηγεί να λέω και να πω πάλι και πάλι τα ειπωμένα, εφόσον κανείς δεν θέλει να τα ακούσει και να τα ενστερνιστεί. Στην περίπτωση μας λοιπόν, λέω με τα δικά μου λόγια και επαναλαμβάνω το βάρος και τη σημασία της βυζαντινής κληρονομιάς, του «Ενδοξου Βυζαντινισμού» όπως θα έλεγε ο Καβάφης, τόσο για τους απογόνους των φίλων αλλά και των αντιπάλων της χιλιόχρονης αυτοκρατορίας του ελληνισμού των μεσαιωνικών χρόνων.

Σημειώνω τέλος ότι το κάθε κεφάλαιο του βιβλίου αποτελεί αυτόνομη ενότητα, μπορεί δηλαδή να διαβαστεί ανεξάρτητα από το όλο κείμενο, πράγμα που εξηγεί και τις κάποιες απαραίτητες επαναλήψεις.

Ιούλιος 2009

Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ

ΥΓ. Ευχαριστώ θερμά τον Δημήτρη Σ. Γαρία για τις ορθογραφικές και άλλες διορθώσεις που μου υπέδειξε.

Ε.Γ.Α.

ΜΕΡΟΣ Ι

Ιστορική επισκόπηση

Α. Ίδρυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας

«ΑΡΧΗ ΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ ΚΑΙ ΣΟΦΙΑΣ Η ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ» ἔλε-
γαν οι αρχαίοι Ἕλληνες. Το ὄνομα Βυζάντιο θέτει το πρώτο πρό-
βλημα. Και αυτό γιατί ουδέποτε χρησιμοποιήθηκε την εποχή εκεί-
νη από αυτούς που ορίζει σήμερα. Οι ὅροι «Βυζάντιο» και «Βυζα-
ντινός», που περιγράφουν την περίοδο της μεσαιωνικής ιστορίας
των χωρῶν που αποτέλεσαν την αυτοκρατορία, την οποία σήμερα
ονομάζουμε καταχρηστικά Βυζαντινή, εφευρέθηκαν από τους
πρώτους μελετητές της εποχής και της περιοχής αυτής. Καθολι-
κοί ιερωμένοι, οι οποίοι αρνήθηκαν, για λόγους ιδεολογικούς, να
ονομάσουν την αυτοκρατορία των σχισματικών, πάντα κατ' αυ-
τούς, ὀρθοδόξων χριστιανῶν, με το επίσημο ὄνομά της, που ἦταν
το Ρώμη και ρωμαϊκή πολιτεία. Το ευγενές αυτό ὄνομα παρέπε-
μπε, ἔλεγαν, στην καθολική Ρώμη και ὄχι στην Κωνσταντινούπο-
λη. Η ονομασία Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, που θα
μπορούσε κάλλιστα να χαρακτηρίσει τη Βυζαντινή αυτοκρατορία,
αποκλείστηκε και αυτή, γιατί ανήκε, πάντα κατά τους Bollandistes,
στην αυτοκρατορία που ἱδρυσαν με αυτό το ὄνομα οι σταυροφό-
ροι ὅταν κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη το 1204, αυτοκρατο-
ρία που διήρκεσε ως το 1261, ὅταν δηλαδή ο Μιχαήλ Η' Παλαιολό-
γος ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη κάνοντας τότε ακριβῶς
και ἔμβλημα της αυτοκρατορίας του τον δικέφαλο αετό –πριν
ἦταν ο ρωμαϊκός μονοκέφαλος αετός–, με το σκεπτικό ὅτι ἔπρεπε

να κοιτά Ανατολή και Δύση, να αγκαλιάζει δηλαδή το βλέμμα του την ακεραιότητα των κτήσεων και των κατακτητικών επιδιώξεων της αναστημένης στην Κωνσταντινούπολη αυτοκρατορίας. Ρώμη, λοιπόν, ονομαζόταν η αυτοκρατορία του Βυζαντίου –οι «έξω Ρώμης» είναι οι εκτός αυτοκρατορίας για τους Βυζαντινούς–, Ρωμανία, και όχι Ρουμανία, τα εδάφη που την απαρτίζουν, και βέβαια Ρωμαϊκή πολιτεία, Ρωμαϊκό κράτος και Ρωμαίοι οι πολίτες του. «Πιστός εν Χριστώ τω Θεώ βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων» ο κάθε αυτοκράτορας· αυτός είναι ο επίσημος τίτλος του βυζαντινού αυτοκράτορα ως το τέλος της αυτοκρατορίας, ως το 1453, τίτλος που αντικατέστησε το Imperator μετά την επικράτηση της ελληνικής γλώσσας. Και το μεν βασιλεύς δήλωνε την οικειοποίηση από τη βυζαντινή καγκελαρία, μετά την κατάλυση από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο (610-641) της Περσικής αυτοκρατορίας, του τίτλου Βασιλεύς βασιλέων του Πέρση μονάρχη, ενώ ο χαρακτηρισμός «Ρωμαίων», ονομασία που για τους Βυζαντινούς ήταν αυτονόητη, προστέθηκε στον αυτοκρατορικό τίτλο, μετά τη διαμάχη με την Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία των Οθωνιδών, που ιδρύθηκε μετά τον Καρλομάγνο, δηλαδή τον Κάρολο τον Μέγα των Δυτικών, αυτού που στέφθηκε αυτοκράτωρ από τον πάπα Λέοντα Γ' στη Ρώμη το 800. Το όνομα Ρωμαίος στον τίτλο του βυζαντινού αυτοκράτορα υπογράμμισε το ότι μοναδικός κληρονόμος και συνεχιστής της παγκόσμιας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν μόνο το Βυζάντιο. Η χρήση του όρου «Ρωμαϊκός» ή «Ρώμη» από οποιονδήποτε άλλον ήταν λοιπόν για τους Βυζαντινούς σφετεριστική και καταχρηστική.

Είναι ίσως χρήσιμο να αναφέρω εδώ ότι το νόθο έγγραφο, το γνωστό ως *Κωνσταντίνιος Δωρεά*, σύμφωνα με το οποίο ο Μέγας Κωνσταντίνος φεύγοντας για την Κωνσταντινούπολη δώρισε την Παλαιά Ρώμη στον τότε πάπα Σίλβεστρο, κατασκευάστηκε από τις παπικές αρχές (τέλος 8ου αιώνα-αρχές 9ου αιώνα) για να καταπολεμήσουν τις απαιτήσεις της πολιτικής εξουσίας της Δύσης σχετι-

κά με την ονομασία των επισκόπων. Το έγγραφο δεν καταγγέλθηκε ως νόθο από την Κωνσταντινούπολη, γιατί, άθελά του, άφηνε να εννοηθεί ότι οι κληρονόμοι των Ρωμαίων αυτοκρατόρων εδρεύουν έκτοτε στην Κωνσταντινούπολη, πράγμα που αφαιρούσε κάθε δικαίωμα αυτοκρατορικής απαίτησης από τους ηγεμόνες της Δύσης.

Επεκτάθηκα στο πρόβλημα του ονόματος, όχι μόνο για να εξηγήσω γιατί οι Διαμαρτυρόμενοι-Προτεστάντες βυζαντινολόγοι, μέχρι χθες ακόμη, ονόμαζαν το Βυζάντιο Ανατολική Ρωμαϊκή ή Ύστερη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, αλλά και για να σημειώσω αυτό που με κάποια υπερβολή έγραψε ο J. Burg: «Το Βυζάντιο δεν υπήρξε ποτέ, η Ρώμη έπεσε το 1453». Έπρεπε να αποδεχθούν και οι Έλληνες το όνομα Βυζάντιο, αντί της Ρωμιοσύνης και του Ρωμιός, ιδρύοντας και σχετική έδρα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών [σε αυτό ακολούθησαν το παράδειγμα για ίδρυση έδρας με το όνομα Βυζαντινή, που πρώτη έδωσε η Σορβόνη], για να γίνει παγκοσμίως δεκτό το αδόκιμο όνομα Βυζάντιο για τη μεσαιωνική ελληνική αυτοκρατορία, όνομα που οι Bollandistes, όπως σημειώσαμε, πρώτοι πρότειναν, γνωρίζοντας ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος ίδρυσε την Πόλη στην οποία έδωσε το όνομά του ακολουθώντας μια μακεδονική, αλεξανδρινή παράδοση, στα ερείπια της μεγαρικής αποικίας του Βυζαντίου. Αυτό εξηγεί άλλωστε γιατί μερικοί αρχαίζοντες βυζαντινοί λόγιοι, π.χ. ο Μιχαήλ Ψελλός ή ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ο κακώς λεγόμενος Ακομινάτος, χρησιμοποιούν τους όρους Βυζάντιο και Βυζαντινός ή Βυζάντιος για να δηλώσουν την Κωνσταντινούπολη και τους κατοίκους της, αλλά ποτέ για τους κατοίκους της αυτοκρατορίας στο σύνολό τους.

Η επισταμένη εξέταση του ονόματος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας επιτρέπει τώρα να δώσουμε συνοπτικά τον ορισμό του Βυζαντίου: Βυζάντιο είναι, και ονομάζεται έτσι σήμερα, η πολιτεία, η αυτοκρατορία που κληρονόμησε και συνέχισε το πολίτευμα, το κράτος της αρχαίας αυτοκρατορικής Ρώμης, κυρίως στο ανατολι-

κό τμήμα της παλιάς ρωμαϊκής επικράτειας, με αναφορά την πρωτεύουσα πόλη Κωνσταντινούπολη, που γρήγορα ονομάστηκε Νέα Ρώμη και κάποτε Δευτέρα ή Ετέρα. Ωστόσο, η αδιαφιλονίκητη αυτή σχέση του Βυζαντίου με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία δεν είναι το μόνο ειδοποιό χαρακτηριστικό της νέας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η πρεσβυτέρα Ρώμη παρέδωσε τα σκήπτρα στη νεωτέρα, για λόγους που σημάδεψαν την παγκόσμια ιστορία της εποχής, μιας εποχής κατά την οποία η Μεσόγειος διεκδικούσε το μονοπώλιο, θα λέγαμε, της ιστορίας.

Η μετάλλαξη της Ρώμης σε Βυζάντιο γίνεται υπό την πίεση τριών παραγόντων: 1) των βαρβαρικών εισβολών του 3ου και 4ου αιώνα, 2) της απειλής της τότε Περσικής αυτοκρατορίας, που διεκδικεί από τη Ρώμη την παγκόσμια αυτοκρατορία (το *Dominium mundi*) και 3) της διάδοσης του χριστιανισμού, της νέας θρησκείας, της οποίας οι οπαδοί όλο και περισσότερο διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στα τεκταινόμενα της εποχής. Η συμβολή του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (*Pars Orientis*) γίνεται όλο και πιο αναγκαία και βαρύνουσα για την επίλυση των προβλημάτων αυτών. Η Ανατολή αντιμετωπίζει πρώτη τα κύματα των βαρβαρικών επιδρομών πριν αυτά ξεχυθούν προς τη Δύση· ανατολικά βέβαια υπάρχει η περσική απειλή και στην Ανατολή ακμάζει ο νεοπαγής χριστιανισμός: να θυμηθούμε ότι οι επτά λυχνίες της Αποκάλυψης που δηλώνουν τα περίλαμπρα χριστιανικά κέντρα της εποχής είναι και οι επτά πόλεις της Μικρασίας (Πέργαμος, Σμύρνη, Έφεσος, Σάρδεις, Λαοδίκεια, Θυάτεια, Φιλαδέλφεια), λογικά και η προσοχή του οξυδερκούς αυτοκράτορα Κωνσταντίνου στρέφεται προς την Ανατολή. Έτσι δίνει δικαίωμα στους χριστιανούς να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα (αυτή είναι η σημασία του διατάγματος του Μιλάνου-Μεδιολάνου του 312), για να τους επιστρατεύσει ευκολότερα εναντίον των εξωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας, και κτίζει την Κωνσταντινούπολη στην Ανατολή, στο νευραλγικό μεταξύ Ευρώπης και Ασίας πέρασμα,

σταθμό της ναυτικής αρτηρίας, που από τη Μεσόγειο οδηγούσε στον Εύξεινο Πόντο, για να αντιμετωπίσει τη βαρβαρική απειλή γρηγορότερα, αλλά κυρίως για να κινητοποιήσει τα στρατεύματα της Ρώμης κατά της αδιάκοπης προσπάθειας των Περσών να διαβρώσουν τα αυτοκρατορικά εδάφη σε Συρία, Μεσοποταμία και Περσαρμενία. Το νέο αυτό κέντρο, η Κωνσταντινούπολη, από καταβολής του έγινε κέντρο χριστιανικό· γρήγορα η Κωνσταντινούπολη ονομάστηκε εκτός από Νέα Ρώμη, Νέα Ιερουσαλήμ και Νέα Σιών, άσχετο αν ο ιδρυτής της δεν ήταν ασφαλώς ακόμη χριστιανός –αμφισβητείται άλλωστε το αν ποτέ βαφτίστηκε–, όταν την 11η Μαΐου του 330 εγκαινιάζε την πόλη του, που αφιέρωσε αμέσως, όπως γράφει η αναθηματική ιδρυτική στήλη, στον Δεσπότη Χριστόν: «Σοι Χριστέ Κόσμου Βασιλεύς και δεσπότης, σοι προστίθμι την δε την δούλην πόλιν και σκήπτρα της δε και το παν Ρώμης κράτος, φύλαττε ταύτην, σώζε δ' εκ πάσης βλάβης». Αργότερα θα προστεθεί και η Παναγία η Οδηγήτρια, ως προστάτιδα της χριστιανικής πρωτεύουσας και των αυτοκρατορικών δυνάμεων. Το κείμενο της αναθηματικής στήλης υπογραμμίζει, μεταξύ άλλων, την ταύτιση της Κωνσταντινούπολης με όλη την αυτοκρατορία. Το φαινόμενο αυτό, που ονόμασα αλλού κωνσταντινοπολίτικη πόλωση, σημαδεύει όλη τη μακράιωνη ιστορία του Βυζαντίου.

Έτσι, στη ρωμαϊκή ρίζα του Βυζαντίου προστέθηκε η χριστιανική καταβολή, αλλά και η Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσα πόλη της ανατολικής αυτοκρατορίας της Ρώμης, του ανατολικού τμήματός της, του προ πολλού εκχριστιανισθέντος και του, από την αλεξανδρινή κατάκτηση και εδώ, βαθιά εξελληνισθέντος. Να συνοψίσουμε λοιπόν όλα τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά που δημιούργησαν το Βυζάντιο, δίνοντας τον ουσιαστικό ορισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας: Βυζάντιο είναι η εκχριστιανισμένη και εξελληνισμένη Ρωμαϊκή ανατολική αυτοκρατορία με την Κωνσταντινούπολη για πρωτεύουσα. Ο πλήρης αυτός ορισμός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας θέτει νέο πρόβλημα σχετικά με τον χρόνο

της γένεσης της πολιτείας αυτής, γιατί είναι αυτονόητο ότι, πλέον της θεμελιακής ρωμαϊκής υπόστασής της, η Βυζαντινή αυτοκρατορία χρειάστηκε πολύ χρόνο για να εκριζώσει την αρχαία ειδωλολατρία –ελληνική την έλεγαν οι Βυζαντινοί– και για να επιβάλει ως επίσημη γλώσσα τα ελληνικά, απέναντι κυρίως στα λατινικά, αλλά και για να εδραιώσει την εξουσία της απέναντι σε εισβολείς και αντιπάλους που απειλούσαν την ακεραιότητά της και αμφισβητούσαν βέβαια την παγκοσμιότητά της· αυτήν που διεκδικούσε ως μοναδική και οργανική κληρονόμος της Ρώμης από την ίδρυση της και ασφαλώς, αν όχι ως το τέλος της, ως τη διάλυσή της από τη φραγκική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, το 1204.

Πολλές οι προτάσεις για τον χρόνο ίδρυσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ανάλογα με το χαρακτηριστικό που θεωρείται κάθε φορά καθοριστικό. Μίλησαν για την αρχή του Διοκλητιανού (284) λόγω του διαχωρισμού της αρχαίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε Ανατολική και Δυτική. Αναφέρθηκαν στον Θεοδόσιο τον Μεγάλο (379-395), γιατί αυτός (και όχι ο Κωνσταντίνος όπως πολλοί νομίζουν) επέβαλε τον χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία του κράτους, που μετά τον θάνατό του χωρίστηκε οριστικά σε ανατολικό και δυτικό. Άλλοι τέλος φτάνουν στα μεταϊουστινιάνεια χρόνια –τέλος 6ου αρχές 7ου αιώνα– για να υπογραμμίσουν την υπερίσχυση της ελληνικής γλώσσας, τόσο στην κρατική μηχανή, όσο και στην πνευματική ζωή της πολυεθνικής αυτοκρατορίας που ήταν, όπως άλλωστε και κάθε αυτοκρατορία, το Βυζάντιο.

Να πούμε ότι, έστω συμβατικά, είναι σήμερα αποδεκτό ως χρόνος της γένεσης της αυτοκρατορίας το έτος 330, το Εγκαίνιο δηλαδή της Κωνσταντινουπόλεως. Άσχετο τώρα αν δεν είχε ακόμη εγκαταλειφθεί η πρωτεύουσα Ρώμη και αδιάφορο αν δεν έγινε τότε η *translatio imperii* [μεταφορά της αυτοκρατορίας από την Παλαιά στη Νέα Ρώμη], ούτε βέβαια και η *translatio legis* (νόμου). Ίσως ορθότερα θα πρέπει να μιλήσουμε για διπλή Ρώμη –η Κωνσταντινούπολη προικίσθηκε με θεσμούς που κοσμούσαν την

Παλαιά Ρώμη, όπως γερουσία, επαρχιακή αρχή κ.λπ.—, αλλά δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι το 330 η Αιωνία Πόλις, η *Roma Aeterna*, έσβησε εμπρός στην ομώνυμό της Νέα και Ωραία, όπως θέλουν οι εγκωμιαστές της Πόλης. Η Παλαιά Ρώμη μένει πάντα Αιωνία και Πρώτη. Ωστόσο, η θεωρία της *Roma mobilis*, δηλαδή της Κινητής Ρώμης, κάνει κάθε πόλη όπου διαμένει ο Ρωμαίος αυτοκράτορας να είναι, έστω παροδικά, η πρωτεύουσα πόλη. Θα πρέπει να φτάσει η καταστροφή της Παλαιάς Ρώμης από τους Γότθους του Αλάριχου (410) και λίγο μετά η διάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (476) για να γίνει η Κωνσταντινούπολη η μόνη αυτοκρατορική Ρώμη. Η Κωνσταντινούπολη γίνεται πραγματική από τότε πρωτεύουσα με τη σημερινή έννοια του όρου, γιατί όποιος κατέχει την Κωνσταντινούπολη είναι και κύριος όλης της αυτοκρατορίας. Πόλις, λοιπόν, η Κωνσταντινούπολις Βασιλεύουσα, αμετακίνητη έδρα της αυλής και του θρόνου, αλλά και της συγκεντρωτικής κεντρικής διοίκησης της αυτοκρατορίας και βέβαια της εκκλησίας, του ομώνυμου δηλαδή πατριαρχείου.

Λογικά τίθεται λοιπόν τώρα το ερώτημα ποιες είναι οι περιοχές της παλαιάς Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που βρίσκονται κατά καιρούς υπό τη δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης; Το πρόβλημα δηλαδή των συνόρων του Βυζαντίου, του κράτους που, όπως σημειώσαμε, αναπτύχθηκε στο ανατολικό τμήμα της αρχαίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αλλά που ως μοναδικός οργανικός συνεχιστής της αυτοκρατορίας εκείνης δεν έπαψε, κατά το δυνατόν, να διεκδικεί το σύνολο της κληρονομιάς της, δηλαδή τη ρωμαϊκή παγκοσμιότητα, σύμφωνα με την οποία κάθε γη προσβάσιμη και κάθε θάλασσα πλωτή ανήκει στη Ρώμη. Η θεωρία αυτή της αποκατάστασης της αρχαίας αυτοκρατορίας στα παλαιά της σύνορα, υπό την αιγίδα του Βυζαντίου, η ιδέα της ενοποίησης της αυτοκρατορίας υπό την Κωνσταντινούπολη, γνωστή ως πολιτική της *Renovatio*, της *Reconquista*, διατρέχει την αυτοκρατορική βυζαντινή ιδεολογία χωρίς διακοπή. Στηρίζεται στην πίστη ότι ο χρι-

στιανός αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης είναι ο επίγειος αντιπρόσωπος του Θεού, με το σκεπτικό ένας Θεός στον ουρανό και ένας βασιλεύς στη γη, ο χριστιανός αυτοκράτορας, όπως το καθορίζει ο Ευσέβιος στον λόγο που απηύθυνε στον Μέγα Κωνσταντίνο για τα τριάντα χρόνια της βασιλείας του. Στην πεποίθηση άλλωστε αυτή αναφέρεται και η πίστη στην αιωνιότητα της αυτοκρατορίας, όπως την εξέφρασε τον 6ο αιώνα ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης: «το Κράτος των Ρωμαίων ου καταλυθήσεται, θα μείνει αλώβητον ανά τους αιώνας, ως πρώτον πιστεύσαν εις τον Δεσπότην Χριστόν».

Η ρήση του Κοσμά, ο οποίος ζει στα χρόνια του Ιουστινιανού, του αυτοκράτορα που έκανε για τελευταία φορά τη *Renovatio* πραγματικότητα, ούτε φαντάζει παράλογη ούτε ξενίζει. Μόλις όμως έναν αιώνα μετά το ιουστινιάνειο κατόρθωμα, αυτό που έχουν αποτυπώσει τα ψηφιδωτά του Αγίου Βιταλίου της Ραβέννας, η ακραία μονή του όρους Σινά και τα οχυρωματικά έργα του αυτοκράτορα αυτού κατά μήκος των συνόρων της αχανούς τότε αυτοκρατορίας, μόλις, λοιπόν, ένα ενάμισι αιώνα μετά τον Ιουστινιανό, οι αραβικές κατακτήσεις σε Ασία και Αφρική και οι σλαβικές διεισδύσεις στην Ευρώπη θα επιφέρουν τη στένωση της μέχρι τότε παγκόσμιας αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Αυτής της αιώνιας και αήττητου, όπως πίστευε ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, γιατί μεταξύ άλλων, σημειώνει ο ίδιος ο Κοσμάς, «με το νόμισμά της εμπορεύονται πάντα τα έθνη». Τη στένωση αυτή θα περιγράψει παραστατικά ένας άλλος μοναχός, ο Ιάκωβος ο Νεοφώτιστος ο οποίος ζει στο τέλος του 7ου αιώνα, σημειώνοντας την άκρα ταπείνωση της αυτοκρατορίας και αυτό έναν αιώνα μετά τη θριαμβική διαπίστωση του Κοσμά για την αιωνιότητα του Βυζαντίου. «Από του Ωκεανού» γράφει ο Ιάκωβος «τουτέστι της Σκωτίας και Βρετανίας και Σπανίας και Φραγγίας και Ιταλίας και Ελλάδος και Θράκης και έως Αντιοχείας και Συρίας και Περσίδος και Πάσης Ανατολής και Αιγύπτου και Αφρικής και άνωθεν Αφρικής, τα όρια των

Ρωμαίων έως σήμερον και αι στήλαι των βασιλέων αυτών διά χαλκών και μαρμάρων φαίνονται. Πάντα γαρ τα έθνη υπετάγησαν τοις Ρωμαίοις, κελεύσει Θεού. Σήμερον δε θεωρούμεν την Ρωμανίαν ταπεινωθείσαν». Την Ρωμανίαν, δηλαδή το Βυζάντιο.

Παρ' όλες τις αντιξοότητες που γνώρισε το Βυζάντιο κατά τους λεγόμενους Σκοτεινούς χρόνους (τέλος 7ου αιώνα ως μέσα 9ου αιώνα), όλοι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες θα επιδιώξουν την αποκατάσταση της αυτοκρατορίας, με λίγο ή πολύ επιτυχή ο καθένας αποτελέσματα. Ρόλος άλλωστε του αυτοκράτορα κατά τον νόμο, την *Επαναγωγή*, είναι «η των απολεσθέντων ανάκτησις», πράγμα που κάνει τον κάθε πόλεμο του Βυζαντίου αμυντικό και δίκαιο. Η ανάληψη επιπλέον από το Βυζάντιο του ρόλου του αμύντορος όλης της χριστιανοσύνης προσδίδει στις στρατιωτικές του επιχειρήσεις κατά των απίστων σταυροφορικό χαρακτήρα. Ο Ρωμαίος πολίτης [ο Βυζαντινός δηλαδή] είναι ο ακραιφνής πιστός χριστιανός. Οι δυο έννοιες, Ρωμαίος και Χριστιανός, είναι ταυτόσημες, τόσο που ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ' ο Σοφός να αποκαλεί τους Βυζαντινούς «Έθνος Χριστιανών» και κείμενα της εποχής να τους ταυτίζουν με τον Νέον Περιούσιον Λαόν. Στη ρωμαϊκή παγκοσμιότητα προστίθεται έτσι η χριστιανική οικουμενικότητα, μετατοπίζοντας ακόμη μακρύτερα, ως τον ουρανό θα έλεγα, τα ιδεατά σύνορα της αυτοκρατορίας.

Όσον αφορά τώρα τα πραγματικά όρια του βυζαντινού κράτους, είναι αυτονόητο ότι αυτά γνωρίζουν διακυμάνσεις, διευρύνσεις και συρρικνώσεις που καταγράφουν κάθε φορά τη θέση της αυτοκρατορίας στη διεθνή πολιτική σκηνή. Μένει ωστόσο πάντοτε γεγονός ο πολυμέτωπος πόλεμος που το Βυζάντιο διεξάγει έναντι των εξωτερικών εχθρών, αυτών που ιδρύουν τα κράτη τους είτε σε πρώην αυτοκρατορικά εδάφη, όπως το χαλιφάτο των Αράβων στη Δαμασκό, γύρω στα 660, καθώς και το βουλγαρικό κράτος στις παραδουνάβιες περιοχές, γύρω στα 645, είτε στις αποσπασθείσες από την επικράτεια περιοχές που αυτονομήθηκαν

σταδιακά, όπως, π.χ., η Βενετία, η Ραβέννα ή τα αρμενικά κρατίδια στην Ανατολή.

Έγινε κατανοητό ελπίζω ποιο ήταν το πρόβλημα των συνόρων μιας αυτοκρατορίας που έζησε πάνω από χίλια χρόνια, που άρχισε τον βίο της εξουσιάζοντας αχανείς εκτάσεις σε τρεις ηπείρους (Ασία, Ευρώπη, Αφρική). Ανατολικά από τον Τίγρη και Ευφράτη, βόρεια στον Δούναβη, δυτικά στην Ιταλία και νότια στη Νουμιδία, για να τελειώσει εγκλωβισμένη στα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, οι επιδρομές των Σλάβων στα ευρωπαϊκά εδάφη και κυρίως οι επιτυχίες των Αράβων στην Ανατολή και στη θάλασσα κατάφεραν να μετατρέψουν, ήδη από το τέλος του 7ου αιώνα, την ως χθες ακόμη κραταιά παγκόσμια αυτοκρατορία σε μια περιφερειακή σχεδόν δύναμη που αγωνιζόταν για την επιβίωσή της, όπως πετυχημένα το επισήμανε ο Ιάκωβος ο Νεοφώτιστος.

Το πρόβλημα των συνόρων ωστόσο της αυτοκρατορίας αυτής είναι ζήτημα όχι μόνον των μεταβαλλόμενων πολιτικών της ορίων αλλά και της σφαίρας επιρροής της. Αυτό που πετυχημένα ο D. Obolensky ονόμασε *Βυζαντινή Κοινοπολιτεία* (Byzantine Commonwealth). Από την άποψη αυτή θα πούμε χωρίς υπερβολή ότι τα σύνορα του Βυζαντίου συγχέονται με αυτά της ελληνοφωνίας –σε γενικές γραμμές η περιοχή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ανατολικά της Αδριατικής συμπεριλαμβανομένου μέρους της Κάτω Ιταλίας και βέβαια του Ευξείνου Πόντου σχεδόν στο σύνολό του–, και κυρίως συγχέονται με τα σύνορα της ορθοδοξίας, και αυτό άσχετα αν περιοχές, όπως π.χ. η Ρωσία, δεν βρέθηκαν ποτέ εντός των πολιτικών συνόρων της αυτοκρατορίας.

Θεμελιώδες λοιπόν χαρακτηριστικό του Βυζαντίου, που το διαφοροποιεί από την προγονική Ρώμη, η ορθοδοξία, η ορθή δηλαδή πίστη, της οποίας άλλωστε το δόγμα επεξεργάστηκε το Βυζάντιο, χάρη σε βυζαντινούς ιερωμένους. Οι έξι Οικουμενικές Σύνοδοι που απάντησαν στον Αρειανισμό, αλλά και στην πολύχρονη και πολύπλοκη χριστολογική έριδα τη σχετική με την αληθινή φύ-

ση του Χριστού, συγκλήθηκαν όλες σε βυζαντινό έδαφος, κατά πρόσκληση βυζαντινού αυτοκράτορα και επεξεργάστηκαν ελληνιστί το τριαδικό δόγμα, με μόνο μια συμβολή διαιτησίας της ιεραρχικά πρωτόθρονης πάντα Ρώμης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το τέλος της χριστολογικής διαμάχης με τον αυτοκρατορικό Όρο που επιβάλλει την εκκλησιαστική ειρήνη συμπίπτει ακριβώς με την απώλεια των ακραίων ανατολικών περιοχών (680/1). Έτσι αναδεικνύεται η Μικρά Ασία ως η κατεχοχήν νευραλγική περιοχή του Βυζαντίου. Αυτή άλλωστε αποτέλεσε, καθ' όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορίας, την πηγή πλούτου σε ανθρώπινο δυναμικό και σε υλικά αγαθά, συνακόλουθα με τη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου και η Βασιλεύουσα Κωνσταντινούπολη. Μικρασία, Θράκη και Μακεδονία απαρτίζουν τις ζωτικές περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ως το τέλος σχεδόν του βίου της· αυτές, ιδιαίτερα η Μικρασία, έδωσαν στο Βυζάντιο το ανθρώπινο δυναμικό που λάμπρυνε την πολιτική, τη στρατιωτική, την πνευματική και την καλλιτεχνική ιστορία του.

Β. Σταθμοί της Ιστορίας του Βυζάντιου

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ, ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΟ ΩΣ ΚΡΑΤΟΣ πολύ πριν οι πολίτες του αποκτήσουν εθνική συνείδηση, οικοδόμησε υπομονετικά και προσδευτικά τις βάσεις της συνοχής και της ενότητάς του. Αδιάκοπα αναζητούσε την πορεία, την καθοδηγητική ιδέα, μιας πολιτικής που θα του επέτρεπε να συσπειρώσει τον πολυποίκιλο και εθνολογικά πολύμορφο κόσμο που περιέκλειε στους κόλπους του. Η χριστιανική ιδέα έδωσε στη νέα αυτοκρατορία την πνευματική ενότητα, ενώ η ρωμαϊκή ιδέα τής εξασφάλισε τη βάση και τη νομιμότητα για την εξάσκηση μιας πολιτικής με παγκόσμια εμβέλεια. Οικουμενικότητα χριστιανική και ρωμαϊκή παγκοσμιότητα αποτελούν τους δύο πόλους της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας, της μεγάλης οικουμενικής ιδέας που δεν έπαψε ποτέ να καθοδηγεί το έργο των Βυζαντινών κατά τη μακρά ιστορία τους.

Αναμφισβήτητα ο Ιουστινιανός (527-565) είναι ο πρώτος αυτοκράτορας που έκανε πραγματικότητα, που έδωσε σάρκα και οστά στην αυτοκρατορική βυζαντινή ιδέα. Στα χρόνια της βασιλείας του η Μεσόγειος έγινε λίμνη βυζαντινή, η Κωνσταντινούπολη είχε πετύχει να αποκαταστήσει το *Imperium romanum* στα παλιά σχεδόν σύνορά του και είχε, υπό την αιγίδα της, επιβάλει στον κόσμο της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου την *Pax christiana*. Τα βαρβαρικά φύλα είχαν ηττηθεί από τον βυζαντινό στρατό στην Ιταλία, στην Ισπανία και στην Αφρική· οι Πέρσες σέβονταν τις συν-

θήκες που είχαν συνάψει με το Βυζάντιο· τα σύνορα του Δούναβη έμοιαζαν απροσπέλαστα στους επιδρομείς και οι περιοχές του Εύξεινου Πόντου είχαν γίνει και πάλι ρωμαϊκές βυζαντινές.

Ωστόσο, αμέσως μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού η αυτοκρατορία άρχισε να χάνει την αίγλη της· το έργο του Προκόπιου (η *Απόκρυφη Ιστορία*) εστιάζει στη Θεοδώρα και στον ίδιο τον Ιουστινιανό τους λόγους της κατάρρευσης. Γρήγορα το Βυζάντιο, παρά το εκτενές αμυντικό σύστημα, που είχε εγκαταστήσει στα αχανή σύνορα του κράτους ο Ιουστινιανός [είναι γνωστό από το έργο *Περί Κτισμάτων* του Προκοπίου], αναγκάστηκε να αναδιπλωθεί. Η αντίδραση του γειτονικού κόσμου στη Reconquista, την επανάκτηση δηλαδή του δυτικού ρωμαϊκού κράτους, από τη μια πλευρά, καθώς και οι θυσίες που υπέστησαν οι Βυζαντινοί για να ανταποκριθούν στους μακροχρόνιους πολέμους από την άλλη, προκάλεσαν τη δυσарέσκεια των πληθυσμών και έγιναν αιτία των εξεγέρσεων που γνώρισε η αυτοκρατορία, κυρίως στις μεγάλες πόλεις από τις διαμάχες των Δήμων, των αθλητικών σωματείων του ιπποδρόμου, ιδιαίτερα μεταξύ των Πρασίνων και των Βένετων, που αναμείχθηκαν στη χριστολογική έριδα και αναστάτωσαν την Κωνσταντινούπολη κατά την περιβόητη Στάση του Νίκα (531). Για να εξιλεωθεί από την αιματηρή κατά των στασιαστών επέμβαση, ο Ιουστινιανός αποφάσισε να κτίσει την Αγία Σοφία· στα εγκαίνια της οποίας (537), ο αυτοκράτορας ανεφώνησε το υπερήφανο «Νενίκηκά σε Σολομώντα», απόδειξη του μεγαλείου του εγχειρήματος.

Απειλούμενη από εχθρούς εξωτερικούς, κλονισμένη από τις εσωτερικές διαμάχες, η αυτοκρατορία υποχρεώθηκε, από τα μέσα κιόλας του 7ου αιώνα, να εγκαταλείψει τη φιλόδοξη πολιτική της αναβίωσης του ρωμαϊκού μεγαλείου και να ακολουθήσει τη ρεαλιστική πολιτική που της υπαγόρευαν οι περιορισμένες τώρα δυνατότητές της, για να αντιμετωπίσει την αμνηχανία των καιρών.

Μένει οπωσδήποτε αποφασιστική στροφή στην ιστορία του Βυζαντίου η βασιλεία του Ιουστινιανού. Καθ' όλα μοναδική επο-

χή, χάρη στις ζηλευτές επιδόσεις σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς: στις πολεμικές επιτυχίες, στα γράμματα και στις τέχνες, στο δίκαιο ή στην οικοδομική δραστηριότητα. Θεωρήθηκε η εποχή αυτή τέλος της αρχαιότητας και αρχή του μεσαίωνα. Να σημειώσω ωστόσο ότι η έννοια του μεσαίωνα δεν αρμόζει στη βυζαντινή πραγματικότητα, παρά μόνο ως χρονική αναφορά σχετικά με τη Δύση, και αυτό γιατί το Βυζάντιο, αντίθετα από τον δυτικό ρωμαϊκό κόσμο, δεν έπαψε ποτέ: 1) να χρησιμοποιεί μία από τις δύο κλασικές γλώσσες – εννοώ βέβαια την ελληνική, αλλά ως τον Ηράκλειο και τη λατινική, 2) δεν άσκησε ποτέ εμπόριο ανταλλακτικό, αφού από τα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου ήδη διέθετε νόμισμα, βασισμένο μάλιστα στη ρήτρα χρυσού – εννοώ το περίφημο υπέρπυρο – και δεδομένου ότι 3) συνέχισε θεσμικά να έχει ο ηγέτης του κράτους τον αυτοκρατορικό τίτλο, τον οποίο μπορούσε να διεκδικήσει ο κάθε άξιος πολίτης και όχι μόνο οι άρρενες απόγονοι, όπως συνέβαινε με τους «ρήγες» των βαρβαρικών βασιλείων.

Έτσι, όταν μιλάμε για μεσαίωνα στο Βυζάντιο εννοούμε την εποχή της συρρίκνωσης της αυτοκρατορίας λόγω της αραβικής προόδου στην Ανατολή και των σλαβικών διεισδύσεων και εισβολών στην Ευρώπη – εποχή που είναι άλλωστε γνωστή και με το όνομα «Σκοτεινοί χρόνοι»: εκτείνεται *grosso modo* από τα μέσα του 7ου αιώνα ως τα μέσα σχεδόν του 9ου αιώνα, από το τέλος δηλαδή της βασιλείας του Ηρακλείου ως την αποκατάσταση της ορθοδοξίας (843) και ειδικότερα ως την ανάρρηση του Βασιλείου Α' του Μακεδόνα (867) που εγκαινιάζει την πρώτη βυζαντινή ανγέννηση.

Από την αρχή ήδη του 7ου αιώνα, το Βυζάντιο αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει εχθρούς που είχε αποδυναμώσει πριν η ιουστινιανειος αίγλη. Οι Αβαροσλάβοι είχαν παραβιάσει τα σύνορα στον Δούναβη και είχαν εισέλθει στις βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, περιλαμβανομένης και της Ελλάδας: είχαν πολιορκή-

σει τη Θεσσαλονίκη και είχαν απειλήσει την Κωνσταντινούπολη, οι Λογγοβάρδοι εμφανίστηκαν στη βόρεια Ιταλία, ενώ οι Πέρσες εισέβαλαν στις ανατολικές επαρχίες και στην Παλαιστίνη (624). Λίγα χρόνια αργότερα (626) πολιορκούσαν οι Αβαροσλάβοι, ίσως με τη βοήθεια των Περσών, την Κωνσταντινούπολη, που σώθηκε χάρη στη θαυματουργή επέμβαση της προστάτιδάς της Παναγίας της Οδηγήτριας· ο πατριάρχης Σέργιος, στον οποίο ο αυτοκράτορας Ηράκλειος είχε εμπιστευθεί την άμυνα της Πόλης όταν ο ίδιος εκστράτευε κατά των Περσών, φέρεται ως ο εμπνευστής του Ακάθιστου Ύμνου, του έργου που αποτελεί το πάνδημο ευχαριστήριο των Κωνσταντινοπολιτών στην Υπέρμαχο στρατηγό Θεοτόκο, προστάτιδα της Βασιλεύουσας.

Στα δύσκολα αυτά χρόνια της μετα-ιουστινιάνειας εποχής, η άμυνα της αυτοκρατορίας οργανώθηκε από τον Ηράκλειο (610-641), ο οποίος θεωρείται και ο εισηγητής του συστήματος της επαρχιακής διοίκησης, που εξασφάλισε στην αυτοκρατορία εθνικό στρατό, επιφορτισμένο με την άμυνα των επαρχιών της: πρόκειται για το σύστημα το γνωστό με το όνομα «θεματική οργάνωση». Ο όρος «Θέμα» κατέληξε με τον καιρό να σημαίνει επαρχία και σώμα στρατού συγχρόνως, και αυτό ως το τέλος σχεδόν του Βυζαντίου. Η αυτοκρατορία διαιρέθηκε έτσι σε Θέματα-επαρχίες που τέθηκαν η καθεμία υπό τη διοίκηση στρατηγού, κυβερνήτη, τόσο των στρατιωτικών όσο και των πολιτικών [οικονομικών και δικαστικών] πραγμάτων του Θέματος-επαρχίας.

Η προσπάθεια του Ηράκλειου, που είχε πάρει τις διαστάσεις πραγματικής σταυροφορίας κατά των απίστων, στέφθηκε με επιτυχία. Ο αυτοκρατορικός στρατός εισήλθε στη Δασταγέρδη, κατέστρεψε την Κτησιφώντα, από όπου και επανέφερε στην Ιερουσαλήμ τον αληθινό σταυρό (630) –λογικά ο Ηράκλειος ονομάστηκε τότε από τον υμνητή του Πισίδη Σταυροφόρος–, διέλυσε την αυτοκρατορία των *σασσανιδών*, οικειοποιούμενος και τον τίτλο του Βασιλέως που έφεραν οι ηγεμόνες της, ενώ στο εσωτερικό άρχισε

την προσπάθεια του εκβυζαντινισμού, δηλαδή του εκχριστιανισμού και του γλωσσικού εξελληνισμού των Σλάβων που είχαν διεισδύσει στην αυτοκρατορία και, τέλος, επέβαλε την ελληνική ως επίσημη γλώσσα όλων των διοικητικών υποθέσεων. Επίσης, προσπάθησε με την έκδοση της Έκθεσης να εξασφαλίσει την εκκλησιαστική ειρήνη χάρη στον μονοθελητισμό.

Έτσι, κανείς ακόμη στα χρόνια του Ηρακλείου, του αυτοκράτορα, που στη λαϊκή συνείδηση είχε εκθρονίσει τον Ιουστινιανό –λόγω του ονόματος του ο πολύς λαός τον θεωρούσε απόγονο του Ηρακλή–, δεν μπορούσε να υποψιαστεί, ότι οι επιχειρήσεις των λίγων ατίθασων Αράβων στην Ανατολή θα μπορούσαν να απειλήσουν την κραταιά αυτοκρατορία. Η μάχη κοντά στον ποταμό Yarmouk στην Παλαιστίνη, όπου τα βυζαντινά στρατεύματα ηττήθηκαν για πρώτη φορά από τους Αραβες (636), θεωρήθηκε από την Κωνσταντινούπολη ως συνοριακό επεισόδιο άνευ σημασίας, που είχαν προκαλέσει οι αντίπαλοι της θρησκευτικής πολιτικής του Βυζαντίου. Αξίζει άλλωστε να σημειωθεί ότι για λίγο καιρό η Κωνσταντινούπολη θεώρησε το Ισλάμ ως μία αιρετική κίνηση [όχι δηλαδή ως αντίπαλη θρησκεία], μια από αυτές που επιχωρίαζαν τότε στα ανατολικά κυρίως τμήματα της αυτοκρατορίας. Μανιχαίοι, Μοντανιστές, Μαρκίωνες και Καθαροί, όπως αργότερα και οι Παυλικιανοί, εμφανίστηκαν όλοι και έδρασαν στις περιοχές αυτές, που είχαν παρουσιάσει κυρίως κατά τη χριστολογική έριδα, μονοφυσιτικές αντικωνσταντινοπολίτικες τάσεις. Η διαγωγή αυτή θεωρήθηκε, ίσως δικαιολογημένα, ως κύριος παράγων της ραγδαίας εξάπλωσης που γνώρισε το Ισλάμ. Σε αυτές τις δυστράχηλες για το Βυζάντιο και την ορθοδοξία του επαρχίες, όπως η Συρία, η Παλαιστίνη και η Αίγυπτος, δημιουργήθηκε με πρωτεύουσα τη Δαμασκό, το Κράτος των Ομεϊάδων (660), πρώτη αραβική δύναμη που ορθώθηκε νικηφόρα κατά του Βυζαντίου, με όπλο το Djihad, δηλαδή τον ιερό κατακτητικό πόλεμο των μουσουλμάνων κατά των απίστων.

Στις δύσκολες συνθήκες που γνωρίζει το Βυζάντιο στην Ανατο-

λή, προστέθηκαν, την ίδια ακριβώς εποχή, οι επιτυχίες των Βουλγάρων στη Δύση. Οι εισβολές τους στα αυτοκρατορικά εδάφη εδώθεν του Δούναβη κατέληξαν στην πάγια εγκατάστασή τους και στη δημιουργία αυτόνομου βουλγαρικού κράτους, που δεν έπαψε να παρέχει έκτοτε πράγματα στην κλονισμένη σε Ανατολή και Δύση αυτοκρατορία.

Το Βυζάντιο, υποχρεωμένο να διεξάγει διμέτωπο πόλεμο, γνώρισε πριν το τέλος του 7ου αιώνα τη συρρίκνωση των εδαφών του και την εξασθένηση των δυνάμεών του. Η παρουσία των αραβικών στόλων στη Μεσόγειο –είχαν ναυτολογηθεί και αρματωθεί στην Τρίπολη της Συρίας με τη βοήθεια των υποδουλωθέντων Βυζαντινών ναυτικών– σημάδεψε με τα ετήσια, τα «ενιαύσια» κούρσα, το τέλος της αυτοκρατορικής θαλασσοκρατίας, προκαλώντας τη δυσχέρεια των επαφών με τη χριστιανική Δύση και τον μαρasmus των παράλιων περιοχών και ναυτικών πόλεων, με επακόλουθα την κατάπτωση του διεθνούς εμπορίου και την προοδευτική αγροτοποίηση των πρώην ναυτικών πληθυσμών.

Παράλληλα, η μαζική διείσδυση των Σλάβων στα αυτοκρατορικά εδάφη [έφτασαν ως και την Πελοπόννησο], όπου και οργανώθηκαν σε ιδιότυπες διοικητικές μονάδες, με το όνομα Σκλαβηνίες και με αυτοκρατορική ανοχή, αλλοίωσε τον εθνολογικό χαρακτήρα των περιοχών όπου εγκαταστάθηκαν τα σλαβικά αυτά φύλα, ιδιαίτερα μετά την αποψίλωση της Ελλάδας λόγω της πανώλης των μέσων του 8ου αιώνα. Η αποφασιστική εθνολογική πολιτική των αυτοκρατόρων της εποχής [ιδιαίτερα του Ιουστινιανού Β΄ και λίγο αργότερα του Νικηφόρου Α΄] που προέβησαν σε υποχρεωτικές μετακινήσεις πληθυσμών [Σλάβοι μεταφέρονται στην Ασία, ενώ Αρμένιοι στην Ευρώπη], εμπόδισαν τις διασυννοριακές συνεργασίες ομοφύλων εναντίον του Βυζαντίου και εξασφάλισαν την απρόσκοπτη άσκηση της αυτοκρατορικής διοίκησης, που είχαν διασαλεύσει οι διασπαστικές κινήσεις αυτών των ξένων στοιχείων, σε συνεργασία με τους εκτός συνόρων ομογενείς τους.

Οπωσδήποτε, ο 8ος αιώνας εγκαινιάζει περίοδο αντιξοότητας για όλο τον χριστιανικό κόσμο. Οι Άραβες, που έχουν ήδη κατακτήσει όλες τις νότιες ακτές της Μεσογείου, με βάση τώρα την Τρίπολη στη Συρία, την Αλεξάνδρεια στην Αίγυπτο και το Καϊρουάν [την πρώην Καρχηδόνα] στην Τύνιδα, απειλούν τα ελληνικά, τα ιταλικά και τα γαλλικά παράλια, και βέβαια τα νησιά. Η Κύπρος γνωρίζει ένα ιδιότυπο condominium [Βυζαντινοί και Άραβες μοιράζονται την εκεί επικυριαρχία], Μάλτα, Σικελία και Βαlearίδες νήσοι απειλούνται αδιάκοπα από τα αραβικά κούρσα, ενώ η Κρήτη θα περιέλθει ύστερα από λίγο (μετά το 824) στους Άραβες, που θα παραμείνουν ως κυρίαρχοι μέχρι το 961.

Η Κωνσταντινούπολη θα γνωρίσει επανειλημμένες πολιορκίες από αραβικούς στόλους, με κατακλείδα αυτή του 717. Το «υγρό πυρ» απώθησε τότε τους πολιορκητές από την Κωνσταντινούπολη και η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, με το τσουνάμι που ακολούθησε, προκάλεσε τον καταποντισμό των ναυτικών τους δυνάμεων που επέστρεφαν στη Συρία. Αυτή ήταν η τελευταία ναυτική απόπειρα των Αράβων κατά της Κωνσταντινούπολης. Η αποτυχία της απέκλεισε κάθε παρουσία αραβική στον Εύξεινο Πόντο, που παρέμεινε λίμνη βυζαντινή, ως την εμφάνιση των ρωσικών στόλων [αρχίζουν οι επιθέσεις τους το 860 και λήγουν το 1044] και βέβαια, κυρίως, ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους (1204) και τη δημιουργία των παροικιών τους στα λιμάνια του Ευξείνου Πόντου και της Χερσονήσου [της σημερινής Κριμαίας], όπως, π.χ., η βενετσιάνικη Τάνα και ο γενοβέζικος Κάφας.

Η νίκη του Καρόλου Μαρτέλ στο Poitiers (732) λίγα χρόνια μετά την άρση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης σημείωσε, με τη σειρά της, το τέλος της αραβικής εξάπλωσης στη δυτική Ευρώπη, όπου τη διαχείριση των αραβομουσουλμανικών συμφερόντων είχε αναλάβει το κράτος της Κόρδοβας στην Ισπανία.

Η νέα αυτή φάση του αραβοβυζαντινού αγώνα θα αναδείξει τη

Μικρασία ως τη νευραλγική για την αντίσταση της αυτοκρατορίας περιοχή. Τους Άραβες αντιμετώπισε τελικά νικηφόρα ο «θεματικός» στρατός των μικρασιατικών συνόρων. Παρά τα ετήσια κούρσα που απέβλεπαν περισσότερο σε λεηλασίες, δηώσεις και αιχμαλωσίες, και όχι στην κατάκτηση νέων εδαφών, οι Άραβες παρέμειναν εκτός των Κιλικίων Πυλών και του Ταύρου στην ανατολική Μικρασία, όπου και αναπτύχθηκε ο θεσμός των Ακριτών με τα γνωστά από τον ομώνυμο ποιητικό κύκλο κατορθώματα.

Από την αρχή κιόλας του 8ου αιώνα, το Βυζάντιο, υποχρεωμένο να υπερασπισθεί τα εδάφη που παρέμειναν υπό τη δικαιοδοσία του, όταν η Ελλάδα είχε κατακλυσθεί από τις σλαβικές εισβολές και τα παράλια και τα νησιά είχαν ερημωθεί σχεδόν λόγω του κινδύνου των αραβικών ληστρικών επιδρομών, το Βυζάντιο στηρίχθηκε για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του στις ανατολικές μικρασιατικές δυνάμεις. Έτσι, λογικά, η πολιτική της Κωνσταντινούπολης θα ταυτισθεί με τα συμφέροντα και τα ενδιαφέροντα των πληθυσμών της περιοχής αυτής. Αποβάλλοντας τον ναυτικό και εμπορικό χαρακτήρα στον οποίο όφειλε έως τότε τον πλούτο του, το Βυζάντιο αναλαμβάνει τώρα την υπεράσπιση των αγροτικών πληθυσμών της ανατολικής Μικρασίας, των ελλιπώς ελληνοποιημένων και παλαιόθεν προσκείμενων σε ανατολίζουσες παραδόσεις: αυτές κυρίως που χαρακτηρίζονται από τις ανεικονικές λατρευτικές τάσεις. Οι Ίσαυροι, αυτοκράτορες καταγόμενοι από τη Γερμανικία, το σημερινό Καρς, γνωστοί ως «ταξειδιάρηδες», δηλαδή ως στρατιωτικοί αυτοκράτορες (ταξειδιον = στρατιωτική εκστρατεία), θα είναι οι εμπνευστές της ανεικονικής κίνησης, της γνωστής με το όνομα «Εικονομαχία» που αναστάτωσε πάνω από έναν αιώνα τη βυζαντινή κοινωνία (741-843), πνευματικά, οικονομικά και πολιτικά.

Διάφορες υποθέσεις προτάθηκαν από τους ιστορικούς για την ερμηνεία της εικονομαχίας. Μίλησαν για την αντίδραση των κοσμικών δυνάμεων και στρωμάτων, ιδιαίτερα των στρατιωτικών,

εναντίον του κλήρου και των μοναχών, που ζούσαν στη χλιδή, των πλουσιοπάροχα προικισμένων μοναστηριών, χωρίς να συμμερίζονται τις δυσκολίες που γνώριζε ο πολύς λαός και χωρίς βέβαια να πάνσουν να αναμειγνύονται στις υποθέσεις του κόσμου, που υποτίθεται ότι είχαν εγκαταλείψει για να επιδοθούν απρόσκοπτα στη σωτηρία της ψυχής.

Μερικοί θεώρησαν την εικονομαχία ως μίμηση των μουσουλμανικών θρησκευτικών συνηθειών, με το σκεπτικό ότι η επικράτησή της θα απάλυνε ίσως τις διαφορές μεταξύ των Αράβων και των υπό την εξουσία τους πολυάριθμων τότε χριστιανών των περιοχών που είχαν πρόσφατα κατακτήσει. Άλλοι τέλος πίστεψαν ότι η εικονομαχία ήταν η απάντηση που βρήκαν οι Ίσαυροι στην αμηχανία των καιρών, διασκεδάζοντας έτσι τις λαϊκές αντιδράσεις.

Νομίζω ότι καμία από τις υποθέσεις αυτές δεν μπορεί να εξηγήσει μόνη της ένα κίνημα, μια επανάσταση θα έλεγα, όπου η καταστροφή των εικόνων δεν ήταν, κατά τη γνώμη μου, παρά μια εξαιρετική, εξωτερική όμως, πρόφαση, ενώ πραγματική αιτία φαίνεται να είναι η ανάγκη ριζικής αλλαγής των ιδεολογικών, πολιτικών και κοινωνικών προτεραιοτήτων της αυτοκρατορίας. Να θυμίσω ότι ο Λέων Γ' ο Ίσαυρος είναι επίσης ο εμπνευστής της Εκλογής, της σύμπτυξης δηλαδή και της συγγραφής των νόμων «επί το απλούστερον» για να είναι καταληπτοί από τον απλό λαό· ότι το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης που είχε ιδρυθεί από τον Θεοδόσιο Β' τον Μικρό, στα 425, παρακμάζει, ότι η επιστημονική ιστοριογραφία παίρνει τη μορφή της απλής χρονογραφίας, ενώ η ανεικονική τάση οδηγεί την τέχνη των εικόνων σε μαρασμό. Οι πλούσιες εικονογραφικές παραστάσεις που κοσμούσαν προηγουμένως τους ναούς [να θυμηθούμε τα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα ή ακόμη της Μονής του Σινά] έχουν αντικατασταθεί από την απεικόνιση του απλού σήματος σταυρού, ανυψωμένου σε κλιμακωτή πυραμίδα, όπως, π.χ., στον ναό της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη.

Το πνεύμα με τις ρωμαιοελληνικές ρίζες και τις κλασικές καταβολές, που έτρεφε ως τότε την πολιτική, τη διάνοηση, την τέχνη του Βυζαντίου, υποχωρεί κάτω από την πίεση των στοιχείων ανατολικής προέλευσης, που κυριάρχησαν στην αυτοκρατορία. Η μόνη αντίδραση έτσι κατά των εικονοκλαστικών μέτρων προέρχεται από τις δυτικές επαρχίες, την Ελλάδα και την Ιταλία, των οποίων οι πληθυσμοί είχαν από παράδοση εθισθεί στην απεικόνιση του ιερού και του θείου. Η Ιταλία θα βρει, υπό την αιγίδα του πάπα, την ευκαιρία να απομακρυνθεί από τα εικονοκλαστικά δρώμενα της Κωνσταντινούπολης, η οποία ήδη το 731 ή το 732 απέσπασε το Ιλ-λυρικό, τη διοίκηση των ευρωπαϊκών της επαρχιών, από τη Ρώμη και το προσάρτησε στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Οι ιταλικές επαρχίες καθώς και η Σικελία έγιναν γρήγορα έτσι εστίες του ορθόδοξου ελληνισμού. Και ενώ τα ελλαδικά μέρη κλονίζονταν από την επανάσταση του Κοσμά, που ορθώθηκε κατά της Κωνσταντινούπολης (727), το εξαρχάτο της Ραβέννας έπεφτε στα χέρια των Λογγοβάρδων (751).

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ανάδειξη ηγεμόνα από τα δυτικά τμήματα της χώρας, από την Ελλάδα, οδήγησε στην εγκατάλειψη, έστω και προσωρινά, της εικονομαχίας. Το έργο της Ειρήνης της Αθηναίας –που αυτοκρατόρησε πρώτα με τον άνδρα της, ύστερα (780) με τον γιο της και τέλος, το 797-802, μόνη ως αυτοκράτωρ βασιλεύς, όπως φέρεται στα νομίσματα– συνοψίζει την πολιτική αυτή· πρώτα με τη σύγκληση της δεύτερης συνόδου της Νικαίας (787) με αποτέλεσμα την προσωρινή παύση της εικονομαχίας, και ύστερα με την ανάληψη του αγώνα κατά του ευρωπαϊκού εχθρού, των Βουλγάρων και τη σύναψη ανακωχής με τους Άραβες στην Ανατολή.

Οπωσδήποτε προτεραιότητα των εικονοκλαστών αυτοκρατόρων ήταν η απώθηση των Αράβων του χαλιφάτου τώρα της Βαγδάτης από τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, έργο που στέφθηκε με επιτυχία, παρά την πρόοδο συχνά των αραβικών

κουρσών που έφτασαν μέχρι το Αμόριο και την Άγκυρα, διασχίζοντας Καππαδοκία και Λυκαονία.

Αντίθετα όμως, οι εικονοκλάστες αυτοκράτορες δεν κατάφεραν να εμποδίσουν την εξάπλωση των Βουλγάρων στον βαλκανικό χώρο, ούτε την κατάκτηση της Κρήτης από τους περιπλανώμενους στο Αιγαίο και την Αίγυπτο Άραβες της Ισπανίας. Η άλωση της Κρήτης και η συνεχής απειλή κατά της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας από τους Άραβες τώρα της Αφρικής, καθώς και οι επιτυχίες των Βουλγαροσλάβων σε Θράκη και Μακεδονία [η πρόδοός τους αυτή είχε ως επακόλουθο την εγκατάλειψη της Εγνατίας οδού και τη δυσχέρεια, αν όχι τη διακοπή, των επαφών με τη Δύση], οι επιχειρήσεις τέλος των Αραβικών στόλων της Κρήτης, αλλά και της Ταρσού, κατά των αιγαιακών παραλιών, έκαναν φανερό ότι ο κίνδυνος που αντιμετώπιζε τώρα η αυτοκρατορία εστιαζόταν όχι πια στα ανατολικά σύνορα, αλλά στις ευρωπαϊκές επαρχίες.

Η χειραφέτηση της Ιταλίας και γενικότερα της δυτικής χριστιανοσύνης από την Κωνσταντινούπολη με επιστέγασμα τη στέψη, τα Χριστούγεννα του 800 από τον πάπα Λέοντα Γ', του Καρλομάγνου ως αυτοκράτορα, τίτλο που κατείχε μόνο ο βυζαντινός ηγέτης [από τότε οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου προσθέτουν στην επίσημη τιτλοφορία τους τον χαρακτηρισμό «Ρωμαίων»], προδικάζουν τις νέες εξελίξεις στην ευρωπαϊκή σκηνή. Σπουδαιότερες, η ανάδειξη της Βενετίας ως κράτους «*tamron*» ανάμεσα στις δύο ρωμαϊκές οικουμενικές αυτοκρατορίες (το Βυζάντιο δηλαδή και τη νέα Αγία και καταχρηστικά λεγόμενη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία των Καρολιδών και μετέπειτα Οθωνιδών Γερμανών αυτοκρατόρων), αλλά και η διάσταση μεταξύ της καθολικής, παπικής και της ορθόδοξης κωνσταντινοπολίτικης εκκλησίας. Να θυμίσω ότι το πρώτο σχίσμα, επί πατριαρχίας Φωτίου χρονολογείται το 867, και ότι η πραγματική αιτία του είναι, όχι όπως πιστεύεται, η διαμάχη για τα πρωτεία ανάμεσα σε Κωνσταντινούπολη και Ρώμη, θέμα που αποτέλεσε το παντοτινό πρόσχημα της ενδοχριστιανικής διένεξης, αλλά η

δικαιοδοσία πάνω στους νεοφωτισθέντες Σλάβους. Να σημειώσω παρενθετικά ότι οι Βούλγαροι βαφτίστηκαν μαζί με τον αρχηγό τους Βόριδα, το 863, ύστερα από την επιτυχία της αποστολής των Θεσσαλονικέων ιεραποστόλων Κυρίλλου και Μεθοδίου, και με προτροπή του πατριάρχη Φωτίου και του παρεξηγημένου αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄, του λεγόμενου Μέθυσου. Αυτός ήταν άλλωστε και ο ανάδοχος του Βόριδα, ο οποίος προς τιμήν ακριβώς του αναδόχου του, πήρε ως χριστιανικό όνομα το Μιχαήλ.

Αυτές οι νέες ιστορικές συνθήκες υποχρέωσαν το Βυζάντιο να στρέψει την προσοχή του στα πράγματα της Δύσης, δεδομένου άλλωστε ότι οι Άραβες της Ανατολής, διηρημένοι τώρα σε διάφορα μετρίου μεγέθους κρατίδια, με χαλαρούς μόνο δεσμούς με το χαλιφάτο της Βαγδάτης, καθηλώθηκαν από τις αρχές του 11ου αιώνα κυρίως, σε θέση αμυντική έναντι του Βυζαντίου. Η διαμάχη των εικόνων λήγει με την αναστήλωσή τους και τη γιορτή της Ορθοδοξίας (843). Η δυναστεία των λεγόμενων Μακεδόνων [στην πραγματικότητα είναι αρμενικής καταγωγής] που ανήλθε στον θρόνο με τον Βασίλειο Α΄, θα αναλάβει έκτοτε την εδραίωση της αυτοκρατορίας στις ευρωπαϊκές επαρχίες, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια και την Ιταλία, όπου και εστιάζεται κυρίως το έργο του Βασιλείου Α΄, χωρίς βεβαίως να παραβλέπει τη δύναμη των Αράβων και των συμμάχων τους, Παυλικιανών, στην Ανατολή, καθώς και την απειλή των σαρακηνικών στόλων της Κρήτης και της Ταρσού. Να σημειώσω ότι οι Ταρσηνοί κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη το 904, εξανδραποδίζοντας τους κατοίκους της και ότι οι Κρήτες μουσουλμάνοι λεηλατούσαν αδιάκοπα τις ακτές του Αιγαίου, παρακλύοντας τις συναλλαγές και τις επαφές μεταξύ των πληθυσμών τους. Πρέπει να περιμένουμε το έργο των μικρασιατών αυτοκρατόρων, του Νικηφόρου Β΄ Φωκά και του Ιωάννη Τσιμισκή, για να δούμε την επανάκτηση της Κρήτης, της Κύπρου και την απώθηση των Βουλγάρων από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης όπου τους είχαν φέρει οι επιτυχίες του τσάρου Συμεών.

Οι νικηφόρες εκστρατείες, τέλος, του Βασιλείου Β', με επιστέγασμα τη νίκη εναντίον των Βουλγάρων στο Κλειδί (1014) [σε αυτήν οφείλει το όνομα του Βουλγαροκτόνου] σημείωσαν το τέλος του βουλγαρικού κράτους με την υποταγή του στο Βυζάντιο. Οι επαρχίες του μετατράπηκαν σε Θέματα (επαρχίες) της αυτοκρατορίας (τα Παραδουνάβια ή Παράστρια) και η εκκλησία του αποτέλεσε μέρος των μητροπολιτικών ενοριών του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης.

Στις αρχές ήδη του 11ου αιώνα, οι Βυζαντινοί έχουν επικρατήσει σε όλα σχεδόν τα μέτωπα. Το περήφανο επίγραμμα στον τάφο του Βασιλείου Β' δείχνει ότι τα σύνορα της αυτοκρατορίας εκτείνονται πάλι από τον Δούναβη στο Λιβυκό πέλαγος και από την Ιταλία στον Καύκασο. Η θάλασσα, όπως το είχε δηλώσει στον Λιουτπράνδο, τον πρεσβευτή του Όθωνα Γ', ο Νικηφόρος Φωκάς ανήκε πάλι στους Βυζαντινούς, ενώ η Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία της Δύσης, υπό την καθοδήγηση της βυζαντινής στην καταγωγή αυτοκράτειρας της Θεοφανούς [της βασιλομήτορος του Όθωνα] προσπαθούσε να μιμηθεί τα βυζαντινά πρότυπα. Το πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης γνώριζε νέα άνθηση, πρώτα χάρη στον Καίσαρα Βάρδα, στον πατριάρχη Φώτιο και στον Λέοντα τον μαθηματικό και αργότερα, χάρη στον Κωνσταντίνο Μονομάχο (1044) με εξάρχοντες τότε τον Ψελλό και τον Ξιφιλίνο, ενώ ο διανοούμενος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος (913-959) είχε ήδη παραγγείλει τη σύνταξη εγκυκλοπαίδειας που ήρθε να συμπληρώσει τα *Βασιλικά*, το νομοθετικό έργο του παππού του Βασιλείου Α' και του πατέρα του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, καθώς και τις άλλες πολυπληθείς επιστημονικές πραγματείες της εποχής (π.χ. τα ιατρικά εγχειρίδια) αλλά και τα έργα του ίδιου του αυτοκράτορα, τα σχετικά με τη διοίκηση του κράτους, τη διπλωματία και την οργάνωση της αυλής· τα γνωστά με τους τίτλους «Περί Θεμάτων», «Περί της Βασιλείου Τάξεως» και «Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν».

Ο θρίαμβος των εικόνων έδωσε, όπως ήταν φυσικό, νέα ώθηση στη βυζαντινή τέχνη. Οι τεχνίτες των ψηφιδωτών συνθέτουν τώρα σε φόντο χρυσό την εικονογραφική κατήχηση των πιστών γύρω από τις δεσποτικές εορτές που κυριαρχούν στον διάκοσμο του κυρίως ναού (Ευαγγελισμός, Γέννηση, Βάπτισμα, Υπαπαντή, Ανάσταση του Λαζάρου, Πεντηκοστή, Είσοδος στα Ιεροσόλυμα, Σταύρωση, Εις Άδου κάθοδος, Μεταμόρφωση, Ανάληψη αλλά και Κοίμηση της Θεοτόκου, η τελευταία λόγω της εκεί παρουσίας του Χριστού). Η Κωνσταντινούπολη κοσμεύεται με τη Νέα Εκκλησία που ο Βασίλειος Α' κτίζει σαν απάντηση στην Αγία Σοφία και με την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, ενώ αργότερα στις επαρχίες, οι μονές του Δαφνίου, του Οσίου Λουκά στο Στείρι, της Νέας στη Χίο όπως πριν και η εκκλησία της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, μαρτυρούν με τον ψηφιδωτό πλούτο τους την αναγέννηση της βυζαντινής τέχνης. Επίλεκτο δείγμα της αποτελούν επίσης οι πολυπληθείς εικονογραφήσεις – μικρογραφίες χειρογράφων ευαγγελίων, ψαλτηρίων, της Πεντάτευχου, αλλά και έργων κοσμικής παραγωγής, όπως π.χ. το περίφημο χειρόγραφο της ιστορίας του Σκυλίου, σήμερα στο Escorial της Μαδρίτης.

Ο πλούτος και το μεγαλείο της Βασιλεύουσας θαμπώνουν τους πολυπληθείς ξένους, εμπόρους, διπλωμάτες, μισθοφόρους, προσκυνητές των Αγίων Τόπων, που επισκέπτονται την Κωνσταντινούπολη. Τα πολυτελή προϊόντα της βιοτεχνίας, σμάλτα, πολύτιμα σκεύη και υφάσματα χρυσοποίκιλτα, είναι περιζήτητα ανά τον κόσμο. Οι βυζαντινοί πολίτες, ιδίως των πόλεων, ζουν στη χλιδή και στην πολυτέλεια, που τους απομακρύνει προσδευτικά από τη στρατιωτική ζωή και απασχόληση· οι ευπορότεροι εξαγοράζουν τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους και αποδυναμώνουν έτσι τις τάξεις του θεματικού εθνικού στρατεύματος, που τείνει να αντικατασταθεί από τους πολυποίκιλους εθνολογικά μισθοφόρους (Βαράγκους, Ρώσους, Φράγκους, Κέλτες, Αλαμανούς, Νεμίτζες, Πετσενέγους κ.ά.), που είναι έτοιμοι να πουλήσουν τις υπηρεσίες

τους σε όποιον πλειοδοτεί στη μισθοδοσία τους. Η αποστρατιωτικοποίηση αυτή των Βυζαντινών, αποτέλεσμα του πλούτου και της αίγλης που γνωρίζει η αυτοκρατορία για μια ακόμη φορά ανά τον κόσμο, θα έχει οδυνηρά αποτελέσματα για τη δύναμη του Βυζαντίου. Πριν κιόλας από το τέλος του 11ου αιώνα, το Βυζάντιο θα αντιμετωπίσει νέους εχθρούς που απειλούν πανταχόθεν τα εδάφη του, υποχρεώνοντάς το να διεξάγει από εδώ και στο εξής πολυμέτωπο πόλεμο.

Ο φόβος της χιλιετίας [το μιλเลนιαριστικό δέος], που είχε καταλάβει τα χριστιανικά πλήθη της Δύσης, ήταν άγνωστος βέβαια στο Βυζάντιο που, όπως είναι γνωστό, μετρούσε τα χρόνια, όχι από τη γέννηση του Χριστού, αλλά από την κτίση του κόσμου [το έτος χίλια ισοδυναμούσε με το έτος 6508 του βυζαντινού ημερολογίου]. Ο 11ος ωστόσο αιώνας, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη δυτική Ευρώπη, δηλώνει σηµαίνουσα καμπή της ιστορίας τους. Για το Βυζάντιο το πρώτο ήμισυ του αιώνα αυτού μπορεί να θεωρηθεί ως το απόγειο της αίγλης και του μεγαλείου που του προσέδωσαν οι εδαφικές επεκτάσεις, αλλά και η πνευματική και καλλιτεχνική άνθηση. Η διαμάχη με τη Δύση που αρχίζει με το τελικό σχίσμα των Εκκλησιών, το 1054, θα πάρει, πριν από το τέλος του αιώνα, στρατιωτικό χαρακτήρα λόγω των νορμανδικών επιδρομών εναντίον των ιλλυρικών ακτών, των Ιονίων νήσων και της Θεσσαλίας (1081/2), αλλά και θα εξελιχθεί σε οικονομικό ανταγωνισμό, εξαιτίας της εγκατάστασης στα σπουδαιότερα λιμάνια της αυτοκρατορίας, βενετικών πρώτα, πιζάνικων και γενοβέζικων ύστερα, εμπορικών παροικιών. Αυτό, χάρη στις διομολογήσεις που πρώτος παρεχώρησε στους Βενετούς ο Αλέξιος Κομνηνός (1081), σε αντάλλαγμα της συμμαχίας τους κατά τον εναντίον των Νορμανδών αγώνα. Τα άναρχα στρατεύματα της πρώτης σταυροφορίας που διέρχονται λίγο αργότερα (1096) τα εδάφη της αυτοκρατορίας στον δρόμο προς τους Αγίους Τόπους, μεταξύ των οποίων και οι γνωστοί στους Βυζαντινούς Νορμανδοί, επιδείνωσαν τη μεταξύ Βυζαντινών και

Λατίνων αντιπαλότητα και αύξησαν την καχυποψία των Βυζαντινών αναφορικά με τους πραγματικούς σκοπούς της σταυροφορίας: την απελευθέρωση δηλαδή των Αγίων Τόπων από τους Σελτζούκους Τούρκους, που είχαν ήδη κατακλύσει τη Συρία, αλλά και τη βυζαντινή Μικρασία μέχρι και αυτών των αιγαιακών παραλίων.

Η εμφάνιση των Σελτζούκων Τούρκων στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, ήδη από την αρχή του δεύτερου ημίσεος του 11ου αιώνα [κατέλαβαν την Αρμενία και τη Μεσοποταμία και προωθήθηκαν ως την Καισαρεία της Καππαδοκίας] και η δραματική για τους Βυζαντινούς ήττα στο Μαντζικέρτ [κοντά στη λίμνη Βαν], όπου αιχμαλωτίσθηκε στα 1071, ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ρωμανός Δ' ο Διογένης από τον Αλπ-Αρσλάν, άνοιξε τον δρόμο των Τούρκων προς τη δυτική Μικρασία, σαρώνοντας στο διάβα τους κάθε αντίσταση. Η Νίκαια παραδίδεται (1081) και γίνεται η πρωτεύουσα ενός εφήμερου σελτζουκικού κράτους· στον Πόντο εγκαθίστανται οι Τούρκοι Δανισμενήδες, ενώ ο Τζαχάς καταλαμβάνει τη Σμύρνη, ιδρύει ίδιον κράτος και με τον στόλο του παρενοχλεί τα μικρασιατικά νησιά, ως και την Πάτμο. Τέλος, στο Ικόνιο ιδρύεται το Σουλτανάτο της Ρουμ, που απετέλεσε ως την τελική πτώση της Μικρασίας, τον εις ανατολάς γείτονα του Βυζαντίου.

Την ίδια στιγμή στη Δύση, τα νορμανδικά πρώην μισθοφορικά στρατεύματα των Βυζαντινών ανεξαρτητοποιούνται, καταλαμβάνουν το Μπάρι, τελευταία κτήση της αυτοκρατορίας στην Ιταλία (1071) και διαλύουν το Αραβικό Εμιράτο του Παλέρμου της Σικελίας (1073), όπου και ιδρύουν το ιδιότυπο κράτος τους· κράμα δυτικών φεουδαρχικών παραδόσεων, αραβικών συνηθειών και βυζαντινών προτύπων. Από τις ιταλικές βάσεις τους οι Νορμανδοί επιτέθηκαν κατά των αντικρινών βαλκανικών ακτών, προκαλώντας την οργή των Βενετών, που οι νορμανδικές επιτυχίες στον μεταξύ Ιταλίας και Ιλλυρίας χώρο μπορούσαν να τους αποκλείσουν στο βάθος της Αδριατικής θάλασσας. Η συμμαχία με την Κωνσταντινούπολη ήταν η μόνη ενδεδειγμένη και σωστή άμυνα

της Γαληνότητας· αυτή στάθηκε άλλωστε και η αιτία των προνομίων που απόλαυσαν οι δραστήριοι έμποροι της στα λιμάνια του Βυζαντίου, από το 1081/2 και μετά, προκαλώντας με τον καιρό αντιπαλότητες οικονομικές με τους ιθαγενείς. Στάθηκαν έτσι η αιτία των βενετοβυζαντινών συγκρούσεων του 12ου αιώνα, με κατακλείδα την αποφασιστική συμμετοχή του βενετικού στόλου στα δραματικά γεγονότα του 1204, που οδήγησαν τα φραγκικά στρατεύματα στην άλωση και τη λεηλασία της Βασιλεύουσας, κατά την τέταρτη σταυροφορία.

Στις αντιξοότητες που γνωρίζει η Κωνσταντινούπολη, πριν από το τέλος ήδη του 11ου αιώνα, σε Ανατολή και Δύση, προστίθενται την ίδια στιγμή, οι επιχειρήσεις των Πετσενέγων στη Θράκη. Οι απειλητικοί αυτοί βόρειοι γείτονες του Βυζαντίου έφτασαν ως τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης (1086) και απέκλεισαν την Πόλη, την οποία πολιορκούσε ήδη ο στόλος του Τζαχά, ο οποίος Τζαχάς είχε αυτοανακηρυχθεί Βασιλεύς Ρωμαίων. Ένας αυτόπτης μάρτυρας των δραματικών αυτών γεγονότων, ο πατριάρχης Ιωάννης της Αντιοχείας, που είχε καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε στον Αλέξιο Κομνηνό (1081-1118), με κάποια ίσως υπερβολή, ότι τα τείχη της Βασιλεύουσας φτάνουν για να περικλείσουν όλη την επικράτειά του! Ωστόσο, την άμυνα του κράτους οργάνωσε αποφασιστικά ο Αλέξιος Α', χάρη στους διπλωματικούς χειρισμούς [συμμαχία με Βενετούς, αλλά και προσάρτηση των εδαφών που θα κατελάμβαναν στη Μικρασία οι σταυροφόροι στον δρόμο τους προς την Ιερουσαλήμ] και χάρη στις στρατιωτικές του ικανότητες· δεν δίστασε άλλωστε να οικειοποιηθεί και να χρησιμοποιήσει τα πλούσια εκκλησιαστικά σκεύη για την εξεύρεση πόρων προς δημιουργία μισθοφορικού στρατού, ούτε και να νοθεύσει το βυζαντινό νόμισμα για να αντεπεξέλθει στις ανάγκες του κράτους. Χάρη στο έργο του αυτοκράτορα αυτού, έργο που θα συνεχίσει με μεγαλύτερη ακόμη επιτυχία ο γιος του Ιωάννης Β' (1118-1143), ανακτήθηκε και ειρήνευσε η δυτική Μικρασία και μεγάλο μέρος

του Πόντου· η παρουσία ωστόσο των Σελτζούκων παγιώθηκε στην Καππαδοκία, τη Λυκαονία μέχρι και τη Φρυγία, και μεγάλο μέρος των αγροτικών πληθυσμών των περιοχών αυτών ασπάσθηκαν οικειοθελώς τότε το Ισλάμ, αποφεύγοντας έτσι, όπως γράφει ο Κίνναμος, τη φορολογική τους εκμετάλλευση από την Κωνσταντινούπολη.

Ο διάδοχος του Ιωάννη, Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180), έχοντας εξασφαλίσει τη μικρασιατική βάση της αυτοκρατορίας, θα συλλάβει το μεγαλεπήβολο σχέδιο να επεκταθεί στα σταυροφορικά εδάφη της Συρίας και στην Αίγυπτο, αλλά και θα επιχειρήσει την επάνοδο των Βυζαντινών στην Ιταλία, προσπαθώντας να εναντιωθεί έτσι στις επιχειρήσεις των Βενετών που παρενοχλούσαν με τον στόλο τους τους βυζαντινούς πληθυσμούς των παραλίων. Η δεινή όμως ήττα των στρατευμάτων του Βυζαντίου στο Μυριοκέφαλο (1176) από τους Σελτζούκους του Ικονίου [θεωρήθηκε, έναν αιώνα μετά το Μαντζικέρτ, ως μια δραματική συνέχειά του] διέψευσε όλες τις ελπίδες του Μανουήλ· μετά την ταπεινωτική ήττα στο Μυριοκέφαλο, ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσας θα γράψει περιφρονητικά στον Μανουήλ: «Δεν είσαι βασιλεύς Ρωμαίων, αλλά Γραικών», προδικάζοντας έτσι τις μετέπειτα εξελίξεις.

Το Βυζάντιο της δυναστείας των Αγγέλων θα προσπαθήσει, χωρίς όμως επιτυχία, να ανταποκριθεί στις προκλήσεις των καιρών. Δίχως να έχει τη δυνατότητα πια να εξοπλίσει τους βαριά καταφράκτους καβαλάρηδες, όπως ήταν οι πολεμιστές στη Δύση, ούτε να διατηρήσει σοβαρούς πολεμικούς στόλους, υπέστη τις επιθέσεις των πολυάριθμων εχθρών του [Κουμάνοι και Πετσενέγοι στον βορρά, Σελτζούκοι στην ανατολή, Βενετοί και Νορμανδοί στη δύση]. Η ύπαιθρος, από τους εκ βορρά και από ανατολή εισβολείς, και τα παράλια, λόγω των ληστρικών επιχειρήσεων της Βενετίας και των Νορμανδών, προοδευτικά ερημώνονται. Η Θεσσαλονίκη πέφτει το 1185 στα χέρια των Νορμανδών, που είχαν ήδη καταλάβει την Κόρινθο και τη Θήβα, αιχμαλωτίζοντας τους εξειδικευμέ-

νους εργάτες της πορφύρας των εκεί αυτοκρατορικών εργαστηρίων. Νορμανδοί, που δεν δίστασαν να προωθηθούν ως και στην Κωνσταντινούπολη, την οποία και επολιόρκησαν, προλογίζοντας έτσι τα δραματικά γεγονότα της τετάρτης σταυροφορίας.

Το εξασθενημένο κράτος της Κωνσταντινούπολης, πλην των δυναστικών διαταράξεων, θα αντιμετωπίσει και τα κινήματα ανεξαρτητοποίησης που εκδηλώνονται στα διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας από τους τοπικούς άρχοντες και Δυνατούς. Οι Γαβράδες στον Πόντο, οι Χαμάρετοι και οι Σγουροί στην Ελλάδα, οι Μαυροζώμηδες στη Μικρασία, αποτελούν, μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικά παραδείγματα των αντικωνσταντινοπολιτικών βυζαντινών κινήματων: η επιτυχία τους εξηγεί το γιατί κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους και τους Βενετούς στα 1204 δεν παρουσιάστηκε καμία βοήθεια από την επαρχία, ούτε καν από τη γειτονική Θράκη. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι, όταν οι χωρικοί της Θράκης είδαν, μετά την άλωση και τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, να καταφεύγουν εκεί ρακένδυτοι, πεινώντας και πένοντες οι πρώην Δυνατοί [το αρχοντολόι δηλαδή της Κωνσταντινούπολης] ευχαρίστησαν, γράφει ο Νικήτας Χωνιάτης, την Παναγία, γιατί τους έδωσε τη χάρη να τους αξιώσει να γνωρίσουν «ισοπολιτεία» με τους άλλοτε εξουσιαστές τους.

Αναπάντητο θα μείνει ίσως το ερώτημα, αν η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους στα 1204, ήταν προσχεδιασμένη ή αν αποφασίστηκε επιτόπου από τους Βενετούς και τους Φράγκους, οι οποίοι έτσι εκμεταλλεύτηκαν την έκρυθμη κατάσταση που βασίλευε στην Κωνσταντινούπολη λόγω της διαμάχης μεταξύ των δύο Αλεξίων [του Μούρτζουφλου και του Αγγέλου]. Οπωσδήποτε όμως, παραμένει χειροπιαστό το αποτέλεσμα του ανόσιου αυτού εγχειρήματος, όπου η πρώτη χριστιανική αυτοκρατορία έπεσε υπό τα πλήγματα χριστιανικού στρατού [Milites Christi ονομάζονταν οι σταυροφόροι].

Το 1204 οι Λατίνοι λήστευσαν και κατέστρεψαν παλάτια, ναούς και αγιάσματα, σαν τους χειρότερους εχθρούς του Χριστού. Τα λάφυρα, τα άγια λείψανα και τα τιμαλφή που μεταφέρθηκαν στους δυτικούς καθεδρικούς ναούς μαρτυρούν ως τα τώρα τον πλούτο, την ευσέβεια της βυζαντινής πρωτεύουσας και τη μεγαλοπρέπεια των προϊόντων της· λογικά σχεδόν οι άξεστοι στρατιώτες της Δύσης προτίμησαν να σταθούν και να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, αντί να αντιμετωπίσουν τους στρατούς του Σαλαντίν και των Φατιμιδών της Αιγύπτου.

Το 1204 οι σταυροφόροι κατέλυσαν και μοιράστηκαν την αυτοκρατορία του Βυζαντίου [Partitio Romaniae λέγεται το έγγραφο της διανομής]. Η Κωνσταντινούπολη γίνεται έδρα Λατίνων βασιλέων και καθολικού πατριάρχη, η Ελλάδα υποτάσσεται στους διαφόρους ευγενείς οίκους των σταυροφόρων, τα νησιά γίνονται κτήση βενετική με την επωνυμία Αρχιπέλαγος που εμφανίζεται τώρα για πρώτη φορά, η Κρήτη από τους Γενοβέζους περνά στους Βενετούς, ενώ η Κύπρος είχε ήδη υποταχθεί στον τυχοδιώκτη Άγγλο βασιλιά Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο (1190), που την πουλούσε πρώτα στους Ναΐτες (Templiers) και αμέσως ύστερα στον έκπτωτο βασιλέα της Ιερουσαλήμ Γκυ του Λουζινιάν (1192).

Η βυζαντινή αντίσταση στους σταυροφόρους θα οργανωθεί γρήγορα στην Ήπειρο, από τους Δούκες, στο πλαίσιο του Δεσποτάτου της Ηπείρου, στην Τραπεζούντα από τους Μεγάλους λεγόμενους Κομνηνούς, και στη δυτική Μικρασία με την αυτοκρατορία της Νικαίας των Λασκάρων, η οποία αποτέλεσε το καταφύγιο της κωνσταντινοπολίτικης αριστοκρατίας και έθεσε για μοναδικό σκοπό της ύπαρξής της την ανάκτηση της Βασιλεύουσας. Στο έργο, κυρίως του Ιωάννη Βατατζή Γ' (1222-1254), αυτοκράτορα της Νικαίας, οφείλεται η εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Μικρασία απέναντι στους Σελτζούκους του Ικονίου και απέναντι στους Λατίνους, ενώ ο προκάτοχός του και ιδρυτής της αυτοκρατορίας Θεόδωρος Λάσκαρις είχε απωθήσει από τη Βιθυνία τον Δαυίδ της Τρα-

πεζούντας. Στον Βατατζή και τον διάδοχό του Θεόδωρο Β' Λάσκαρι οφείλεται επίσης η κατάκτηση των ευρωπαϊκών εδαφών σε Θράκη και Μακεδονία [π.χ. της Θεσσαλονίκης], τόσο εναντίον των Λατίνων όσο και κατά του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Είναι οι νίκες αυτές που επέτρεψαν στη Νίκαια να πραγματοποιήσει το όνειρό της: την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Η συνεχής αντιζηλία και αντιπαλότητα μεταξύ των βυζαντινών εξόριστων κρατών καθυστέρησε ασφαλώς την, από όλους ποθούμενη, απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης, που τελικά επιτεύχθηκε χάρη στην αδιάκοπη προσπάθεια των Λασκάρων της Νικαίας, από τον σφετεριστή όμως του θρόνου τους, Μιχαήλ Παλαιολόγο, στα 1261.

Με την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης και την πολιτική του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, που απέβλεπε στην ανάκτηση των βυζαντινών επαρχιών της Ελλάδας [ο δικέφαλος αετός, το νέο αυτοκρατορικό σύμβολο, που κοιτά σε Ανατολή και Δύση συγχρόνως εκφράζει παραστατικά την παλαιολόγεια προσπάθεια], η Μικρασία κλήθηκε για μια ακόμη φορά να συμβάλει με το ανθρώπινο δυναμικό της στην πραγμάτωση αυτού του σκοπού. Όταν ο Μιχαήλ εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη, που είχε απελευθερώσει ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος, και την είχε ήδη εγκαταλείψει ο Λατίνος βασιλιάς Baudouin (φυγαδεύθηκε με ένα βενετσιάνικο πλοίο), ο αυτοκράτορας έγινε δεκτός θριαμβικά ως Νέος Κωνσταντίνος και στο χρυσόβουλο που εξέδωσε με αυτήν την ευκαιρία καθόρισε τις προτεραιότητες της πολιτικής του· την απελευθέρωση δηλαδή των χαμένων πατρίδων [ο όρος εμφανίζεται νομίζω τότε για πρώτη φορά]. Η Δύση, με τον πάπα καθοδηγητή, θα εκκινήσει τη σταυροφορία contra Grecos, στην αρχηγία της οποίας διακρίθηκε ο Κάρολος ο Ανδεγαβικός. Η αντιπαλότητα του Μιχαήλ με τον Κάρολο, παρά τις επιτυχίες του βυζαντινού στρατού εναντίον των Φράγκων της Αχαΐας [επέτρεψαν στην Κωνσταντινούπολη να δημιουργήσει τις βάσεις του μετέπειτα Δεσποτάτου του Μυστρά], υποχρέωσαν τη βυζαντινή διπλωματία να συνεται-

ρισθεί με τον πάπα, αποδεχόμενη την ένωση των εκκλησιών. Και αυτό, παρά τη γενική αντίδραση της βυζαντινής εκκλησίας και του λαού. Το μέτρο έμεινε χωρίς επαύριο, αφού όμως είχε βαθύτατα διχάσει τον βυζαντινό κόσμο. Ο Μιχαήλ Η' κατάφερε τελικά να απομακρύνει τον κίνδυνο που αντιπροσώπευε για την Κωνσταντινούπολη ο Κάρολος [η ανάμειξη των Βυζαντινών στον Σικελικό Εσπερινό δεν είναι άμοιρη αυτής της επιτυχίας]. Στάθηκε όμως αδύνατο να αναχαιτισθεί η απειλή των Τουρκομάνων κατά της Μικρασίας, της οποίας άλλωστε τα ακριτικά στρατεύματα είχαν αποδυναμωθεί από τα μέτρα του Μιχαήλ και της οποίας ο πληθυσμός δεν έπαψε να εκφράζει την αντίδρασή του κατά του αυτοκράτορα Μιχαήλ και της δυτικής πολιτικής του. Είχε τυφλώσει ο Παλαιολόγος τον οκταετή νόμιμο βασιλέα Ιωάννη Δ' και είχε εναντιωθεί στον δημοφιλέστατο πατριάρχη Αρσένιο, τον οποίον εκράτησε έκπτωτο και εξόριστο στη Βιθυνία, δημιουργώντας σχίσμα εκκλησιαστικό και πολιτικό, γνωστό ως το σχίσμα των Αρσενιατών, που διήρесе την αυτοκρατορία επί δεκαετίες και αποδυνάμωσε τη νευραλγική επαρχία της Μικρασίας.

Στο τέλος του 13ου αιώνα, η Μικρασία, η οποία είχε λαμπρυνθεί με την αίγλη και τα κατορθώματα της αυτοκρατορίας της Νικαίας λίγα χρόνια πριν, θα κατακλυσθεί από τα στίφη των Τουρκομάνων, νομαδικών φυλών που διαβιούσαν ληστρικώς στα σύνορα μεταξύ του Σουλτανάτου του Ικονίου και της Νικαίας. Η προώθηση των Μογγόλων στα μέσα του 13ου αιώνα προς δυσμάς επέφερε τη διάλυση του μικρασιατικού κράτους των Σελτζουκιδών του Ικονίου και επέτρεψε στις τουρκομανικές ομάδες να εξαπλωθούν και προς το Αιγαίο. Τα τουρκομανικά εμιράτα του Καραμάν, του Γκερμιάν, του Μεντεσέ, του Αϊδίν, του Σαρουχάν, του Οθωμάν και του Γιακτσή δημιουργούνται ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, στα εδάφη του πρώην σουλτανάτου της Ρουμ [εμιράτο του Καραμάν] και στις περιοχές της δυτικής Μικρασίας που απέσπασαν από το Βυζάντιο. Ένα βραχύ χρονικό του έπους 1300 θα γράψει ότι είχε

αιχμαλωτισθεί ήδη τότε «η πάσα Ανατολή». Ικανό μέρος των μικρασιατών Βυζαντινών θα καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη [η οργάνωση ημερησίων συσσιτίων από την εκκλησία απέβη τότε απαραίτητη], αλλά και στην υπόλοιπη Θράκη και Μακεδονία. Η πνευματική ανάπτυξη του Άθω και η σπουδαιότητα που αποκτά η Θεσσαλονίκη κατά τον 14ο αιώνα πολλά οφείλουν στην εκεί καταφυγή των Μικρασιατών. Με τη Μακεδονία και τη δυναστεία του Καντακουζηνού συνδέεται επίσης και η ανάπτυξη που αρχίζει τότε στον Μυστρά, το πνευματικό προπύργιο του πελοποννησιακού ελληνισμού μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας, της οποίας και επέζησε για λίγα χρόνια (ως το 1460), όπως άλλωστε και το άλλο απόκεντρο κέντρο του ελληνισμού, η αυτοκρατορία δηλαδή των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (ως το 1461).

Το Βυζάντιο του 14ου αιώνα θα γνωρίσει την πορεία προς μίαν αδιάκοπη παρακμή και κατάπτωση. Οι Οθωμανοί, εγκαταστημένοι στα γειτονικά με την Κωνσταντινούπολη βιθυνικά εδάφη, κατάφεραν στα μέσα κιόλας του 11ου αιώνα, αν όχι και προηγουμένως, να περάσουν στην Ευρώπη [1354 ο σεισμός της Καλλίπολης που τους επιτρέπει να εγκατασταθούν στην πόλη αυτή, το κλειδί του Ελλησπόντου], ενώ οι άλλοι Τουρκομάνοι κατακτούν, τη μία μετά την άλλη, τις πόλεις της Μικρασίας [η Έφεσος πέφτει το 1304, η Σμύρνη το 1318]. Πλην της Φιλαδέλφειας, που οργανώνεται σε σχεδόν ανεξάρτητο ελληνικό κρατίδιο εν μέσω των τουρκομανικών εμιράτων, υπό την ηγεσία του μητροπολίτη της Θεοφύλακτου. Η Φιλαδέλφεια θα παραμείνει ελεύθερη ως τα 1391. Η πτώση της σημαδεύει το οριστικό τέλος της βυζαντινής Μικρασίας, αλλά και δηλώνει την ηθική παρακμή που γνωρίζει η αυτοκρατορία, της οποίας ο αυτοκράτορας (Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος) φέρεται να έχει εκστρατεύσει κατά της ελληνικής αυτής πόλης ως σύμμαχος των Οθωμανών.

Κλονιζόμενο από δυναστικές διαμάχες [μεταξύ των δύο Ανδρονίκων και μεταξύ των Παλαιολόγων και των Καντακουζηνών], απο-

δυναμωμένο οικονομικά από την εκμετάλλευση που του επέβαλλαν οι ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες [η Βενετία και η Γένοβα είχαν τότε κάνει θέατρο των διαφορών τους τα λιμάνια της αυτοκρατορίας], απειλούμενο πάντα από τους Λατίνους, που δεν έπαψαν να εργάζονται για την επάνοδό τους στην Κωνσταντινούπολη, υπό την πίεση τέλος της παποσύνης που εξαρτούσε κάθε στρατιωτική δυτική βοήθεια από την ένωση των εκκλησιών υπό την αιγίδα της Ρώμης, το Βυζάντιο της εποχής αυτής γνώρισε όλη την κλίμακα των ταπεινώσεων. Αποθαρρυσμένοι οι αυτοκράτορές του, θα προσπαθήσουν να προσελκύσουν και να προσεταιρισθούν τους εχθρούς της αυτοκρατορίας. Σε αυτό ακριβώς απέβλεπαν τα οθωμανικά γαμήλια συνοικέσια και οι πάρα φύση συμμαχίες, όπως, π.χ., αυτή του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου με τους Τούρκους, αλλά και τα αλληπάλληλα ταξίδια των αυτοκρατόρων (όπως του Μανουήλ Β' και του Ιωάννη Ζ') στη Δύση. Έφτασαν οι αυτοκράτορες αυτοί ως το Παρίσι και το Λονδίνο μέσω Βούδας, Μιλάνου και Βενετίας, επαίτες μιας βοήθειας η οποία ουδέποτε απάντησε στις προσδοκίες των Βυζαντινών.

Ένα αναπάντεχο ωστόσο γεγονός [η ήττα του Βαγιαζήτ από τους Μογγόλους στην Άγκυρα το 1402] προσέφερε στους, πανταχόθεν απειλούμενους, Βυζαντινούς, περίοδο ανάπαυλας μισού σχεδόν αιώνα, ως δηλαδή την τελική πτώση της Κωνσταντινούπολης στα 1453.

Μόνο όταν η Βασιλεύουσα, παρά την ηρωική αντίσταση των ολιγάριθμων υπερασπιστών της, υπό την ηγεσία του αυτοκράτορα-μάρτυρα Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου, και των ευάριθμων συμμάχων της υπό τον Γενοβέζο Τζουστινιάνι, ελύγισε υπό τα πλήγματα του τεράστιου σε αριθμό στρατού και στόλου του νεαρού σουλτάνου Μωάμεθ Β', μόνο τότε η Δύση θα κατανοήσει το μέγεθος της καταστροφής και της απειλής κατά της καθολικής τώρα χριστιανοσύνης.

Την επαύριο της καταστροφής ο δούκας της Βουργουνδίας Φίλιππος ο Καλός έπαιρνε τον σταυρό για νέα σταυροφορία, αυτήν

που ο πάπας Πίος εκήρυξε «contra Turcos» [επιχείρηση που ουδώς ετελεσφόρησε], ενώ οι αυτοεξόριστοι Βυζαντινοί, κυρίως οι διανοούμενοι, κατέφευγαν στη Δύση (Ρώμη, Πάδοβα και Βενετία) μεταλαμπαδεύοντας τα ελληνικά γράμματα στο πρόσφορο έδαφος της αναγεννημένης τότε Ευρώπης. Τα ονόματα του Γεώργιου Τραπεζούντιου, του Θεόδωρου Γαζή, του Βησσαρίωνα του Χρυσολωρά, του Δημητρίου Χαλκοκονδύλη, του Ιωάννη Αργυρόπουλου, του Ιανού Λάσκαρη έρχονται αμέσως στον νου· φέρονται ως συντελεστές μιας νέας πνευματικής κίνησης στις νέες τους πατρίδες. Ενταγμένοι όμως στις κοινωνίες της Δύσης και στους κόλπους της καθολικής εκκλησίας [ο Βησσαρίωνας έγινε καρδινάλιος και παραλίγο μάλιστα και πάπας], χάθηκαν για το υπόδουλο γένος που έμπαινε τότε στην πιο σκοτεινή περίοδο της μακραίωνης ιστορίας του.

Η εφεύρεση της τυπογραφίας από τον Γουτεμβέργιο επέτρεψε τη γρήγορη διάδοση της ελληνικής γραμματείας και των μεταφράσεών της, ενώ η ανακάλυψη της Αμερικής και η ταυτόχρονη πτώση της Γρανάδας (1492), του τελευταίου δηλαδή προπυργίου του Ισλάμ στη δυτική Ευρώπη, άνοιξαν νέους ορίζοντες για τους δυτικούς ευρωπαίους καθολικούς, κλείνοντας, για τη Δύση, την περίοδο του λεγομένου Μεσαίωνα. Ο Ατλαντικός ωκεανός αντικατέστησε έκτοτε σε σπουδαιότητα τη Μεσόγειο και η Ευρώπη ταυτίστηκε με την καθολική χριστιανοσύνη, αγνοώντας το βυζαντινό επίτευγμα, στο οποίο όφειλε ωστόσο το ιστορικό της είναι. Κατανοητό γίνεται εδώ το αρχαιοελληνικό δίδαγμα που διέσωσαν τα πολυάριθμα scriptoria των βυζαντινών μονών, και η επεξεργασία και αποδοχή του τριαδικού δόγματος της χριστιανοσύνης, που αποτελούν τις θεμελιώδεις καταβολές του ρωμαιογενούς, ελληνόφωνου όμως κόσμου του Βυζαντίου: αυτές είναι οι αρχές που εδραιώνουν άλλωστε ως τα σήμερα την ιστορική ευρωπαϊκή εμπειρία, και αποτελούν, πάνω από όλα, τη βάση της σύγχρονης Ρωμιοσύνης, δηλαδή των Νεοελλήνων.

Γ. Η αυτοκρατορία της Νίκαιας και η Μεγάλη Ιδέα «Του χρόνου στην Κωνσταντινούπολη»

ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΣ ΖΗΛΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΗ ΑΣΦΑΛΩΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ, τα λόγια του ιδρυτή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας Θεόδωρου Λάσκαρι: «Και των πατρίδων αύθις λαβώμεθα, ων αμαρτόντες, απεσφαιρίσθημεν αύται δε είσι το αρχαίον και πρώτον ημίν ενδιαίτημα, ο παράδεισος, και η προς Ελλήσποντον πόλις του Κυρίου των δυνάμεων, η πόλις του Θεού ημών, το εύρριζον αγαλλίασμα πάσης της γης, η παρά πάσιν έθνεσι περιμάχητός τε και περιώνυμος» [η Κωνσταντινούπολη δηλαδή]». Και συνεχίζει ο Λάσκαρις: «νικητήρια, ει δε και τα εισιτήρια εορτάσομενης εκπεπτώκειμεν πόλεως· ώστε εις ελευθερωτήν Μωυσήν... κριθείσης της βασιλείας μου, ει αν επιτευχθεί τούτο των θαυμασίων έργον θαυμασιώτερον και των πώποτε εξαισίων εξαισιώτερον». Έτσι, καταλήγει ο Λάσκαρις τον λόγο του θρόνου που οφείλεται στη γραφίδα ασφαλώς του Νικήτα Χωνιάτη.

Άλλοτε πάλι χαρακτηριστικά η ίδια πολύπαθη Βασιλεύουσα, η προσωποποιημένη Κωνσταντινούπολις, εκλιπαρεί τον Λάσκαρι να την ελευθερώσει. Έκτοτε ο κάθε εύλογος έπαινος προς αυτοκράτορα νικητή τελειώνει στη Νίκαια με την πάνδημη ευχή: «και είης αυτός ο προσδοκώμενος ελευθερωτής της λογίμης πόλεως

^α Να σημειωθεί η ταύτιση της Κωνσταντινούπολης με όλες τις πατρίδες (αύται εισί... η πόλις του Θεού).

Κωνσταντίνου και ο επανάγων Ζοροβάβελ· τούτο το παρεστηκός πλήθος εύχεται σοι». Αυτές είναι οι προγραμματικές δηλώσεις του ιδρυτή της Νικαίας, από τις οποίες κανείς από τους μετέπειτα αυτοκράτορες της δεν απέκλινε.

Η ανασυγκρότηση αρχίζει αμέσως από τον πρώτο βασιλιά της εξορίας. Ο Θεόδωρος Λάσκαρις, σύμβολο τώρα συσπείρωσης του λαού, σε μια στιγμή που μόνο ο λαός είναι το κράτος των Ρωμαίων. Η αγωνία της διασποράς, της άτακτης φυγής, κατέχει μετά την πτώση της κεντρομόλου δυνάμεως, όλους ανεξαιρέτως τους Βυζαντινούς, όταν την επαύριο της πτώσης της Κωνσταντινούπολης «πάντων τον περί ψυχής τρεχόντων αγώνα», όπως λέει ο Χωνιάτης. Ο νέος αυτοκράτορας γίνεται το σύμβολο της συνένωσης των διασκορπισθέντων: ένας ποιμήν, μία ποιμήνη. Οι Βυζαντινοί δεν μπορεί ποτέ να παυσουν, παρά τις αμαρτίες τους, να είναι ο Περιούσιος Λαός· έτσι ο αυτοκράτοράς τους είναι και θα μείνει πατήρ θεόθεν, δηλαδή «θεοπρόβλητος».

Η ανασυγκρότηση λοιπόν της πολιτείας στη Νίκαια, κυρίως μετά την εκλογή του πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανού (20 Μαρτίου-6 Απριλίου 1208), είναι η οργάνωση σε πρόσκαιρη εξορία. Η Νίκαια δεν είναι μια Νέα Κωνσταντινούπολη [και η Δεύτερη Ρώμη δεν ήταν η *Roma mobilis*], η Νίκαια είναι το σημείο εκκίνησης για την ανάκτηση της Βασιλεύουσας Κωνσταντινούπολης. Ο Θεόδωρος Λάσκαρις θα φέρει μάλιστα μετά τον ενθρονισμό από τον Αυτωρειανό, το 1208, μόνο αυτός από όλους τους εν εξορία βυζαντινούς ηγέτες, τον τίτλο του «Πιστού εν Χριστώ... αυτοκράτορος Ρωμαίων». Σε αυτόν απευθύνθηκε ο κλήρος για να ανασυντάξει τη χειμαζόμενη εκκλησία, με το *Δεητήριον* που μας σώζει ο Μεσαρίτης. Αυτόν προτρέπει ο Μιχαήλ Χωνιάτης «ως κύνας λυσσητήρας απελάσαι των ιερών περιβόλων της καθ' ημάς Ιερουσαλήμ» τους Λατίνους. Οι στρατιώτες του αυτοκράτορα θα είναι έτσι αληθινοί σταυροφόροι, ταυτόσημοι με τους στρατιώτες του Χριστού [«Άγε τοίνυν ο μεν στρατιώτης εμού, λέει ο Θεό-

δωρος, του επί γης βασιλεύοντος, στρατολογείσθω και Χριστώ τω παντάνακτι»].

Λογικά ο πατριάρχης με πράξη συνοδική παρέχει συγχώρεση αμαρτιών στους πεσόντες στην ευγενή αυτή μάχη. Το πράγμα είναι απολύτως ασύνηθες για τα βυζαντινά δεδομένα, όταν μάλιστα σκεφτούμε ότι η απόφαση αυτή του πατριάρχη αναγγέλλεται με γράμμα που απευθύνει ο ίδιος στον στρατό, αλλά και σε όλους τους υπηκόους του κράτους. «Άνδρες Ρωμαίοι, τούτο γαρ αρκεί», το όνομα Ρωμαίοι δηλαδή, λέει ο πατριάρχης στο γράμμα του, για να εξορκίσει τους πάντες, ώστε όρθιοι να εμποδίσουν να αναλωθεί το μεγαλείο και η αίγλη της πατρίδας. Συνοψίζω απλώς τα λόγια του Αυτωρειανού.

Η κινητοποίηση στη Νίκαια, για την επιστροφή, για την αναγέννηση, για τα «Εισιτήρια» δηλαδή στην Πόλη, είναι γενική και είναι πάνδημο το προσκλητήριο από κράτος και εκκλησία. Ο πικρασμός όμως [ο όρος πικρασμός είναι του Μιχαήλ Παλαιολόγου] θα συνεχιστεί χρόνια, μέχρις ότου «ο του ελέους Θεός, ο παιδεύων δικαίως και φιλανθρώπως ιώμενος... την ελευθερίαν παρέχων, πολλοίς μεν ιδρώσι και πόνοις του μακαρίτου βασιλέως εκείνου κυρού Θεοδώρου του Λάσκαρι, ουκ ολίγοις δε αγώσι και μόχθοις του κυρού Ιωάννου του Δούκα ηυδόκησε». Να σημειωθεί ότι ο Μιχαήλ δεν κάνει καθόλου λόγο για το έργο του Θεοδώρου Β' Λάσκαρι, με τον οποίο είχε έρθει σε σύγκρουση και του οποίου τον γιο και νόμιμο διάδοχο ετύφλωσε.

Οπωσδήποτε η βάση της πολιτικής θεωρίας που δικαιολογεί την ύπαρξη της αυτοκρατορίας της Νικαιας [κι αυτό το λέω παρενθετικά, αν ποτέ υπήρξε αυτοκρατορία με αυτό το όνομα] συνοψίζεται στο σύνθημα, όπως έγραψα αλλού, «Του χρόνου στην Κωνσταντινούπολη». Η βάση αυτή ετέθη από τον ιδρυτή της, τον Θεόδωρο Λάσκαρι, ακολουθήθηκε αδιάλειπτα από τους διαδόχους του, κυρίως τον Βατατζή, όπως τονίζει ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, και οπωσδήποτε η πραγμάτωση της ιδέας αυτής είχε εναπο-

τεθεί από όλους στη θεία βούληση. Έτσι ο Θεόδωρος Α' Λάσκαρις στο πρώτο σιλέντιο [το έγραψε για αυτόν ως εκπρόσωπός του ο Νικήτας Χωνιάτης] τονίζει ότι: «η εκ Θεού βασιλεία μου, αποσπών προτίθεται όσα των ημετέρων αφήρπασε το διειληφός ημάς απανταχόθεν πολέμιον». Και το κατόρθωμα αυτό θα συντελεσθεί από αυτόν τον ίδιο, διότι, συνεχίζει ο Θεόδωρος, «εις πατέρα γαρ θεόθεν του ρωμαϊκού πληρώματος τέτακται».

Γιατί όμως βρήκε τους Ρωμαίους τόση κακοδαιμονία; Γνωστός και πασιφανής ο λόγος, συνοψίζεται στο ηθικό παραστράτημα. «Πάντως, και τα κατά το γένος ημών ουκ άλλως υπέστη ταπεινώσιν [είτε μην ελάττωσιν και υπόπτωσιν] και η παμβασιλεία πόλις ημών πυρί κατηθάλωτο και παν ον χείριστον ανθρώποις πέπονθεν, ες δεύρο πατουμένη ποσίν αλλοφύλων αιμοχαρών, ει μη φευ δικαιοσύναι μεν εξέλιπον, έκαστος δε ημών οπίσω των πονηρών έργων αυτού επεπόρευτο». Το αίσθημα ενοχής για τη ρωμαϊκή κακοδαιμονία κατέχει τους πάντες, είναι γενικό, όπως δείχνουν οι συνήθειες τότε αιτιάσεις: «δὲ ἀμαρτιῶν ἐκτισιν, ὡς ἀμαρτόντες; Εξέλιπον δικαιοσύναι και πονηρά έργα ημών. Αφ' ης [Κωνσταντινούπολης δηλαδή] αμαρτία Ρωμαίους απήλασε». Είναι τόσο ζωτανό το συναίσθημα της ιστορικής ενοχής, που μπορούμε να πούμε ότι η πτώση της Κωνσταντινούπολης θεωρείται ως η κατεξοχήν θεομηνία και θεοσημεία.

Η επανάκτηση της Βασιλεύουσας είναι λοιπόν σκοπός πολιτικός, αλλά θα ταυτισθεί και με τη συγχώρεση, τη μετάνοια και τη σωτηρία του γένους. Μισό σχεδόν αιώνα αργότερα, όταν τα ρωμαϊκά στρατεύματα υπό τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο επέτυχαν εξ απρόοπτου την ευόδωση του σκοπού, την ημέρα της Αγίας Άννης του 1261 ακούσθηκαν τα λόγια του πρωτοασκηρήτη Σεναχερείμ που αναγγέλλουν, όχι τη χαρά για την αναγέννηση, αλλά την απελπισία για μια επιδείνωση της καταστροφής, για μια επιστροφή του γένους σε νέα δεινά. Να πω ότι η θέση αυτή απεικόνιζε την κυριαρχούσα ίσως γνώμη των μικρασιατικών πληθυσμών; Ήξεραν

[όπως άλλωστε αποδείχτηκε γρήγορα] ότι η Μικρασία θα παραγκωνίζονταν από τον Μιχαήλ, στην προσπάθεια του να εμπεδώσει την κυριαρχία του στην Κωνσταντινούπολη και να την επεκτείνει στη λοιπή φραγκοκρατούμενη χώρα. Το σύμβολο του δικέφαλου αετού που υιοθέτησαν οι Παλαιολόγοι δίνει συνοπτικά την εικόνα της πολιτικής του Μιχαήλ και γενικότερα των Παλαιολόγων: Στροφή και στη Δύση.

Θυμίζω τα λόγια του Σεναχερείμ, του λεγόμενου Κακού, αντιγράφοντας απλώς από τον Παχυμέρη. Ο Σεναχερείμ, όταν άκουσε το νέο της επανάκτησης της Κωνσταντινούπολης «πρώτον μεν δυσπιστεί και ως πλάσμα τον λόγον απέπεμπεν, ως δ' εξελθών ήκουσε και επίστευεν, εισελθών άμα και των σφετέρων γενεών απρίξ ταις χερσί δραξάμενος "ω οίον", είπεν, "ακούω, τούτο ταις ημετέραις εταμιεύετο, τι γε αμαρτούσιν ως επιζήν και βλέπειν τοσαύτα δεινά; Του λοιπού καλόν τις μην ελπιζέτω, επεί Ρωμαίοι και αύθις πατούσιν την Πόλιν"».

Το τι μεσολάβησε εν τω μεταξύ, μετά το μανιφέστο του Λάσκαρι, για να δικαιολογείται ο Σεναχερείμ, είναι, θα έλεγα με μια λέξη, γνωστό: η επιτυχία, δηλαδή, της λεγόμενης αυτοκρατορίας της Νικαίας. Κατάφερε η πολιτεία της Νικαίας σε μισό αιώνα να γίνει μια σημαντική ασιατική δύναμη, σε αρμονική συμβίωση με τους γειτονικούς Σελτζούκους. Εκτός βέβαια από την ιδεολογική και ψυχολογική σπουδαιότητα που είχε η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, δεν είχε ανάγκη την Πόλη για την εδραίωση της εξουσίας της.

Το ότι τα λόγια του Σεναχερείμ βγήκαν προφητικά φάνηκε από την πρώτη κιόλας αγγελία της πολιτικής του Παλαιολόγου, του «Νέου Κωνσταντίνου», και του «Νέου Μωυσή» κατά τον Μανουήλ Ολόβωλο, που ανήγγειλε ως αρχή και βάση τής κατόπιν πολιτικής του την ανάκτηση των χαμένων πατρίδων, έστω και αν αυτό θα αποδυνάμωνε τη μικρασιατική επικράτεια, όπως και έγινε, έστω και αν δεν διέθετε τα απαιτούμενα μέσα. Και αυτό με το σκεπτικό

πάντα ότι «ὥσπερ καταπεσούσης ταύτης [της Βασιλεύουσας δηλαδή] συγκατέπιπτον τα λοιπά, οὕτως ανακληθείσης αὐτῆς, οὐκ ἔστιν ὅπως οὐκ' ανακληθῆσθαι ταῦτα».

Ποια και πόσα είναι τώρα αυτά τα λοιπά που πρέπει να επανακτηθούν; Η απάντηση που δίνουν οι συγγραφείς της εποχής και ο ίδιος ο Μιχαήλ Παλαιολόγος είναι ἔμπλεος της αυτοκρατορικής παγκόσμιας ιδεολογίας που καθοδηγούσε τη βυζαντινή διπλωματία, ἔστω και ως σχῆμα πια μόνο ρητορικό, και ἄσχετα βέβαια ἀπὸ τις μέτριες καθ' ὅλα δυνατότητες [στρατιωτικές και πολιτικές] που διέθετε στην πραγματικότητα ἡ αυτοκρατορία της Νίκαιας, μετουσιωμένη τώρα σε Ρωμαϊκή ἢ μάλλον Ρωμαϊκή, θα ἔλεγα, αυτοκρατορία, με ἔδρα πάλι τη Βασιλεύουσα.

Θα αναφέρω μόνο δύο ἀπὸ τα πολυπληθῆ χαρακτηριστικά κείμενα, που περιγράφουν τα ιδεατά βέβαια για τότε ὅρια της αυτοκρατορίας: 1) τον προς τα πλήθη λόγο που ἐξεφώνησε κατὰ τον Παχυμέρη ο Μιχαήλ Παλαιολόγος μόλις ἐπείσθηκε για την ἀπελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης και 2) το υπόμνημα *Επί τη των Ρωμαϊκῶν πραγμάτων ἐλαττώσει* του Θεοδώρου του Μετοχίτου, γραμμένο ὅταν, ὅπως λέει ο Μετοχίτης, «μόνῳ τῷ παλαιῷ κλέει μέγα φρονεῖν ἀξιούντες ἦσαν οἱ τότε Ρωμαῖοι [οἱ Βυζαντινοί]». «Ἡ των Ρωμαίων ἀρχὴ προς ἑως μὲν Ευφράτη και Τίγριδι, προς δύοσιν δε Σικελία και τοῖς πρόσω Πουλίας ὠρίζετο, Αἰθιοπίας δ' εἶχε προς νότον, και προς βορρὰν τα προσάκτια» καθορίζει ο αυτοκράτορας Μιχαήλ και συνεχίζει υπογραμμίζοντας το βάθος της Βυζαντινῆς ἐπικράτειας ἐντὸς του ηπειρωτικοῦ χώρου: «οἶδατε πάντως ἀκούοντες ὡς ταύτης δε της θαλάττης ἐντὸς προς ἡπειρον, ου δυοῖν και τριῶν ἡμερῶν, ἀλλ' ἔστιν ὅπου και δέκα και τούτων πλέον, τόπου διάστημα παρὰ των ἡμετέρων τότε κατεῖχετο».

Αὐτά λέει ο Μιχαήλ Παλαιολόγος και λίγα χρόνια ἀργότερα ο Θεόδωρος Μετοχίτης θα γίνεῖ ἀναλυτικότερος γράφοντας στο υπόμνημά του τα ἐξῆς: «Βρεττανικοὶ νῆσοι προς Εσπέραν και ὑπὲρ Ευφράτην την προς ἑως και ὑπὲρ Ἰστρον και Γερμανούς και Κελτό-

βηρας και Ταναΐς και Καύκασος και Κασπία θάλασσα προς βορράν· και προς νότον υπέρ Αιθιοπίας είσω και την Αράβων ευδαιμονίαν, και κατά Λιβύην όσον οικούμενον, τα Ρωμαίων ωρίζοντο μέτρα και μήκη και θάλαττα πάσα». Είναι χαρακτηριστικό ότι *grosso-modo* η οριοθέτηση αυτή της ρωμαϊκής εξουσίας από τον Μετοχίτη είναι σχεδόν ίδια με αυτήν που περιγράφει ο μοναχός Ιάκωβος ο Νεοφώτιστος στο τέλος του 7ου αιώνα. Όρια που αντιστοιχούν κατά τον Ιάκωβο με τα της Ρώμης, πριν δηλαδή την ταπείνωση που υπέστη η Βυζαντινή αυτοκρατορία αργότερα από τους Άραβες.

Η μνήμη λοιπόν της αυτοκρατορικής αίγλης διατρέχει τους αιώνες αναλλοίωτη, διαποτίζει την ψυχή των Βυζαντινών και καθορίζει συχνά και την επίσημη πολιτική. Να θυμίσω ότι η επισημότητα *Επαναγωγή* τον 9ο αιώνα υπογραμμίζει ότι καθήκον του αυτοκράτορα είναι η των απολεσθέντων ανάκτησις. Το σύνδρομο πάντα των χαμένων πατρίδων και των αλυτρώτων αδελφών, όπως γράφει ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός. Αυτή είναι η *Renovatio*, η ιδεολογία της παρουσιολογίας του παρελθόντος που αδιάλειπτα χαρακτηρίζει τις μεγαλοϊδεατικές προσπάθειες των Βυζαντινών και στη συνέχεια των Νεοελλήνων.

Να θυμίσω ότι τα ιδεατά αυτά όρια της «πολυμήκους εκείνης αρχής», «της δόξης ης εκπεπτώκαμεν» όπως λέει ο Μετοχίτης, επικαλούνται συχνά πυκνά οι θιασώτες της προσέγγισης με τη Ρώμη, με το επιχείρημα ότι, μόνο όταν οι δύο Ρώμες [η παλιά και η νέα] ομονοούσαν, οι Ρωμαίοι [δηλαδή οι Βυζαντινοί εφόσον αυτό ήταν το εθνικό όνομά τους] ήταν οι αδιαφιλονίκητοι κοσμοκράτορες. Ο Βεκκός, ο Μελιτηνιώτης, ο Κυδώνης θα υπογραμμίσουν, καθείς με τη σειρά του, το απέραντο των «σχοιनिμάτων», τους αναρίθμητους σχοινισμούς των ορίων της αυτοκρατορίας, όταν δεν εσοβούσε ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των χριστιανών, των παπικών και των ορθοδόξων. Και το όνομα εμφύλιος, για να χαρακτηρίσει την ενδοχριστιανική αυτή διαμάχη, το χρησιμοποιεί για πρώ-

τη φορά, αν δεν κάνω λάθος, όχι ο Νικόλαος ο Μυστικός, που αυτός μιλά για μια ενδοορθόδοξη αντιπαλότητα μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων, αλλά η Άννα η Κομνηνή, όταν αναφέρει ότι ο πατέρας της προσπαθούσε να αποτρέψει τους Λατίνους σταυροφόρους από τον «εμφύλιον φόνον», μάλιστα την ημέρα της Μεγάλης Πέμπτης, φόνον εναντίον των ανέτοιμων, των απροετοίμαστων τότε ορθοδόξων Βυζαντινών.

Περιττό βέβαια να πω ότι πριν οξυνθούν επικίνδυνα τα μίση ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή χριστιανική, πολλοί ήταν αυτοί, όπως, π.χ., ο Ακροπολίτης, που υπογράμμιζαν ότι «ουδέν τι μη κοινόν [ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Λατίνους] αρχαί, νόμοι, λόγοι, βουλαί, δικαστήρια, ευσέβεια [όλα κοινά] Ρωμαίοις παλαιότεροι και νεωτέροις». Αυτά διατείνονται συγγραφείς μη προσκείμενοι βέβαια στην εκκλησία. Οπωσδήποτε παρά την όποια κοινή κληρονομιά, τα γεγονότα της Τέταρτης Σταυροφορίας επέφεραν τη μέχρι διαζυγίου ρήξη ανάμεσα σε χριστιανική Ανατολή και χριστιανική Δύση.

Έτσι λογικό να έχει από πολλούς υπογραμμισθεί η σημασία της Τέταρτης Σταυροφορίας και της διάλυσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που την ακολούθησε, για τη σφυρηλάτηση του εθνικού φρονήματος των Βυζαντινών. Το πράγμα χρήζει βέβαια περαιτέρω έρευνας και μελέτης. Ωστόσο ένα είναι σίγουρο, ότι από τότε η λέξη Έλλην δεν αναφέρεται πια, εκτός από μερικά αρχαιοπρεπή, νομικά κείμενα, στον ειδωολάτρη, ούτε μόνο στη γλώσσα [τον Έλληνα λόγον], αλλά δηλώνει και την εθνική κοινότητα των Ρωμαίων της εποχής, αυτών που βρίσκονται εγκατεστημένοι και ζουν μέσα στα όρια της μικρασιατικής αυτοκρατορίας της Νικαίας, όπως και αυτών που ζουν στις περιοχές που κατέκτησαν οι Λατίνοι.

Ο αγώνας για ανεξαρτησία ενάντια στους Φράγκους είναι βέβαια λόγος συσπείρωσης, όπως μας λέει ο Μιχαήλ Χωνιάτης, γύρω από τον Θεόδωρο Λάσκαρι, τον πρώτο αυτοκράτορα των εν

εξορία Ρωμαίων, που έβαλε για μόνο σκοπό του κράτους του την επανίδρυση της αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη. Αλλά πάνω και από αυτό, τον διακαή δηλαδή πόθο των Βυζαντινών για απελευθέρωση, η λατινική κυριαρχία, με όλα τα έκτροπα της στρατιωτικής κατάκτησης, έγινε η αιτία μιας εθνικής αφυπνισής που εκφράζεται ως συναίσθημα θρησκευτικού αντιλατινικού μένους των ορθοδόξων πληθυσμών [και όχι μόνο των Βυζαντινών]. Τόσο που η επεξεργασία της ταυτότητας των Νεοελλήνων να έχει ως πρώτη θεμέλια αρχή την πίστη, την ακραιφνή δηλαδή προσήλωση στην ορθοδοξία.

Καθόλου λοιπόν περίεργο αν απέτυχε κάθε προσπάθεια προσέγγισης με την παπική εκκλησία, όπως, π.χ., αυτή που έγινε από τον Βατατζή με την ελπίδα να επιταχύνει την πτώση της Κωνσταντινούπολης [Κωνσταντινούπολη που άξιζε κατά τον Βατατζή μια λειτουργία καθολική, όπως είπε σε άλλη περίπτωση ο Ερρίκος Δ' για το Παρίσι]. Ή ακόμη όπως η ένωση που ο Μιχαήλ Παλαιολόγος επικύρωσε με τους παπικούς καθολικούς, αποδεχόμενος τον πάπα ως οικουμενικόν και ως κεφαλήν της χριστιανοσύνης. Χαρακτηριστικό άλλωστε της άσβηστης αυτής αντιπαλότητας των Νεοελλήνων προς την παποσύνη, στάθηκε η απαίτηση που πρόσφατα εκφράστηκε προς τον πάπα Παύλο Ιωάννη να ζητήσει συγχώρεση για τα κακουργήματα των σταυροφόρων της Τέταρτης Σταυροφορίας. Ασχετα τώρα, αν ο τότε πάπας Ιννοκέντιος Γ' είχε ήδη αυστηρά καταδικάσει τα σταυροφορικά έκτροπα, και αδιάφορο αν η παποσύνη ήταν πιθανότατα τελείως ανεύθυνη από την παρέκκλιση της Τέταρτης Σταυροφορίας και τη λεηλασία της Πόλης. Παραμένει πάντως αδιαφιλονίκητο ότι μετά τα γεγονότα του 1204 το αντιπαπικό-αντιλατινικό αίσθημα κυριαρχεί παντού, τόσο ώστε ο πατριωτισμός των Βυζαντινών να μετριέται ανάλογα με αυτό. Απόδειξη τα διάφορα επεισόδια, όπως αυτά που συνέβαιναν μεταξύ των απλών πολιτών [τόσο στην ανακτηθείσα Πόλη όσο και αλλού] με τα κατάλοιπα της

φραγκικής κατάκτησης, ιδιαίτερα τους Γασμούλους ή τους Γενουάτες. Αναφέρομαι, π.χ., στην περίπτωση της γενουατικής νηός που περιφρόνησε την αυτοκρατορική διαταγή και στα επακόλουθα αυτής της στάσης, όταν κάποιος Γενουάτης εδήλωσε: «ως η Πόλις και πάλιν ἔσται τοις ημετέροις».

Οπωσδήποτε ο πατριωτικός ζήλος είναι τώρα αρετή που επικλείται συχνότατα ο αυτοκράτορας για να ανταμείψει και να ευργετήσει τους υπηρέτες του κράτους: «Διά τους κόπους ους εμόχθησας υπέρ της Ρωμανίας» είναι η συνηθισμένη έκφραση, ή ακόμα πιο συγκεκριμένα, «διὰ τον ζήλον ον επέδειξες κατά τις δύσκολες περιστάσεις του γένους», δηλαδή κατά τη λατινική απειλή.

Η συσπείρωση λοιπόν του γένους [γένος, αυτός είναι ο όρος της εποχής για την εθνική κοινότητα] μετά την καταστροφή του 1204, είναι το πρώτο βασικό αποτέλεσμα ή μάλλον το πρώτο επακόλουθο της αντιξοότητας. Και όπως αυτή η συσπείρωση γίνεται ενάντια στους Λατίνους, δημιουργεί μια άλλη ευρύτερη τώρα συσπείρωση μεταξύ των ομόδοξων ορθοδόξων που βρίσκονται εκτός του Βυζαντίου. Συσπειρώνονται «βάρβαροι, ομόδοξοι» μας λένε τα κείμενα, δηλαδή Βούλγαροι κυρίως, που βρίσκονται στο πλευρό των Βυζαντινών, στον αντιλατινικό αγώνα. Νομίζω ότι σε αυτό το σημείο και από αυτήν την ιστορική στιγμή αρχίζει η ευρύτερη αλληλεγγύη της ορθόδοξης κοινότητας, ιδιαίτερα της βαλκανικής, που θα ανδρωθεί κυρίως μετά το 1453, ως Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο. Αυτό, χωρίς να παύουν οι ενδοορθόδοξες αντιπαλοότητες, όπως μας δείχνει ο Καναβούτζης που γράφει το 1430: «Ημείς γαρ χριστιανοί όντες και μίαν πίστιν έχοντες, όμως βαρβάρους έχομεν και λέγομεν, τους Βουλγάρους, τους Βλάχους, τους Αλβανίτας, τους Ρούσους». Οπωσδήποτε, όπως οι σταυροφορίες αποτέλεσαν το βάθρο πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η Δύση για να επεξεργασθεί την πνευματική της ενότητα ως βάση της πολιτιστικής της ταυτότητας, κατά τον ίδιο τρόπο ο αντιλατινικός αγώνας αποτέλεσε το θεμέλιο της ορθοδοξίας και της εθνικής ταυτότητας

των λαών που την απαρτίζουν, δημιουργώντας επίσης μια υπερεθνική αλληλεγγύη που τα σημάδια της είναι διακριτά ως τα σήμερα [αναφέρομαι ακροθιγώς στα πρόσφατα γεγονότα του Κοσόβου και της Σερβοκροατικής διένεξης].

Η διαχείριση του αντιλατινικού παρελθόντος των ορθοδόξων λαών και ιδιαίτερα των Νεοελλήνων, ως των αμεσοτέρων κληρονόμων του Βυζαντίου, αποτελεί πρόβλημα ως τα σήμερα της γενικότερης πολιτικής, όχι μόνο της ευρωπαϊκής, αλλά και της εσωτερικής του κάθε ενδιαφερομένου κράτους. Εξηγούμαι: ο διαχωρισμός που εκδηλώθηκε αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και την προσέγγιση του Μιχαήλ Παλαιολόγου με την παποσύνη, διαχωρισμός σε ενωτικούς και ανθενωτικούς, με επακόλουθο την αγιοποίηση των ανθενωτικών μοναχών του Άθω, διατρέχει όλη τη μετέπειτα βυζαντινή ιστορία ως εσωτερική κακοδαιμονία, και θα τολμήσω να πω ότι με διάφορες μορφές είναι ζωντανός, όχι μόνο στα χρόνια της τουρκοκρατίας, αλλά και ως τις μέρες μας, με την αντιπαράθεση των ευρωπαϊστών και των ευρωσκεπτικιστών.

Μια περαιτέρω ανάλυση των νοοτροπιών και των καταλοίπων που διατρέχουν την ιστορική μνήμη των Νεοελλήνων, και που οφείλονται στα γεγονότα του 1204, θα εμπλουτίσει την εξέταση της επεξεργασίας της εθνικής συνείδησης. Ωστόσο, πρόβλημα μαζί με το αντιλατινικό αίσθημα, αποτελεί για τους Νεοέλληνες και η κωνσταντινοπολίτικη κληρονομιά, έτσι όπως τη διαχειρίστηκε η Νίκαια. Μένει δηλαδή η Πόλη, η κοιτίδα του γένους που περιμένει την παλιννόστηση.

Τι άραγε όμως αντιπροσώπευε η Κωνσταντινούπολη την εποχή της πτώσης της στα χέρια των Λατίνων; Εκτός από την περίοπτη θέση που της έδινε η υλική της ευμάρεια –να θυμίσω ότι διηγήσεις των Βυζαντινών και των Δυτικών προσκυνητών και περιηγητών άφηναν να εννοηθεί ότι στα τείχη της περιέκλειε τα 2/3 του παγκόσμιου πλούτου– εκτός λοιπόν από την υλική μεγαλοπρέ-

πειά της, η Κωνσταντινούπολη, και όχι μόνο για τους Βυζαντινούς ήταν το κέντρο της οικουμένης, του τότε κόσμου.

Χειροπιαστή απόδειξη γι' αυτό είναι το ότι Δύση και Ανατολή καθορίζονται χαρτογραφικά από τη θέση της Κωνσταντινούπολης, ιδέα που είχε καθαρά εκφράσει ήδη ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος λέγοντας: «Αρχήν ουν της Ευρώπης [άρα των Δυτικών], την Βασιλίδα των πόλεων και του κόσμου παντός... εγώ τίθημι». Αυτή η Κωνσταντινούπολη, η Βασιλίσ που λήστευσαν και βίασαν οι γόνοι της Παλαιάς Ρώμης, εγκαταλείπει προοδευτικά κάθε αναφορά στην πρόγονό της για να χαρακτηριστεί ως η έδρα της χριστιανοσύνης που υπέστη μαρτύριο από τους παπικούς Ρωμαίους χριστιανούς.

Τα ονόματα Σιών και Ιερουσαλήμ είναι τώρα αυτά που δηλώνουν τις ιδιότητες της Κωνσταντινούπολης, το επίθετο Νέα Ρώμη [ή Ετέρα] εκτός βέβαια από τον επίσημο πατριαρχικό τίτλο και τα αρχαιοπρεπή κείμενα, πέφτει σχεδόν σε αχρηστία. Θα επανεμφανισθεί υπό τη γραφίδα των ενωτικών, κυρίως μετά το 1261, για να υπογραμμίσει την ανάγκη της συνένωσης της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης, προϋπόθεση απαραίτητη για την επανόρθωση της προτέρας αίγλης. Όμως μετά το 1204 η Κωνσταντινούπολη μετατρέπεται σε αντίπαλο δέος της Ρώμης, είναι η Αντι-Ρώμη. Έτσι κατά το δυνατόν ορθώνεται εναντίον της μόνης ενωτικής δύναμης της Δύσης, και γίνεται με τη σειρά της η «Aeterna Urbs», πόλη της οποίας η ιστορία ταυτίζεται με την αιωνιότητα.

Από εδώ και στο εξής η Πόλη θα είναι η μόνη έγνοια και φροντίδα του βυζαντινού κόσμου. Αυτή η κωνσταντινοπολίτικη αναφορά, η μυστική σχεδόν πόλωση για την Πόλη, βρίσκεται ακριβώς στο επίκεντρο της νεοελληνικής Μεγάλης Ιδέας, με όλα τα επακόλουθα και τις επιπτώσεις [π.χ. τον θρύλο του Μαρμαρωμένου βασιλιά]. Ιδεολόγημα λοιπόν που έγινε και θεωρία πολιτική, δεν έπαψε να ταλανίζει και να εμπνέει ως τα σήμερα, αυτή η Μεγάλη Ιδέα, τους ελληνοορθόδοξους υπερεθνικιστές.

Θα τονίσω, λοιπόν, ότι αυτή η κωνσταντινοπολίτικη μυθοποίηση ως αναφορά της εθνικής αφύπνισης και συσπείρωσης, φανερώθηκε αμέσως ίσως μετά τον κραδασμό που επέφεραν τα γεγονότα του 1204 της Τέταρτης Σταυροφορίας – από την άποψη αυτή τα γεγονότα αυτά αποτελούν ασφαλώς την απαρχή της επεξεργασίας της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, τουλάχιστον όσον αφορά το σκέλος της που αναφέρεται στη βυζαντινή παράδοση, την ταυτισμένη τώρα με την προσήλωση στην ορθοδοξία και ίσως, κάπως ευρύτερα, με την ανατολική καταβολή των Νεοελλήνων. Μιλώ για την παράδοση που αντιστρατεύεται την ευρωπαϊζουσα Δύση την προσηλωμένη όχι στην πίστη, αλλά στον Διαφωτισμό και το αρχαιοελληνικό κλασικό δίδαγμα. Μιλώ για την παράδοση που βιώνεται ως αντίπαλη στην αρχαιοελληνοσύνη ή, το λιγότερο αυτό, συμπληρωματική της αρχαιοελληνικής. Η σχιζοφρενική σχεδόν διαμάχη της νεοελληνικής ψυχής ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή δεν λείει να τερματιστεί. Κι αυτό παρά τη δύση της Ανατολής, του Βυζαντίου δηλαδή, και την ανατολή της Δύσης, εννοώ της Ευρώπης, λογοπαίγνιο που προδικάζει νομίζω την ευρωπαϊκή ταυτότητα της σύγχρονης Ελλάδας, στραμμένης τώρα δικαιωματικά και ισότιμα προς τη Δύση, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Δ. Κωνσταντινούπολη: Από τον έναν Κωνσταντίνο στον άλλον

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΝΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΣΤΟΝ ΑΛΛΟΝ. Από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο στον τελευταίο (τον 11ο ή ίσως τον 12ο), τον Κωνσταντίνο Δραγάση Παλαιολόγο. Ιδού το θέμα που πιο απλά θα μπορούσε ίσως να ειπωθεί: από τον ένα Μάη (τον εγκαινιαστικό του έτους 330) στον άλλον (τον τραγικό Μάη της αποφράδας Τρίτης του 1453). Αληθινό λοιπόν αυτό που γράφτηκε για την Πόλη: «Μάη πανώρια είδες το φως / Μάη και του θανάτου το σκοτάδι / όταν χωρίς ελπίδα Ανάστασης / την Κάθοδο έζησες στον Άδη».

Από την 11η Μαΐου του 330, όταν ο Κωνσταντίνος τελεί τα εγκαίνια της Πόλης [στην οποία, ακολουθώντας μια μακεδονική αλεξανδρινή παράδοση, έδωσε το αυτοκρατορικό όνομά του], ως την 29η Μαΐου του 1453, όταν οι στρατιώτες του Μωάμεθ, δύσπιστοι πρώτα μπρος στην αφύλακτη Κερκόπορτα ή Ξυλόπορτα, εισβάλλουν ύστερα στην Πόλη και, έκπληκτοι, λόγω του ολιγάρθμου των αμυντόρων της, αρχίζουν ανενδοίαστα τη λεηλασία και την αιχμαλωσία της Βασιλεύουσας επί τρεις συνεχείς μέρες από τον Μάη λοιπόν του 330 ως τον Μάη του 1453 οριοθετείται και χρονολογείται ο βίος της παγκόσμιας αυτοκρατορίας του μεσαιωνικού ελληνισμού. Της αυτοκρατορίας που όλως άκριτα ονομάζουμε και εμείς Βυζάντιο, όνομα, που, όπως είναι γνωστό, της έδωσαν οι πρώτοι μελετητές της [καθολικοί αυτοί καλόγεροι],

που για λόγους ευκολονόητους δεν θέλησαν να δώσουν το ευγενές γι' αυτούς ρωμαϊκό όνομα στο κράτος των σχισματικών [πάντα βέβαια κατ' αυτούς] Ελλήνων ορθοδόξων. Imperator όμως ο Μέγας Κωνσταντίνος και βέβαια Ρωμαίος [εξυπακούεται το της Ρώμης]. Βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων ο τελευταίος Κωνσταντίνος. Βασίλειον Ρώμης το επίσημο όνομα του κράτους και Ρωμανία το όνομα της εδαφικής του επικράτειας. Ρωμιοί και Ρωμιοσύνη και το όνομα των Νεοελλήνων, των μόνων οργανικών, των σαρκικών, θα έλεγα, συνεχιστών του βυζαντινού πολιτισμού και επιτεύγματος, μέσα στον κόσμο που έζησε την ακτινοβολία της Βασιλεύουσας Κωνσταντινούπολης σε Ανατολή και Δύση.

Από τα Βαλκάνια, τον σλαβικό κόσμο ως και τη Ρωσία, από τον Δούναβη ως τον Ευφράτη και από την ελληνόφωνη Κάτω Ιταλία ως τους χριστιανικότετους πληθυσμούς της Γεωργίας και Αρμενίας [για να μη μιλήσω, για τους εκχριστιανισμένους Αραβες των Αγίων Τόπων, ή για τους Κόπτες της Αιγύπτου], οι λαοί αυτοί, άλλος λίγο και άλλος πολύ, έζησαν στη σφαίρα [την πνευματική ή την πολιτική] της χιλιόχρονης αυτοκρατορίας.

Μια άλλωστε, έστω και βιαστική, επίσκεψη στην έρημο του Negheven στο Ισραήλ, με τις πολυάριθμες πρωτοχριστιανικές εκκλησίες και τις ελληνικές επιγραφές, ή, πιο παραστατικά, στη χερσόνησο του Σινά και στο μεγαλόπρεπο μοναστήρι της Θεοτόκου [το μετέπειτα της Αγίας Αικατερίνης], όπου ακόμη μνημονεύεται στη λειτουργία το όνομα των ιδρυτών Ιουστινιανού και Θεοδώρας, του αυτοκρατορικού ζεύγους, που οι ολόσωμες απεικονίσεις τους με τη βασιλική ακολουθία του καθενός κοσμούν τον χώρο του ιερού του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα, ή ακόμη [για να μιλήσω και για τα κατοπινά χρόνια] μια επίσκεψη στην Τραπεζούντα και στην Παναγία Σουμελά ή στο Κίεβο στην Αγία Σοφία ή ακόμη στην Γκρατσανίτσα ή στο Nagoritsino της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, στο Μπάσκοβο, στη Φιλιπούπολη της Βουλγαρίας ή στις εκκλησίες της Μολδαβίας με τις αναπαραστάσεις στις τοιχο-

γραφίες τους της άλωσης της Κωνσταντινούπολης [μιλώ για τη Μολδαβίτσα, το Voronets και Humor, με τις εξωτερικές διακοσμήσεις των ναών], μια λοιπόν έστω τουριστική επίσκεψη στα απόμακρα αυτά σύνορα της βυζαντινής ακτινοβολίας [δεν λέω βυζαντινής πολιτείας], θα δηλώσει απρόσκοπτα το μεγαλείο της μεσαιωνικής ελληνοσύνης της Ρωμανίας, του Βυζαντίου δηλαδή, που όπως λέει το ποντιακό τραγούδι [αυτό που συμπυκνώνει όλο τον καημό του γένους με τα παρηγορητικά λόγια του]: «Η Ρωμανία κι αν πέρασε ανθεί και φέρει κι άλλο». Έτσι, στη σπαρακτική κραυγή «Η πόλις εάλω» των κατοίκων της δύστηνης Βασιλεύουσας του 1453 απαντά, σχεδόν πειστικά θα έλεγα ως τα τώρα: «ει και εάλω, η Πόλις ουκ εάλω». Αυτή η Πόλις που το κράτος της έπρεπε άλλωστε να μείνει αλώβητον ανά τους αιώνες «ως πρώτον πιστεύσαν εις τον Δεσπότην Χριστόν». Αυτό διαλαλεί ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, ταπεινός μοναχός της εποχής του Ιουστινιανού· το όνομά του το χρωστά στο ότι περπάτησε την περιέργειά του ως τον Ινδικό ωκεανό. Χωρίς αυτή η δήλωση της χωροχρονικής παγκοσμιότητας να ξενίσει τους συγχρόνους του Κοσμά· βρισκόμαστε βέβαια στην εποχή της παγκοσμιότητας του Βυζαντίου, του κράτους των τριών ηπείρων των μόνων τότε γνωστών, όπου άλλος λόγος αιωνιότητας για το κράτος των Ρωμαίων το ότι, πάντα κατά τον Κοσμά, πάντα τα έθνη εμπορεύονται με βάση το χρυσό βυζαντινό νόμισμα, το γνωστό και ατόφιο τότε ακόμη Κωνσταντινάτο.

Αυτή η διαπίστωση του Κοσμά για το αλώβητο του θεοφύλακτου κράτους των Ρωμαίων θα γίνει πεποίθηση και λαϊκή πίστη που θα ταυτίσει την ιστορία του κόσμου [και όχι μόνο του Βυζαντίου] με την τύχη της Βασιλεύουσας. Και αυτό γιατί το Βυζάντιο, που δεν είναι παρά η εκχριστιανισμένη και εξελληνισμένη ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ταυτίστηκε από τη γένεσή του με την Κωνσταντινούπολη και τανάπαλιν.

Να πω παρενθετικά εδώ, ότι η Παλαιά Ρώμη ήταν μεν η Αιώνια Ρώμη, αλλά δεν ήταν παρά μία «Roma mobilis» (κινητή), γιατί κα-

τά τα αρχαιορωμαϊκά πρότυπα, Ρώμη ήταν η πόλη όπου βρισκόταν ο εκάστοτε αυτοκράτορας. Αντίθετα όμως από την Παλαιά, η Νέα Ρώμη ήταν η αμετάθετη έδρα του αυτοκράτορα [εξού και το όνομα Βασιλεύουσα]. Όποιος κατέχει τη Νέα Ρώμη είναι κύριος του κράτους της. Πρώτη λοιπόν πραγματική πρωτεύουσα [με την έννοια που έχει στα χρόνια μας ο όρος αυτός]. Η Κωνσταντινούπολη ήταν έδρα της αυτοκρατορίας και της εκκλησίας [της αυλής και του πατριαρχείου], κέντρο αποφάσεων από όπου ξεκινούσε και κατέληγε κάθε εξουσία [πολιτική ή στρατιωτική], βάση και κορυφή της κοινωνικής και διοικητικής πυραμίδας, εστία δηλαδή του κράτους, καρδιά και πρότυπο κάθε καλλιτεχνικής και πνευματικής δημιουργίας.

Να θυμίσω ότι το πρώτο πανεπιστήμιο ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον 5ο αιώνα και ότι [υπό διάφορες μορφές] ανασυστάθηκε στα χρόνια του Βάρδα και του Φωτίου, ήκμασε τον 10ο αιώνα, στα χρόνια του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, για να φτάσει στο απόγειο της ακτινοβολίας του στα χρόνια του Μονομάχου, στα μέσα του 11ου αιώνα, με τον Ψελλό τον Ξιφιλίνο και άλλους αρχαιομαθείς, ή μάλλον αρχαιομανείς διανοούμενους, όπως, π.χ., τον Μαυρόποδα. Σε αυτούς άλλωστε οφείλεται κατά κύριο λόγο και η χρήση του όρου Βυζαντινός, αλλά για να δηλώσει μόνο τον κάτοικο της Κωνσταντινούπολης, ως συνεχίζουσας τη μεγαρική προκάτοχό της, την πόλη του Βύζα.

Σε αυτή την Κωνσταντινούπολη που, όπως θα γράψει αργότερα ο Κωνσταντίνος ο Ζ': «Πόλις έστι βασιλεύουσα, του τε κόσμου παντός υπερέχουσα», θα γίνει προοδευτικά η *translatio imperii* [η μεταφορά δηλαδή της αυτοκρατορικής εξουσίας] από την Παλαιά Ρώμη, που γνωρίζει ερήμωση και γενική κατάρπτωση, κυρίως μετά την καταστροφή που υπέστη με το κτύπημα που δέχθηκε από τα βαρβαρικά στίφη του Αλάρικου στα 410.

Έτσι η Κωνσταντινούπολη, Νέα Ρώμη που οι εγκωμιαστές της ονόμασαν επίσης Νέα Σιών και Νέα Ιερουσαλήμ· [είναι αξιοσημείω-

το ότι η Κωνσταντινούπολη ποτέ δεν ονομάστηκε Νέα Αθήνα, και αυτό γιατί η Αθήνα ήταν ταυτισμένη τότε με την ειδωλολατρία, όπως μας λέει ο Ιωάννης Χρυσόστομος: «Πού νυν της Ελλάδος ο τύφος, πού των Αθηνών το όνομα», αλλά και ο Ακάθιστος Ύμνος: «Χαίρε η τας πλοκάς των Αθηναίων διασπώσα»· θα μείνει μετά τον 5ο αιώνα, και για πολύ, η μόνη Ρώμη, η «Νέα και ωραία, υπερτέρα της πρεσβυτέρας και γηραιάς», η Ρώμη που γεννήθηκε χριστιανική.

Να θυμίσω ότι ο πρώτος ναός της Θεού Σοφίας είναι κτίσμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, άσχετα αν ο αυτοκράτορας αυτός δεν ήταν τότε χριστιανός. Και να προσθέσω ότι αυτός ο ιδρυτής της αυτοκράτωρ ανάθεσε στον Χριστό τη φύλαξη της πόλης του την ώρα του εγκαίνιού της. Σύμφωνα με το κείμενο της ιδρυτικής στήλης ο Κωνσταντίνος εστιάζει στην Κωνσταντινούπολη το παν Ρώμης κράτος από την πρώτη στιγμή της ζωής της [εξού και η ονομασία της στα σλαβικά Τσαρίντσιγκραντ]. Στον Δεσπότη λοιπόν Χριστό το αφιέρωμα της Πόλης. Πρόβλημα τώρα αποτελεί πότε και γιατί από τον Χριστό γλίστρησε, θα έλεγα, η προστασία της Πόλης στην Παναγία την Οδηγήτρια, τη Νικοποιοί, της οποίας τη θαυματουργή εικόνα απέσπασαν οι σταυροφόροι και την έφεραν στη Βενετία όπου φυλάσσεται ως σήμερα.

Οπωσδήποτε η αφιέρωση στην Παναγία έχει συντελεσθεί πριν ή κατά τα χρόνια της αβαροσλαβικής πολιορκίας του 626, αν βέβαια [το πράγμα συζητείται] γράφεται τότε ο Ακάθιστος Ύμνος. Να θυμίσω ότι η Πόλις «αναγράφει ευχαριστήρια» ως Πόλις της Θεοτόκου στο γνωστό «Τη Υπερμάχω», αλλά και στην παράκληση που αναφέρεται σε άλλο σημείο του Ύμνου διαβάζουμε: «Συντήρησον πάσης εχθρών αλώσεως την σην Πόλιν, Θεοτόκε». Στη Θεοτόκο πάντως οφείλει τη σωτηρία της η Κωνσταντινούπολη και τότε που τα ρωσικά πλοία, για πρώτη φορά, την πολιορκούν στα 860. Επιδρομή που βρίσκει τον πατριάρχη Φώτιο στις επάλξεις, λόγω της απουσίας του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' στον πόλεμο κατά των Αράβων. Να τονίσω ότι σε αυτό το γεγονός οφείλουμε ακρι-

βώς τους προς την Παρθένον παρακλητικούς λόγους του Φωτίου και το γεγονός ότι τα ρωσικά πλοία συνετρίβησαν από την αιφνίδια θαλασσοταραχή που προκάλεσε [θαυματουργικά βέβαια] η εμβάπτιση του μαφορίου της Παναγίας από τον πατριάρχη Φώτιο στα νερά του Βοσπόρου.

Αναφέρω το γεγονός για να υπογραμμίσω ότι, όπως και ο Ακάθιστος Ύμνος τον 7ο αιώνα, αυτοί οι λόγοι του Φωτίου στη ρωσική επιδρομή [εκτός από το ότι είναι η πρώτη ελληνική πηγή που μιλά για το άγνωστο τότε γένος των Ρως], αυτά τα φωτειανά κείμενα εξηγούν την αντιξοότητα με τις αμαρτίες των δεινοπαθόντων, δημιουργώντας στο ποίμνιο το συναίσθημα της ιστορικής ενοχής για τις επερχόμενες θεομηνίες που θα γνωρίσει σχεδόν αδιάκοπα έκτοτε η Κωνσταντινούπολη. Κατακλείδα βέβαια της κακοδαιμονίας της Πόλης, οι δυο αλώσεις. Πρώτη αυτή του 1204 από τους σταυροφόρους και ύστερα η τελική, η τουρκική του 1453, όταν εκώφευσε η προστάτιδα κόρη [σπάνια πολύ η χρήση του όρου αυτού για την Παναγία] και δεν εισάκουσε το «Ρύσαι ημάς... βαρβαρικής αλώσεως, Κόρη, επιούσης βροτοίς αμαρτάνουσιν».

Έτσι στον λόγο του θρόνου που θα εκφωνήσει ο Θεόδωρος Λάσκαρις στη Νίκαια μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 θα τονίσει ότι: «απεσφαιρίσθημεν του παραδείσου, του εύρριζου αγλαΐσματος πάσης της γης [πρόκειται βέβαια για την Κωνσταντινούπολη] ως αμαρτόντες». Ο λόγος και η αιτία της κάθε κακοδαιμονίας που γνωρίζουν οι Βυζαντινοί συνοψίζεται λακωνικά στο ηθικό παραστράτημά τους. «Πάντως» συνεχίζει ο Λάσκαρις «και τα κατά το γένος ημών ου άλλως υπέστη ταπείνωσιν [είτε μην ελάττωσιν και υπόπτωσιν] και η παμβασίλεια πόλις ημών πυρί κατηθάλλωτο και παν ο χείριστον ανθρώποις πέπονθεν, ες δεύρο πατουμένη ποσίν αλλοφύλων αιμοχαρών, ει μη γε δικαιουσύναι μεν εξέλιπον, έκαστος δε ημών οπίσω των πονηρών έργων αυτού επεπόρευτο».

Αυτή η ενοχοποίηση του ιστορικού βίου των Βυζαντινών θα γίνει κοινός τόπος της εκκλησιαστικής ιδιαίτερα φιλολογίας μέχρι

το τέλος της αυτοκρατορίας. Εκφράζεται λακωνικά με την έκφραση «κρίμασιν οἷς οἶδεν Κύριος» [για αμαρτίες που γνωρίζει ο Θεός] και οι οποίες παρακολουθούν και τιμωρούν τους Βυζαντινούς μέχρι τέλους, εξηγώντας την κακοδαιμονία και τις μετέπειτα δραματικές εξελίξεις. Την ίδια εποχή ο απλός λαός θα βρίσκει παραμυθία στις πολυποίκιλες προφητείες που μιλούσαν για την αιωνιότητα της αυτοκρατορίας. Αυτήν που κάποτε είχε προβλέψει, όπως είπα, ο Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης. Αλλά αυτός μίλησε σε χρόνια που δεν είχαν γνωρίσει την άμετρη ταπείνωση της Ρωμανίας – την ταπείνωση που πρώτος υπογραμμίζει ο Ιάκωβος ο Νεοφώτιστος ήδη στα τέλη του 7ου αιώνα, μετά τις επιτυχίες δηλαδή των Αράβων και τη συρρίκνωση της αυτοκρατορίας στην Ανατολή.

Οπωσδήποτε η εσχατολογική προφητική φιλολογία [πάντα παρηγορητική] γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση και κυριαρχεί στα λαϊκά στρώματα, όπου οι δοξασίες γύρω από τη μεγάλη Βαβυλώνα που τότε ταυτίζεται με την Παλαιά και πότε με τη Νέα Ρώμη [δεδομένου ότι κάθεται επάνω σε επτά λόφους] και είναι η μεγάλη πόρνη, βρίσκουν διαδοχικά σχεδόν επικαιρότητα σ' όλο το Βυζάντιο. Να τολμήσω να πω ότι αυτή ίσως είναι η πηγή του Κωστή Παλαμά, όταν γράφει στον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* για την Κωνσταντινούπολη, το πολυσυζητημένο «Και η Πόλη πόρνη και περίμενε τον Τούρκο να την πάρει». Γνωστή άλλωστε η οικείωση του Παλαμά με τα βυζαντινά κείμενα, όπως, μεταξύ άλλων, δείχνει το έργο του *Η Φλογέρα του Βασιλιά*. Στηρίζεται σχεδόν χωρίς καμιά παραλλαγή στο κείμενο του Παχυμέρη για τη διακωμώδηση του σκηνώματος του Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου στο Έβδομο, την εποχή της λατινοκρατίας της Κωνσταντινούπολης από αγροίκους δήθεν βοσκούς, που ασφαλώς βρέθηκαν εκεί με τη συγκατάθεση των Λατίνων.

Ωστόσο, έστω χωρίς προσδοκία σωτηρίας, λόγω του φιλαμαρτήμονος χριστώνυμου ποιμνίου, θα μείνει ακλόνητη και ζωντανή η λαϊκή πίστη για την αιωνιότητα του Βυζαντίου ακόμη και μετά

την τελική άλωση. Το τέλος έτσι της ιστορίας της ανθρωπότητας, κατά την τρέχουσα εσχατολογική αντίληψη, έπρεπε να συμπέσει με το τέλος της Ρώμης, δηλαδή του Βυζαντίου. Αυτό έλεγαν [με τρόπο βέβαια αινιγματικό] τα γραπτά γύρω από την *Αποκάλυψη*, όπως οι χρησμοί του Λέοντα του Σοφού, τα έργα του Νεοφύτου, του Ανδρέα της Καισαρείας, ακόμη και του Αρέθα, του Νικήτα του Παφλαγόνος, και βέβαια του Ψευδο-Μεθοδίου.

Ο ενημερωμένος αναγνώστης θα πρόσεξε ότι αναφέρω κείμενα που χρονολογούνται ήδη από τον 9ο αιώνα και εδώ και που κατά κάποιον τρόπο σημαδεύουν την ανασφάλεια που κατέχει τους Βυζαντινούς, χωρίς σχεδόν διακοπή, θα έλεγα, από την εμφάνιση των Αράβων ως τους Οθωμανούς, περνώντας βέβαια από εχθρούς Πετсенέγους, Κουμάνους, Λατίνους, Τουρκομάνους και άλλους.

Μόνη αιώνια μοναρχία θεωρούν τα προφητικά κείμενα αυτή που θα αντιπροσώπευε το βασίλειο του Χριστού μετά την κατάλυση των τεσσάρων αυτοκρατοριών [βέβαια ακόμη συζητείται ποιες είναι αυτές οι τέσσερις αμαρτωλές αυτοκρατορίες]. Έτσι, ένα ακόμη ανέκδοτο κείμενο [ασφαλώς του Νεοφύτου] που προσπαθεί να μετρήσει τα χρόνια μέχρι το τέλος του κόσμου, βάζει στο στόμα του Χριστού τα εξής: «Νυν δε λέγω υμίν και προλέγω προ ετών χιλίων πεντακοσίων του ελθείν ολικώς εις την βασιλείαν των ουρανών, τα πεντακόσια δε και πεντάκις χίλια έτη παρέδραμον ήδη και ήλθον εγώ επ' εσχάτων των χρόνων κατά τας θείας Γραφάς, κηρύξων υμίν την βασιλείαν και την μετάνοιαν, όπως έκαστος υμών μετανοήση και βαπτισθή εις το όνομα Πατρός και Υιού και Αγίου Πνεύματος».

Με τέτοιου είδους προβλέψεις [τα 1500 χρόνια του Χριστού δεν απέχουν πολύ από τα 1453] οι Βυζαντινοί θα συνδυάσουν το τέλος της αυτοκρατορίας τους με τη συντέλεια του κόσμου και το τέλος της ιστορίας. Όπως όμως η ιστορία συνεχίζεται, γρήγορα [για να μη διαψευστούν οι προφητείες] θα δημιουργηθεί η ιδέα της Τρίτης Ρώμης, της Μόσχας δηλαδή, που είναι η μόνη ορθόδοξη πρω-

τεύουσα που έμεινε έξω από τον οθωμανικό ζυγό (είμαστε το 1560 περίπου). Φημολογείται ότι ως το 1917, στην Οδησσό, ένας τεράστιος σταυρός περίμενε στο λιμάνι το πλοίο που θα τον μετέφερε στην Πόλη, στην Αγιασοφιά.

Στο ίδιο κλίμα και πνεύμα ανήκει βέβαια και ο θρύλος γύρω από τον τελευταίο βασιλιά των Ρωμαίων [για πρώτη, νομίζω, φορά αναφέρεται στη μετάφραση της Αποκάλυψης του Ψευδο-Μεθοδίου], θρύλος που θα ζήσει σχεδόν αναλλοίωτος ως τις μέρες μας, ως θρύλος του Μαρμαρωμένου βασιλιά και της ημιτελούς λειτουργίας στην Αγιασοφιά.

Πολλοί οι λογοτέχνες, λαϊκοί αλλά και του έντεχνου λόγου, που εμπνεύστηκαν από τη θρυλική μορφή του Παλαιολόγου. Και από τους Νεοέλληνες [και όχι τους μεγαλοϊδεάτες μόνο] είναι ακόμη πολλοί που περιμένουν «το θάμα να γενεί», δηλαδή να δουν στην Πόλη ζωντανούς, τον Πετρωμένο βασιλιά και τον Ακρίτη Διγενή.

Όσο όμως και αν θρηνούν την πτώση της Κωνσταντινούπολης τα Ανακλήματα, όσο και αν η έλλογη διαχείριση του παρελθόντος από ιστορικούς καταξιωμένους υπογραμμίζει το σθένος και την ανδρεία των υπερασπιστών της [αλήθεια, τότε άραγε θα αποφασίσει η εκκλησία να οσιοποιήσει τον πρώτο εθνομάρτυρα; Μιλώ βέβαια για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, που ο Γεώργιος Σχολάριος, ο κατόπιν πατριάρχης Γεννάδιος, δεν συγχώρεσε ποτέ, γιατί συλλειτούργησε στην Αγιασοφιά με τους απεσταλμένους του Πάπα... μεταξύ τους και ο Ισίδωρος του Κιέβου]. Όσο λοιπόν κι αν σιγοψιθυρίζεται ακόμη το «πάλι με χρόνια και καιρούς», ένα θα μείνει αληθινό, το ότι τα ίδια λόγια, δηλαδή το «Πάρθεν η Πόλις Πάρθεν», θα λέγονται θρηνητικά από τις Ρωμιές και θριαμβικά από τις Τούρκισσες μάνες.

Μνήμη λοιπόν τραυματική η πτώση της Πόλης και όχι μόνο για τους Νεοέλληνες και τους άλλους μεταβυζαντινούς ορθόδοξους λαούς. Θα θυμίσω εδώ ότι πολλοί είναι ακόμη και οι Λατίνοι της εποχής που κατάλαβαν επιτέλους ότι μετά την Πόλη άνοιγε ο δρό-

μος των Τούρκων προς τη δική τους Ευρώπη [τα κείμενα αυτά τα έχει συγκεντρώσει μεθοδικά ο Α. Pertusi]. Αυτό το γεγονός, η πτώση, εννοώ, της Κωνσταντινούπολης το 1453, είχε αμέσως παγκόσμια απήχηση. Η σημασία του ξεπερνά τον κόσμο των πρωταγωνιστών του, και σημαδεύει το γύρισμα του χρόνου της ιστορίας. Τότε σωστά τοποθετείται η αρχή του Μεσαίωνα για τους Έλληνες, τότε αρχίζει και η ελληνική διασπορά, όχι πια με πνεύμα αποικιακό, όπως στα χρόνια της ελληνικής ακμής, αλλά ως καταφυγή σε χώρες φίλιες.

Πολλά ειπώθηκαν [ασφαλώς με κάποια υπερβολή] για τη συμβολή των φυγάδων διανοουμένων του Βυζαντίου στην αναγέννηση της Δύσης. Σχετίζονται με τους Βησσαρίωνα, Γαζή, Χρυσολωρά, Τραπεζούντιο, Χαλκοκονδύλη κ.ά., που μετέφεραν τα ελληνικά γράμματα στην Ιταλία, αλλά και σε αυτήν τη Γαλλία [ο Ιανός Λάσκαρις δίδαξε στο College de France]. Αυτοί έδειξαν με το έργο τους ότι είναι δυνατή η μεταλαμπάδευση του πνεύματος, αλλά οι ίδιοι χάθηκαν για την Ελλάδα, που τότε έμπαινε στην πιο σκοτεινή περίοδο της ιστορίας της. Χάρη στο πρόσφορο πνευματικά έδαφος που βρήκαν στη Δύση, οι φυγάδες μεγαλούργησαν, λαμπρύνοντας για χρόνια τις ελληνικές σπουδές και το ελληνικό όνομα. Επίπτωση ευτυχής αυτή των τραγικών γεγονότων του 1453. Έτσι το ελληνικό πνεύμα ταξίδεψε στη Βενετία για να ξαναγυρίσει ύστερα ακμαίο, μέσω Κρήτης, αλλά και μέσω Επτανήσου, στην υπόδουλη μητρόπολη.

Οι Έλληνες της κυρίως Ελλάδας στενάζουν επί αιώνες υπό τον τουρκικό ζυγό, ενώ η Ευρώπη των χρόνων αυτών, παρά την αρχαιομάθεια και αρχαιομανία της, αδιαφορεί και αγνοεί το προς την Ελλάδα χρέος της. Έτσι ένας γερμανικός λαϊκός πίνακας της εποχής (17ος αιώνας), που καταγράφει τα προτερήματα και τα ελαττώματα των λαών της Ευρώπης, ταυτίζει τους Έλληνες με τους Τούρκους και σημειώνω, ακόμη πιο χαρακτηριστικά, ότι, όταν ο Ρακίνας γράφει τη Φαίδρα του, γνωρίζει την αρχαία πηγή,

τον Ευριπίδη, αλλά ρωτά τον Γάλλο πρέσβη που είναι διαπιστευμένος στην Κωνσταντινούπολη κατά που άραγε να πέφτει η Ελλάδα... Θα χρειαστεί σοβαρή επιστημονική προσπάθεια, θα πρέπει να περάσει καιρός για να αποκατασταθεί στην ξένη ιστοριογραφία το νήμα της ιστορικής ελληνικής συνοχής, η προσφορά του Βυζαντίου στην αναγέννηση, και γενικότερα στον σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό.

ΜΕΡΟΣ II

Περιοχές της Ρωμανίας

Α. Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία

ΟΠΟΙΟΣ ΜΙΛΑ ΓΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΜΙΛΑ ΑΘΕΛΗΤΑ ΓΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ. Και όποιος μιλά για Κωνσταντινούπολη μιλά για το κέντρο της τότε οικουμένης, για το «άρμενο», τη γέφυρα μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, το ναυτικό σταυροδρόμι του Πόντου και της Μεσογείου, που είχε την Προποντίδα για εσωτερική λίμνη.

Η Κωνσταντινούπολη που το κάλλος της λάμπει σε Ασία και Ευρώπη, όπως λέει ένα επίγραμμα του 6ου αιώνα, η καρδιά της εκχριστιανισμένης και εξελληνισμένης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δηλαδή του Βυζαντίου, έχει δυο τροφοδότριες περιοχές: πρώτα τη Θράκη και Μακεδονία που τη συνδέει, χάρη στην Εγνατία οδό [περνά από τη Θεσσαλονίκη], με την Παλαιά Ρώμη και την Ευρώπη –ο κυρίως ελλαδικός χώρος, τα λεγόμενα Κατωτικά, έμεινε στα βυζαντινά χρόνια εξωκεντρικός, περιφερειακός και συχνά επαρχιωτοποιημένος– και ύστερα, κυρίως θα έλεγα, τη Μικρασία, πλούσια πηγή ανθρώπινου και υλικού πλούτου.

Η ευρωασιατική αυτή πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη ήταν ο κόμβος [αφετηρία και τέρμα] κάθε οδικού και ναυτικού δικτύου. Σε αυτήν κατέληγαν οι κύριοι ηπειρωτικοί και όλοι οι ναυτικοί δρόμοι, όπως κάποτε "όλαι αι οδοί" οδηγούσαν στην Παλαιά Ρώμη. Αυτός είναι ο λόγος που εξηγεί τον σημαντικό ρόλο των πολυάριθμων κωνσταντινοπολίτικων λιμανιών: ας θυμηθούμε ότι αυτά συνέδεαν τη Μικρασία –το ζωτικό κύτταρο του βυζαντινού οργανι-

σμού— με τον υπόλοιπο κόσμο της αυτοκρατορίας. Κλειδί της συνάντησης Ασίας-Ευρώπης, ναυτικό και οδικό, μένει πάντα η Προποντίδα με την Άβυδο στον Ελλήσποντο και με το Ιερό στον Βόσπορο· σε αυτήν τη νευραλγική τοποθέτησή της οφείλει ασφαλώς η Πόλη το είναι και την αίγλη της: προϋπόθεση βέβαια πάντα για την ακμή της Κωνσταντινούπολης στάθηκαν οι ανταλλαγές της με τη Μικρασία και την Ανατολή.

Η ανάλυση της απόφασης του Μεγάλου Κωνσταντίνου για την ίδρυση της πόλης του, μας περιγράφει αθέλητα και λακωνικά τη σημασία που ο θεοδηγητος αυτοκράτορας ανεγνώριζε στη Μικρασία για την ευόδωση της πολιτικής του, και για την ευπραγία της αυτοκρατορίας γενικότερα. Είναι γνωστό ότι πρώτη επιλογή του Μεγάλου Κωνσταντίνου για την ανοικοδόμηση μιας δεύτερης πρωτεύουσας πόλης της αυτοκρατορίας δίπλα στη Ρώμη ήταν η αρχαία Τροία: το Ίλιον, πόλη μικρασιατική, όπως άρμοζε στην αναγκαιότητα των καιρών. Ο αυτοκράτορας απέβλεπε στο να κινητοποιήσει την ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία που ήταν εξελληνισμένη πνευματικά και διοικητικά εκρωμαϊσμένη, αλλά βαθιά εκχριστιανισμένη στην εποχή του, για να αναχαιτίσει τον κίνδυνο των βαρβαρικών επιδρομών, αλλά και την περσική απειλή, γεγονότα που κλυδωνίζαν τότε από άκρο σε άκρο την αυτοκρατορία.

Εκτός από την προνομιούχο αιγαιακή θέση της περιοχής, η επιλογή του Ιλίου, νομίζω, δήλωνε συμβολικά την κοινή ελληνορωμαϊκή κληρονομιά: το αρχαίο ελληνικό κατόρθωμα του τρωικού πολέμου, πάντα ζωντανό στη λαϊκή συνείδηση, είχε ως επακόλουθο το κτίσιμο της Ρώμης από τον Αινεία, που έφυγε από την κατεστραμμένη Τροία, για να φτάσει, ύστερα από περιπετειώδη περιήγηση, μέσω Καρχηδόνας [αναφέρομαι εδώ στον σύνδεσμό του με τη Διδώ] στην Ιταλία, όπου και ιδρύει τη μελλοντική κοσμοκράτειρα Ρώμη.

Ας θυμίσω ότι τρωική θεωρείται η καταγωγή των δυναστειών

της Ρώμης και ότι με τον Όμηρο και τον Βιργίλιο (*Ιλιάδα* και *Αινειάδα*) μεγάλωναν οι γόνοι των εκλεπτυσμένων πνευματικά πληθυσμών της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Το τρωικό σχέδιο του αυτοκράτορα εγκαταλείφθηκε για λόγους ναυτικούς: το λιμάνι της Τροίας ανοιχτό σε δυνατά ρεύματα δεν θα μπορούσε, κατά τους ειδικούς, να προστατεύσει τη στάθμευση πολυάριθμου αυτοκρατορικού στόλου. Ο Μέγας Κωνσταντίνος διάλεξε τότε για άλλη μια φορά μικρασιατική πόλη. Θέλησε να κτίσει την πόλη του στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου [στη Χαλκηδόνα, το σημερινό Σκούταρι]· αλλά Άγγελος Κυρίου, κατά την παράδοση, μετέφερε κάθε βράδυ απέναντι στην ευρωπαϊκή πλευρά [στη θέση της παλιάς μεγαρικής αποικίας του Βυζαντίου] τα λιθάρια που εργάτες και εργοδηγοί συγκέντρωναν για το κτίσιμο της νέας πόλης στη Χαλκηδόνα.

Το χριστιανικό μύθευμα είναι εύγλωττο: η θεϊκή θέληση υπέδειξε την Κωνσταντινούπολη σαν εστία της νέας θρησκείας, ενώ η αυτοκρατορική βούληση δεν απέκλινε ποτέ από το πολιτικό σχέδιο της αναβάθμισης της οποίας έπρεπε να τύχει η ζωτική περιοχή της Μικρασίας. Η Κωνσταντινούπολη έγινε γρήγορα ο μικρασιατικός προμαχώνας στην ευρωπαϊκή ακτή· ο πληθυσμός της προέρχεται κυρίως από τις ελληνοπρεπείς ασιατικές περιοχές, η αυτοκρατορική και αυλική ζωή ενσωματώνει στην Πόλη τα απέναντι μικρασιατικά παράλια, με τα θερινά ανάκτορα, και τα αρχοντικά θέρετρα, με τα αυτοκρατορικά μοναστήρια και κυνηγέσια. Έτσι το Πέρα αναδεικνύεται γρήγορα σε ένα από τα πιο ζωντανά τμήματα της κωνσταντινοπολίτικης ζωής και αργότερα του διεθνούς εμπορίου.

Όπως και να έχει, η Κωνσταντινούπολη με την Προποντίδα, τα Πριγκηποννήσια και τον Βόσπορο, από τον Ελλήσποντο [τα Δαρδανέλλια] ως το ποντιακό Ιερό, αποτέλεσε καθ' όλα τη βυζαντινή περίοδο τον οργανικό χώρο σύγκλισης της Μικρασίας με τα Βαλκάνια: η ελληνική μικρασιατική ακτινοβολία καλύπτει όλο τον χώρο ως τις παραδουνάβιες και τις βόρειες ποντιακές περιοχές: αυτό διδάσκουν ταφικά και άλλα μνημεία ακόμη και της αρχαιότητας,

αυτό διαλαλούν τα τοπωνύμια της μεσαιωνικής εποχής και τα ανθρωπωνύμια, θα έλεγα, του πάντα και του τώρα. Ας τονίσω ότι οι μεταξύ Μικρασίας, Θράκης και Βαλκανίων επαφές συνεχίζονταν χωρίς διακοπή, και αυτό άσχετα από την εκάστοτε πολιτική εξουσία των περιοχών αυτών και άσχετα από τις εθνικές ή θρησκευτικές διαφορές των πληθυσμών.

Παλαιόθεν προσηλωμένη η Μικρασία στον ελληνισμό, μεταλαμπαδεύει στο Βυζάντιο μεταξύ άλλων και την κληρονομιά των ελληνιστικών μοναρχιών με τα ανθρωπιστικά τους ιδεώδη, όπως, π.χ., τη φιλανθρωπία και τη μίμηση Θεού, ως αυτοκρατορικές αρετές και πρώτη πάντα η Μικρασία στην αποδοχή του χριστιανισμού αναδεικνύεται ως το κατεξοχήν κέντρο της νέας θρησκείας – θα φέρω προς απόδειξη όχι μόνο τα πλούσια παλαιοχριστιανικά ευρήματα και κτίσματα που βρίσκονται στον μικρασιατικό χώρο ή τα μαρτυρολογικά κείμενα και τις Πράξεις των Αποστόλων που δείχνουν αδιάψευστα την ικμάδα των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων στη Μικρασία, αλλά θα σταθώ κυρίως στην εύγλωττη μαρτυρία της Αποκάλυψης [το κείμενο που, όπως είναι γνωστό, γράφτηκε από τον Ιωάννη στην Πάτμο γύρω στο 90 μ.Χ.]. Όπως σημείωσα και αλλού, οι περίφημες επτά λυχνίες της Αποκάλυψης του Ιωάννου που δηλώνουν, όπως είναι γνωστό, τα λαμπρότερα κέντρα του χριστιανισμού της εποχής, είναι όλες πόλεις μικρασιατικές: Σμύρνη, Έφεσος, Σάρδεις, Λαοδικεία, Φιλαδέλφεια, Πέργαμος, Θυάτεια. Είναι πόλεις της δυτικής, της από την αρχαιότητα δηλαδή εξελληνισμένης, ελληνικής θα έλεγα, Μικρασίας.

Η παρατήρηση αυτή με οδηγεί να υπογραμμίσω αμέσως ένα κυρίως μικρασιατικό φαινόμενο, αντιληπτό ήδη από την πιο απόμακρη ιστορική περίοδο της περιοχής. Η Μικρασία πάντοτε στάθηκε η γέφυρα μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, το σταυροδρόμι και το χωνευτήρι δύο επιδράσεων. Η αντιθετική αυτή έλξη εγγράφεται κατά τη βυζαντινή περίοδο και στον χώρο. Γίνεται αισθητή ιδιαίτερα στη ζώνη που διαχωρίζει τους μικρασιατικούς πληθυσμούς

που υπέστησαν κυρίως την ανατολική παράδοση στις οικονομικο-κοινωνικές τους σχέσεις, αλλά και στις πολιτιστικές τους συνήθειες, από τους πληθυσμούς που βρέθηκαν στη σφαίρα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και οικειώθηκαν τον τρόπο ζωής του τότε ευρωπαϊκού, θα έλεγα, κόσμου. Η διαχωριστική γραμμή, *grosso-modo*, διατρέχει την Αλμυρά έρημο, αφήνοντας στα ανατολικά την Άγκυρα και τη μικρασιατική ενδοχώρα, και στα δυτικά την αιγαιακή Μικρασία, που η ελληνογενής επίδρασή της καλύπτει εκτός από την Ιωνία, την Τρωάδα, την Αιολίδα, τη Λυκία, την Καρία, τη Μυσία και τη Βυθυνία και τον παράλιο Πόντο ως τη Φρυγία. Το κύριο διακριτικό της ανατολικής ενδοχώρας είναι ο αγροτικός χαρακτήρας, αντίθετα με τον ναυτικό εμπορικό χαρακτήρα της δυτικής και ποντιακής Μικρασίας.

Η βασική αυτή ειδοποιός διαφορά καθορίζει επίσης το αστικό και οδικό δίκτυο [ιδιαίτερα πυκνό στα παράλια], αλλά και την οικονομική ευμάρεια και την κοινωνική και πνευματική ζωή. Είναι γνωστό ότι η δυτική Μικρασία με τις πολυπληθείς πόλεις-λιμάνια είναι ανοιχτή στις εξωτερικές επιδράσεις και σχέσεις· η μετακίνηση ανθρώπων, ιδεών και προϊόντων είναι ο βασικός παράγοντας του αστικού βίου της περιοχής. Διέπεται, ως τον 7ο αιώνα περίπου, από το σύστημα της αυτόνομης τοπικής δημόσιας διοίκησης των πόλεων [τα *municipia*]. Αυτό εξηγεί ασφαλώς και την επίλεκτη θέση που έχει ο επισκοπικός θεσμός στα κοινά των πόλεων της περιοχής· η πρωτοβυζαντινή δυτική Μικρασία παρουσιάζει το πιο πυκνό επισκοπικό δίκτυο της εποχής [απόδειξη οι επισκοπικοί κατάλογοι στον *Συνέκδημον* του Ιεροκλέους], ενώ στην ανατολική Μικρασία [κυρίως στην Καππαδοκία και ανατολικότερα] επιχωριάζει ο θεσμός του χωροεπίσκοπου.

Εκεί αναδεικνύονται ωστόσο οι ιεράρχες που το έργο τους θα στεριώσει τον μοναχισμό [άσκηση ανατολικής κυρίως προέλευσης] και που θα θεμελιώσει τις αρχές της χριστιανικής ηθικής και παιδείας· τα ονόματα του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγο-

ρίου Ναζιανζηνού και του Γρηγορίου Νύσσης έρχονται αμέσως στον νου. Οπωσδήποτε είναι στη Μικρασία, δυτική ή ανατολική, στη Σμύρνη-Έφεσσο ή στην Καισάρεια-Ικόνιο, που η χριστιανική ευλάβεια και πίστη, αλλά και η εκκλησιαστική και η πνευματική οργάνωση του χριστιανισμού βρίσκουν αρραγή θεμέλια. Λογικά στην περιοχή αυτή θα συγκληθούν όλες σχεδόν οι Οικουμενικές Σύνοδοι (Νίκαια, Έφεσσο, Χαλκηδόνα και βέβαια Κωνσταντινούπολη), φυσικό επίσης το ότι η περιοχή δεν έπαψε να διαταράσσεται από χριστολογικές έριδες και αιρέσεις που βρίθουν κατά την πρωτοχριστιανική περίοδο. Εδώ έδρασαν οι λεγόμενοι Καθαροί, οι Μοντανιστές, οι Μαρκιωνιστές και άλλοι Μανιχαίοι, εδώ άνησε η εικονομαχική έριδα, που είχε για εμπνευστή μικρασιάτη αυτοκράτορα (τον Λέοντα Γ', τον λεγόμενο Ίσαυρο, μολονότι είχε γεννηθεί στη Γερμανικεία), εδώ τέλος είδε το φως το ιδιότυπο κράτος των Παυλικιανών (είχε πρωτεύουσα την Τεφρική, πόλη μεταξύ Καππαδοκίας και Πόντου), που η συνεργασία του με τον εξωτερικό εχθρό, τους Άραβες, θορύβησε κατά τον 9ο αιώνα την Κωνσταντινούπολη. Το Βυζάντιο αντεπεξήλθε την απειλή των Παυλικιανών χάρη στις νικηφόρες εκστρατείες του Βασιλείου Α' [του λεγόμενου Μακεδόνα], ο οποίος το 867 κατέστρεψε ολοσχερώς την Τεφρική, την αιρετική αυτή πολιτεία, και μετοίκισε τους κατοίκους της. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα αιρετικά αυτά κινήματα ευδοκίμησαν όλα στην ανατολική ενδότερη Μικρασία, ενώ τα παράλια και η δυτική Μικρασία έμειναν πάντα προσηλωμένα στην ορθοδοξία, έτσι όπως την επεξεργάστηκαν οι διανοούμενοι [εκκλησιαστικοί και μη] της ελληνομαθημένης Κωνσταντινούπολης.

Στάθηκα στη διαπίστωση αυτή για να υπογραμμίσω άλλη μια φορά τη διαφορά μεταξύ της εσώτερης μεσογειακής και της παραλιακής, της ναυτικής θα έλεγα, Μικρασίας: θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε ευκολότερα ορισμένα καθοριστικά γεγονότα της Βυζαντινής ιστορίας και κοινωνίας. Αναφέρω χαρακτηριστικά ότι

τα μεγάλα γαιοκτήματα που ανήκουν στο κράτος, στον θρόνο και στους μεγιστάνες [τους Δυνατούς όπως τους ονομάζουν τα κείμενα της εποχής] ευρίσκονταν κατά κυριο λόγο στο εσωτερικό της Μικρασίας. Έμειναν η μόνη σημαντική πλουτοπαραγωγική πηγή την εποχή που το Βυζάντιο, υπό το πλήγμα των ναυτικών αραβικών επιχειρήσεων, εγκαταλείπει τις ναυτικές ενασχολήσεις διεθνούς κλίμακας και αγροτοποιείται· συνακόλουθα τα πλούσια γένη της ανατολικής Μικρασίας που είχαν άλλωστε διακριθεί στον κατά των Αράβων κατά ξηρά αγώνα [να θυμίσω ότι, παρά τα ετήσια κούρσα τους κατά της Μικρασίας, οι Άραβες έμειναν έξω των Κιλικίων Πυλών και πέραν του Ταύρου], τα επίσημα λοιπόν γένη της ανατολικής Μικρασίας [κυρίως της Καππαδοκίας] χάρη στον πλούτο τους και στη στρατιωτική δόξα καταλαμβάνουν και ελέγχουν προοδευτικά όλο τον ανώτερο μηχανισμό του κράτους· ο όρος τώρα Δυνατός σημαίνει συγχρόνως τον πλούσιο και τον προύχοντα, συνήθως Μικρασιάτη.

Εμπρός στον αραβικό κίνδυνο η άμυνα της αυτοκρατορίας οδηγεί στη στρατιωτικοποίησή της· η περιοχή που της παρέχει άνδρες, πολεμικό υλικό και στελέχη είναι τώρα μόνο η Μικρασία, κυρίως ύστερα από τον κλυδωνισμό που γνωρίζουν οι ελλαδικοί χώροι λόγω της σλαβικής απειλής. Οι Μικρασιάτες στρατιωτικοί λογικά παίρνουν στα χέρια τους τις τύχες της αυτοκρατορίας. Και αυτό σε μια εποχή (8ος-10ος αιώνας) που η βυζαντινή Ευρώπη είχε αποδιοργανωθεί από τις σλαβοβουλγαρικές διεισδύσεις και επιδρομές. Μόνη της η Μικρασία της εποχής των εικονοκλαστών αυτοκρατόρων (Ισαύρων και Αμοριανών) είχε επιτύχει να απωθήσει τελειωτικά τον αραβικό κίνδυνο και είχε βάλει τα θεμέλια για τη βυζαντινή εξάπλωση και ακτινοβολία στην περιοχή, πράγμα που επιτυγχάνεται κυρίως από τους πρώτους Μακεδόνες αυτοκράτορες. Έτσι, προοδευτικά, δημιουργήθηκαν στην ανατολική κυρίως Μικρασία οι συνθήκες μιας ειρηνικής σχεδόν συμβίωσης με τους γειτονικούς Άραβες εμίρηδες, οι οποίοι ήταν αποδυναμω-

μένοι από την παρακμή που αρχίζει να γνωρίζει το χαλιφάτο της Βαγδάτης από το τέλος του 9ου αιώνα και μετά.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα αμοιβαίας αναγνώρισης γεννήθηκε το ακριτικό έπος του Διγενή Ακρίτη και ο ακριτικός κύκλος. Το μικρασιατικό αυτό ποιητικό επίτευγμα έτυχε ευρύτατης διάδοσης, όχι μόνο στο Βυζάντιο [η Κύπρος και η Τραπεζούντα διατήρησαν ενδιαφέρουσες παραλλαγές], αλλά και στον σλαβορωσικό κόσμο· μάλιστα φέρεται και σαν πηγή του τουρκικού μεσαιωνικού έπους του Σαΐντ Μπατάλ. Από τις παρατηρήσεις αυτές εξάγεται το παρακάτω συμπέρασμα που θεωρώ βασικό για την κατανόηση της ιστορίας του Βυζαντίου. Συνοψίζω: η δυτική Μικρασία έδωσε τον τόνο της πνευματικής και οικονομικο-κοινωνικής ζωής του Βυζαντίου ως την περίοδο της εμφάνισης των Αράβων στις βυζαντινές θάλασσες· οι καταστροφές και δηώσεις που επέφεραν οι πειρατικές επιχειρήσεις των Αράβων [από το δεύτερο ήμισυ του 7ου αιώνα και εδώ, ιδιαίτερα μετά την κατάκτηση, στα 824, της Κρήτης] στα παράλια [Αιγαίο και Προποντίδα] της Μικρασίας προκάλεσαν την παρακμή των ναυτικών κέντρων της περιοχής και τις δημογραφικές αλλοιώσεις που οδήγησαν τη δυτική Μικρασία σε παρακμή, εκτός λιγοστών εξαιρέσεων, όπως, π.χ., τα μεγάλα κέντρα της Εφέσου και της Σμύρνης.

Αντίθετα, η κατά των Αράβων νικηφόρα αντίσταση στα μέτωπα της ξηράς στην ανατολική Μικρασία προώθησε την περιοχή αυτή και τους κατοίκους της στο προσκήνιο της βυζαντινής πολιτικής. Σε αυτό οφείλεται κατά τη γνώμη μου και η επικράτηση της ανατολικογενούς ανεικονικής τάσης – της εικονοκλασίας δηλαδή του 8ου αιώνα. Αποτέλεσμα της αναβάθμισης της ανατολικής Μικρασίας ήταν μεταξύ άλλων και η ανάπτυξη στην περιοχή νέων αστικών κέντρων (Λυκανδός, Τζαμανδός, Κάμαχα και, βεβαίως, Χώνες και Αμόριο), κυρίως στρατιωτικών σταθμών, που γρήγορα μετατρέπονται σε πολυσύχναστες αγορές με ανάλογο οδικό δίκτυο και με κίνηση εμπορική αξιοσημείωτη.

Οπωσδήποτε στη Μικρασία, δυτική και ανατολική μαζί, στηρίζεται πάντα το Βυζάντιο για να προμηθευτεί στρατό, φόρους και αγροτικά προϊόντα. Αυτό όμως, όλως ιδιαιτέρως, κατά την εποχή των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων της ιστορίας της βυζαντινής Ευρώπης και της κυρίως Ελλάδος (7ος-9ος αιώνας), που χαρακτηρίζονται από τις επιτυχίες των σλαβικών επιδρομών και από την αδυναμία της περιοχής, όχι μόνο να συμπράξει στην εθνική κατά του Ισλάμ αντίσταση, αλλά και να αντεπεξέλθει στις δικές της αμυντικές στοιχειώδεις ανάγκες.

Έτσι, χωρίς υπερβολή, μπορούμε να πούμε ότι στη Μικρασία του 7ου-9ου αιώνα οφείλεται η επιβίωση του Βυζαντίου, του Έθνους Χριστιανών, του Νέου Περιούσιου Λαού όπως ονόμαζαν εαυτούς οι Βυζαντινοί. Αυτό αποδεικνύει περίλαμπρα, νομίζω, η ανάλυση της καταγωγής των στρατευμάτων που σήκωσαν το βάρος της χιλιόχρονης και πολυκύμαντης Βυζαντινής αυτοκρατορίας, τόσο στις αμυντικές όσο και στις επεκτατικές προσπάθειες της κάθε εποχής.

Ο υλικός και ανθρώπινος πλούτος της Μικρασίας δημιουργήσε λογικά τις προϋποθέσεις οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης των πληθυσμών της. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αυτοκρατορική και εκκλησιαστική κτηματική έγγειος ιδιοκτησία κάλυπτε σημαντικά μικρασιατικά εδάφη· είναι λογικό το ότι αναδείχθηκαν σε πνευματικά κέντρα, οι πολυάνθρωπες και πλούσιες μικρασιατικές μητροπόλεις με τους επίλεκτους αντιπροσώπους, σαν τον Μιχαήλ Χωνιάτη, τον Ευστάθιο, που διέπρεψαν σε ιερατικούς θρόνους της κυρίως Ελλάδας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) και είναι σχεδόν αυτονόητο ότι τα περίλαμπρα γένη που συνέδεαν το όνομα και το έργο τους με τις πιο υψηλές επιτεύξεις του Βυζαντίου, πολιτικές, στρατιωτικές αλλά επίσης διπλωματικές, και εκκλησιαστικές, αναφέρουν την καταγωγή τους στις περιοχές της ζωτικότητας Μικρασίας· ως μνημονεύσω, σαν παράδειγμα, μόνο τα αυτοκρατορικά γένη, τους Κομνηνούς, τους Φωκάδες, τους Τσιμισκήδες, τους

Λακαπηνούς, τους Δούκες και τον λεγόμενο Μακεδόνα Βασίλειον Α' ή ακόμη τον πατριάρχη Φώτιο, που ήταν προφανώς αρμενικής καταγωγής.

Ας μου επιτραπεί, εξαιτίας του Βασιλείου και της καταγωγής του, μια υπόμνηση· σχετίζεται με τη δημογραφική και πληθυσμιακή πολιτική του Βυζαντίου και εξηγεί γιατί και αυτοί ακόμη που διέπρεψαν στα ευρωπαϊκά πράγματα και μέρη του Βυζαντίου έχουν μικρασιατική πολλές φορές καταγωγή και αναφορά. Η παρατήρηση αφορά στην αδιάκοπη σχεδόν αυτοκρατορική πολιτική τη σχετική με τη μετακίνηση των πληθυσμών εντός της αυτοκρατορίας για λόγους στρατηγικούς· εύγλωττο παράδειγμα, η πολιτική του Νικηφόρου Α' [σωτήρα της Ελλάδος τον ονομάζει ο Π. Χαράνης] στην προσπάθειά του να επανδρώσει περιοχές που υπέφεραν από τη σλαβική διείσδυση. Η υποχρεωτική μετακίνηση πληθυσμών με στόχο την άμυνα των αυτοκρατορικών ακραίων περιοχών εφαρμόστηκε κατά καιρούς από διαφόρους αυτοκράτορες που πετύχαιναν έτσι να αποδυναμώσουν ξενοκίνητες επιχειρήσεις, όπως, π.χ., των Αρμενίων στην Ανατολή, που συνεργάζονταν με τους Άραβες, και των Σλάβων, των φιλοβουλγάρων της Μακεδονίας· κάθε φορά η μικρασιατική ανθρωποπηγή προσέφερε τον πυρήνα του εξελληνισμού και εκβυζαντινισμού των δοκιμασμένων περιοχών, που προσπαθούσε να ανακουφίσει η Κωνσταντινούπολη πάντα χάρη στη Μικρασία και τον πλούτο της. Μικρασιατικοί πληθυσμοί μετακινήθηκαν επίσης στην Ελλάδα για να επανδρώσουν την αποψιλωμένη από την πανώλη του 751 ύπαιθρο.

Οπωσδήποτε από τον 9ο αιώνα και εδώ, στις δυνάμεις της Μικρασίας στηρίζεται το αναγεννημένο Βυζάντιο της λεγόμενης μακεδονικής δυναστείας για ν' ανακτήσει ρωμαϊκά εδάφη σε Ανατολή και Δύση και προγονική αίγλη. Η ανθρωπομάνα Μικρασία επέτρεψε και τότε, όπως και πάντα στο Βυζάντιο, την ανάκτηση και την εδραίωση των ευρωπαϊκών επαρχιών και την προς ανατολάς επέκταση· είμαστε στην εποχή της βυζαντινής εποποιίας, όπως

έγραψε ο Gustave Schlumberger, του Νικηφόρου Φωκά, του Ιωάννου Τσιμισκή και του Βασίλειου Β' Βουλγαροκτόνου, όταν δηλαδή η αυτοκρατορία ξαναβρίσκει το ρωμαϊκό μεγαλείο της υπό την πνευματική, την πολιτική και τη στρατιωτική καθοδήγηση Μικρασιατών αυτοκρατόρων και ενδόξων μικρασιατικών γενών.

Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι τα περίλαμπρα πνευματικά κέντρα της εποχής είναι όλα σχεδόν μικρασιατικά: ο Βιθυνικός Όλυμπος [τον οποίον οι Τούρκοι ονόμασαν αργότερα Κεσιντάγ δηλαδή «Παπαδοβούνι»], ο Λάτμος, κοντά στη Μίλητο, που η βαθιά θρησκευτικότητα του τον έκανε να επονομαστεί Λάτρος [από το λατρεία], η Χρυσή Πέτρα της Τραπεζούντας, η Σουμελά, η Ίδη, και βέβαια όλα τα περίφημα μοναστικά συγκροτήματα, όπως οι μονές του Γαλησίου κοντά στην Έφεσο, του Ξηροχωραφίου στη Μίλητο ή, ακόμη, η κοινότητα του Αγίου Αυξεντίου στη μικρασιατική περιοχή της Κωνσταντινούπολης, του Μεγάλου Αγρού της Τριγλείας, του Μηδικίου ή των Ελεγμών στις ακτές της Προποντίδας. Ιδού μερικά από τα μοναστηριακά κέντρα, ονομαστά χάρη στα «σκριπτόρια» και τα εργαστήριά τους, κι αυτό πολύ πριν ιδρυθεί και ακμάσει ο Άθως, που, όπως είναι γνωστό, δημιουργήθηκε από Μικρασιάτη, τον Άγιο Αθανάσιο, τον πνευματικό πατέρα του Μικρασιάτη αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά.

Στον κατάλογο αυτό πρέπει να προστεθούν επίσης οι μεγάλες μητροπόλεις της Μικρασίας [προεξάρχουν η Έφεσος, η Σμύρνη, η Νίκαια αλλά και η Τραπεζούντα και η Καισάρεια] που αναδείχθηκαν πνευματικές εστίες και που οι ιεράρχες τους διακρίθηκαν και προώθησαν τα γράμματα και τις τέχνες. Ας προσθέσω ότι οι λαξευτές υπόγειες εκκλησίες της Καππαδοκίας και τα υπολείμματα του ζωγραφικού διάκοσμου του Λάτμου milούν για την ανάπτυξη μιας λαϊκής ιδιότυπης μνημειακής ζωγραφικής στη Μικρασία, ανεξάρτητης από τα κωνσταντινοπολίτικα πρότυπα που την εποχή αυτή (10ος-12ος αιώνας) είναι κυρίως ψηφιδωτά.

Οι πνευματικοί γόνοι των κέντρων αυτών, μοναστικών και μη-

τροπολιτικών, διέπρεψαν συχνά έξω από τη Μικρασία· ενδεικτικά αναφέρω μόνο τον ταπεινό ιδρυτή της μονής του Κιθαιρώνος, τον Άγιο Μελέτιο από τη Μουταλάσκη της Καππαδοκίας. Οι πνευματικοί αυτοί πατέρες ακολουθούν με τον εκπατρισμό τους προς τη βυζαντινή Ελλάδα το παράδειγμα των επίσημων στρατιωτικών μικρασιατικών γενών· αναφέρω ενδεικτικά τις οικογένειες των Βάρδα, των Σκληρών, των Κεκαυμένων, των Μανιάκηδων, των Ταρχανειωτών, των Αποκάπηδων, των Χάλδων, των Μαλείνων, των Πόθων, των Γαβράδων, των Αργυρών, των Δουκάδων, των Δαλασηνών, των Κομνηνών κ.ά., που από τα χρόνια κυρίως του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου αρχίζουν να εγκαθίστανται στην Κωνσταντινούπολη και στη Δύση και να διαχειρίζονται τη διοίκηση των μεγάλων ευρωπαϊκών Θεμάτων με τη Θεσσαλονίκη για κέντρο.

Το βάρος τους γίνεται αισθητό κυρίως βέβαια στην κεντρική διοίκηση πριν τους συναντήσουμε και στα μεγάλα στρατιωτικά Θέματα. Μπορούμε να πούμε, χωρίς να κινδυνεύουμε με κάποια διάψευση, ότι από τον 10ο ως τον 12ο αιώνα, δηλαδή κατά την πρώτη βυζαντινή αναγέννηση των Μακεδόνων, η αυτοκρατορία έχει στρατιωτικά αλλά και πνευματικά [με Ψελλό και Ξιφιλίνο] μικρασιατικοποιηθεί.

Καταλαβαίνει τώρα εύκολα κανείς γιατί το οδικό και το συγκοινωνιακό γενικά δίκτυο ήταν ιδιαίτερα πυκνό στα μικρασιατικά εδάφη [χρησιμοποιεί για σταθμούς την πυκνή αστική αλυσίδα της περιοχής] και γιατί τα μικρασιατικά λιμάνια, τόσο του Αιγαίου [όπως η Έφεσος και η Σμύρνη], όσο και της νότιας Μικρασίας [όπως η Αττάλεια], αλλά και του Ευξείνου Πόντου [όπως κυρίως η Τραπεζούντα] αναδείχθηκαν σε κέντρα διεθνούς εμπορίου και σε ναυτικές βάσεις του περήφανου βυζαντινού στόλου.

Οι διαγώνιες κατευθύνσεις του μικρασιατικού οδικού δικτύου [περνούν από Αμόριο-Καισάρεια] συνδέουν την Κωνσταντινούπολη με τα ανατολικά και τα νότια σύνορα της αυτοκρατορίας [αυτά

ακριβώς που απειλούσαν οι αραβικοί στρατοί], ενώ οι οριζόντιες εξασφάλιζαν την επικοινωνία του εσωτερικού με τα αιγαιακά λιμάνια – προϋπόθεση της διακίνησης στρατών, όπως και εμπορικών, αλλά και πολιτιστικών προϊόντων και αγαθών μεταξύ της Μικρασίας και της Ευρώπης, ιδιαίτερα της Ελλάδας και των νησιών.

Οι κάθετες τέλος κατευθύνσεις του μικρασιατικού δικτύου έπαιζαν διεθνή ρόλο στο μετακομιστικό εμπόριο της εποχής, εφόσον συνέδεαν την ανατολική αραβική λεκάνη της Μεσογείου με τον Εύξεινο Πόντο και τις προεκτάσεις του, εννοώ τη Χερσόνησο των Βυζαντινών, την Κριμαία δηλαδή, και τις ευρωπαϊκές ποντιακές σλαβοκατοικημένες συχνά περιοχές. Αυτές ακριβώς που εκχριστιάνισε το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Αυτά ως την εποχή της ακμής της αυτοκρατορίας, που βρίσκεται στο απόγειό της μετά τη νίκη της κατά των Βουλγάρων στη Δύση και των αποδυναμωμένων Αράβων στην Ανατολή (μέσα 11ου αιώνα).

Όμως με τα πρώτα κτυπήματα ενός διμέτρω πολέμου, που άρχισε κατά του Βυζαντίου σε Ανατολή και Δύση, τα σημεία της παρακμής του γίνονται αισθητά στο τέλος του 11ου αιώνα και ύστερα από μια ανάπαυλα που οφείλεται στο έργο των Κομνηνών, πασιφανή πια στην εποχή των Αγγέλων (τέλος 12ου αιώνα): θα ευνοήσουν τα διαχωριστικά κινήματα που θα διαταράξουν τη Μικρασία και θα αναδείξουν διάφορους τοπικούς δυνάστες ανεξάρτητους από το κράτος της Κωνσταντινούπολης [αναφέρω ενδεικτικά τον Μαυροζώμη στη Φιλαδέλφεια και στη δυτική Μικρασία, και τον Γαβρά στη μακρινή Τραπεζούντα].

Βρισκόμαστε στην εποχή της απόλυτης συρρίκνωσης των αυτοκρατορικών εδαφών που επακολούθησε μετά τις δύο εθνικές καταστροφές του 1071: την ήττα μπροστά στους Νορμανδούς στο Μπάρι της Ιταλίας [σημαίνει το τέλος της βυζαντινής παρουσίας στην Ιταλία και την απαρχή του πολέμου με την καθολική Δύση] και την πανωλεθρία του βυζαντινού στρατού μπροστά στους Σελτζούκους Τούρκους στο Μαντζικέρτ της Αρμενίας, όπου και έπεσε

αιχμάλωτος στα χέρια των Τούρκων του Αλπ-Αρσλάν ο αυτοκράτορας Ρωμανός Δ' ο Διογένης.

Η μάχη του Μαντζικέρτ άνοιξε το δρόμο της Μικρασίας στους Τούρκους που τώρα πρωτοεμφανίζονται στην περιοχή· πριν από το 1081, μέσα σε δέκα δηλαδή χρόνια μετά το Μαντζικέρτ, είχαν φτάσει οι Σελτζούκοι Τούρκοι στη Σμύρνη [η πόλη και η περιοχή κατελήφθηκαν από τον Τζαχά που ίδρυσε εκεί το εφήμερο κράτος του]· την ίδια εποχή οι Τούρκοι φτάνουν ως τα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης και δημιουργούν το βραχύβιο εμιράτο της Νικαίας, ώσπου να απωθηθούν από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό και τους διαδόχους του, τον Ιωάννη και τον Μανουήλ, στο εσωτερικό της Μικρασίας. Εκεί ίδρυσαν τελικά το Σουλτανάτο του Ικονίου [είναι γνωστό ως Σουλτανάτο της Ρουμ, δηλαδή της Μικρασίας των Ρωμαίων], που έκτοτε θα μοιραστεί με την ανασυγκροτημένη, χάρη στο έργο των Κομνηνών, Βυζαντινή αυτοκρατορία τα εδάφη της Μικρασίας.

Η συννοριακή γραμμή μεταξύ των Σελτζούκων και των Βυζαντινών είναι *grosso modo* αυτή που διαγράψαμε αρχίζοντας και καθορίσαμε ως διαχωριστική γραμμή μεταξύ της ανατολικογενούς και ελληνογενούς Μικρασίας των πρώτων βυζαντινών χρόνων.

Ανάμεσα στα δύο κράτη [Βυζάντιο και Σουλτανάτο] κινούνται οι Τουρκομάνοι, άναρχα στίφη νομάδων Τούρκων· είναι αυτά που ενισχυμένα με νεήλυδες συμφυλέτες τους διωκόμενους από τη μογγολική πρόοδο θα προωθηθούν στο τέλος του 13ου αιώνα προς την αιγαιακή Μικρασία και θα καταλύσουν, στην αυγή του 14ου αιώνα, κάθε ίχνος βυζαντινής παρουσίας στην περιοχή.

Πριν όμως φτάσει σε αυτήν την τελική καταστροφή, η βυζαντινή Μικρασία επρόκειτο για μια ακόμη φορά να επωμισθεί τις τύχες του ελληνισμού, όταν μετά την κατάλυση του κράτους της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, από τα στίφη των σταυροφόρων της Τέταρτης Σταυροφορίας στα 1204, ο βυζαντινός αυτοκρατορικός οίκος των Λασκάρων και οι

μεγιστάνες της Πόλης κατέφυγαν στη Μικρασία και ίδρυσαν στη Νίκαια την αυτοκρατορία η οποία στα 1261 κατάφερε να πραγματοποιήσει το εθνικό όνειρο, να ανακαταλάβει δηλαδή την Πόλη και να εκδιώξει τους Φράγκους.

Την ίδια εποχή ιδρύεται στην περιοχή της Τραπεζούντας η επίσης ελληνική αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών που, χάρη στη στρατηγική θέση της στους δρόμους του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου με την Ασία, τη Ρωσία και τις χώρες του Πόντου, θα ευημερήσει και θα ζήσει ελεύθερη, ακόμη και όταν όλη η Ανατολή είχε αιχμαλωτισθεί από τους Τούρκους. Η Τραπεζούντα θα επιβιώσει για λίγο (ως το 1461) της μητέρας Κωνσταντινούπολης, ακριβώς όσο χρειάστηκε για να θρηνήσει τον χαμό της Βασιλεύουσας.

Έτσι, λογικά, ο πρώτος θρήνος για τη χαμένη Πόλη θα ακουσθεί στην Τραπεζούντα με το «πάρθεν η Πόλις πάρθεν» [την κραυγή μαντάτο που μνημονεύει δραματικά ο Καβάφης], αλλά και η πρώτη αχτίδα ελπίδας για ανάσταση θα γεννηθεί στον Πόντο, όπως δείχνει το τραγούδι που έθρεψε την προσμονή των σκλαβωμένων με τα λόγια: «Η Ρωμανία [η ελληνοσύνη δηλαδή] κι αν πέρασε, ανθεί και φέρει κι άλλο».

Έτσι όταν ο «Έλλην Κωνσταντίνος» έπεσε υπερασπιζόμενος την Πόλη [το «Έλλην» του ποντιακού ανακλήματος μιλά αφ' εαυτού του, υπογραμμίζοντας την ελληνικότητα του τελευταίου αυτοκράτορα], τότε «έρθεν πουλίν και κόνεψεν σ' αιάς Σοφιάς την πόρταν» για να θρηνήσει τον χαμό του βασιλιά «που έψαλλεν την τιμιωτέραν», του αυτοκράτορα μάρτυρα του γένους, που ακόμα περιμένει την καθοσίωσή του μαρμαρωμένος, κατά τον θρύλο, στην Αγιασοφιά.

Αντίθετα όμως από την αυτοκρατορία της Νικαίας, η Τραπεζούντα διαχώρισε γρήγορα τις τύχες της από την αυτοκρατορία του Βυζαντίου και της Κωνσταντινούπολης. Έτσι μόνη η Νίκαια, που στα εδάφη της περιέκλειε τη δυτική αιγαιακή Μικρασία, έγινε

ο προμαχώνας της βυζαντινής παλινόρθωσης. Τα μικρασιατικά στρατεύματα και τα υλικά εφόδια της νικαιακής αυτοκρατορίας θα χρησιμοποιηθούν ευρύτατα από τους Παλαιολόγους [τη δυναστεία που επανοίκησε την Κωνσταντινούπολη] για την απελευθέρωση της φραγκοκρατούμενης ακόμη βυζαντινής Ευρώπης. Η προσπάθεια θα απομυζήσει και την τελευταία ικμάδα των μικρασιατικών πληθυσμών που, εξαντλημένοι και εξουθενωμένοι, θα γίνουν από το τέλος του 13ου κιόλας αιώνα η εύκολη λεία των Τουρκομάνων [εξαίρεση η Φιλαδέλφεια και η περιοχή της που θα αντισταθεί ως το 1391].

Η πτώση στα χέρια των Τουρκομάνων (Οθωμανών, Κερμιανών, Σαρουχάν Αϊντίν, Γιαξή, Μεντεσέ κ.ά.) της βυζαντινής Μικρασίας θα προκαλέσει εκτός από πολυάριθμους και ομαδικούς εξισλαμισμούς και την ομαδική φυγή των κατοίκων της προς τη Θράκη και τη Μακεδονία. Οι φυγάδες Μικρασιάτες θα μεταλαμβάνουν στην κλυδωνιζόμενη τότε από τις σλαβοαλβανικές και σερβικές επιθέσεις Μακεδονία το πνεύμα της αντίστασης. Η Θεσσαλονίκη θα αναδειχθεί πρώτη φορά σε μικρασιατική εστία καταφυγής και η Μικρασία για πολλοστή φορά θα μεταμοσχεύσει στην Ελλάδα την ακραιφνή ελληνικότητά της.

Ας συνοψίσω όμως λέγοντας ότι το γεγονός που αδιάψευστα και περίτρανα αποδεικνύει τον περίλαμπρο ρόλο της Μικρασίας για τις τύχες της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, θα έλεγα καλύτερα, για τα πεπρωμένα του γένους, μένει και είναι βέβαια η μικρασιατική αντίσταση στη λατινική κατάκτηση και τα κατορθώματα των δύο μικρασιατικών ελληνικών ορθόδοξων αυτοκρατοριών του 13ου αιώνα· της Νίκαιας πρώτα και κατά ήσσονα λόγω της Τραπεζούντας.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η βυζαντινή επιβίωση, μετά τα δραματικά γεγονότα του 1204 [όταν η Κωνσταντινούπολη συλήθηκε, βιάστηκε και λεηλατήθηκε από τους χριστιανικούς καθολικούς στρατούς των σταυροφόρων με αποτέλεσμα την εγκατάσταση

της φραγκοκρατίας στα ευρωπαϊκά εδάφη, και τη διάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας], η εδραίωση, στα δύσκολα τότε χρόνια, της αξιοπρέπειας, της εθνικής υπερηφάνειας αλλά και η πολιτική ανασυγκρότηση και ανεξαρτησία του Βυζαντίου οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στο έργο των αυτοκρατόρων της Νικαίας και των μικρασιατικών πληθυσμών. Καταφύγιο των Κωνσταντινοπολιτών που έφευγαν μετά τη λατινική θηριωδία, εργαστήριο αναγέννησης χάρη στο έργο των αμυντόρων της [γρήγορα οι στρατοί της Νικαίας εξεδίωξαν τους Λατίνους από τα μικρασιατικά, αλλά και από τα θρακομακεδονικά εδάφη, από τη Θεσσαλονίκη ως τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης], πηγή οικονομικής τέλους ευμάρειας και κοινωνικής και πνευματικής ακμής, η μικρασιατική Βυζαντινή αυτοκρατορία, ελευθερώνοντας την Κωνσταντινούπολη στα 1261, ξανάδωσε στο ταπεινωμένο γένος την εστία του προγονικού μεγαλείου, αλλά και τη δυνατότητα της ανασυγκρότησης, της ανασύνταξης, της τελευταίας αναγέννησης του Βυζαντίου, της γνωστής από το όνομα της τελευταίας αυτοκρατορικής δυναστείας, ως αναγέννησης των Παλαιολόγων.

Είναι χαρακτηριστικό, και απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, όχι από τους ιστορικούς μόνο αλλά και από τους πολιτικούς, ότι η αναστημένη στην Κωνσταντινούπολη αυτοκρατορία, ξέχασε γρήγορα – και αυτό για λόγους που σχετίζονται με τη δυναστική πολιτική του πρώτου Παλαιολόγου, που σφετερίστηκε τον θρόνο των Λασκάρεων– η αναγεννημένη λοιπόν, χάρη στον μικρασιατικό μόχθο, αυτοκρατορία λησμόνησε το χρέος της απέναντι στους πληθυσμούς που τη στέριωσαν στα χρόνια της εξορίας· απασχολημένη με την απελευθέρωση των ευρωπαϊκών εδαφών, άφησε ακάλυπτα τα ανατολικά σύνορά της· απομύζησε μάλιστα ηθελημένα για λόγους μικρόφθαλμης πολιτικής την οικονομική αλλά και την ανθρώπινη ικμάδα των περιοχών της Μικρασίας, που απειλούσαν τότε διαδοχικά τα άτακτα στίφη των Τουρκομάνων στην πρόοδό τους προς το Αιγαίο και τα παράλια. Η πτώση της Μικρασίας από

τις αρχές του 14ου αιώνα στα χέρια των Τούρκων εμίρηδων σημαίνει το τέλος όχι μόνο της βυζαντινής εξουσίας στη Μικρασία, αλλά και την τελειωτική παρακμή τής άλλοτε παγκόσμιας αυτοκρατορίας του Βυζαντίου· έτσι επαληθεύθηκε η προφητεία του Συναχερείμ: «Του λοιπού, μηδέν τις καλόν ελπίζετω επεί Ρωμαίοι και αύθις την Πόλιν πατούσι». Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης σήμανε την εγκατάλειψη της Μικρασίας και συνακόλουθα της μεγαλοσύνης του Βυζαντίου, που από ρωμαϊκό έγινε έκτοτε μόνο ελληνικό.

Πολλοί είναι αυτοί που μέσα στην πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη δεν edίστασαν να απεμπολήσουν εθνική κληρονομιά προς ίδιον όφελος, που δεν ολιγώρησαν στη μετά του εχθρού σύμπραξη συνάπτοντας παρά φύση συμμαχίες –Τούρκοι μισθοφόροι και σύμμαχοι βρέθηκαν σε στρατούς βυζαντινούς και Βυζαντινοί στις επιχειρήσεις Τούρκων κατά Βυζαντινών– όπως, π.χ., ο Μιχαήλ Παλαιολόγος πριν γίνει αυτοκράτορας και τέλος ως και ένας νόμιμος βυζαντινός αυτοκράτορας, ο Μανουήλ Παλαιολόγος, έλαβε φαίνεται μέρος στην επίθεση των Τούρκων κατά της ελληνικής Φιλαδέλφειας το 1391.

Η πτώση στα χέρια των Οθωμανών του τελευταίου ερείσματος του μικρασιατικού ελληνισμού, της Φιλαδέλφειας, της πόλης που κατάφερε έναν σχεδόν αιώνα να αντισταθεί νικηφόρα στις ληστρικές επιθέσεις των γειτονικών εμιράτων, σημαίνει την αιχμαλωσία της όλης Ανατολής. Από το 1391 και εδώ η Μικρασία από άκρο σε άκρο στο σύνολό της πια γνωρίζει την τουρκική κατάκτηση. Από τότε, μέσα στο πλαίσιο των αποδυναμωμένων μητροπόλεων της, που δεν έπαψαν να επωμίζονται την τύχη του αποδεκατισμένου χριστιανικού ποιμνίου, η Μικρασία οργανώνει μεθοδικά την επιβίωση του κόσμου της, του υπόδουλου στο σώμα, μα ελεύθερου στο πνεύμα. Το μάθημά της έθρεψε και ανέστησε τις περήφανες γενιές αυτών που στους αιώνες της μακρόχρονης σκλαβιάς κράτησαν ζωντανή τη γλώσσα, την ευσέβεια και την πίστη στη Ρωμιο-

σύνη. Έτσι λαξεύτηκε η εικόνα της παντοτινής Μικρασίας, της πραγματικής καρδιάς του Βυζαντίου, που πάντα πάλλει στους κόλπους των γόνων του ακραίου ελληνισμού. Αυτού του ελληνισμού που οι πρόγονοί του, πάλαι ποτέ και επί αιώνες, αποτελούσαν όχι το άκρο αλλά το κέντρο, την καρδιά της παγκόσμιας αυτοκρατορίας του γένους, δηλαδή του Βυζαντίου.

Β. Μακεδονία και Θεσσαλονίκη

Η ΚΑΛΗ ΤΥΧΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ως πρωτεύουσας οφείλεται κυρίως στη συνέχιση του πολιτιστικού μύθου που ενσάρκωνε η αρχαία Αθήνα. Στερημένοι οι Νεοέλληνες από τη φυσική τους πρωτεύουσα [αναφέρομαι στην Κωνσταντινούπολη] –να πούμε παρενθετικά ότι είναι οι μόνοι από τους Βαλκανίους που δεν απελευθέρωσαν την κοιτίδα του γένους τους— ανέδειξαν σε πρωτεύουσα πόλη την Αθήνα, οικειοποιούμενοι έτσι μια αρχαία δόξα που είχε όμως από καιρό εκλείψει, και παραγνωρίζοντας το μεγαλείο μιας χιλιόχρονης αυτοκρατορίας της οποίας διέσωζαν, κατά δύναμη, στα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας τα ηθικά και τα πολιτιστικά διδάγματα: εννοώ το Βυζάντιο, τη Ρωμιοσύνη, δηλαδή την ορθοδοξία, τη γλώσσα και την πίστη.

Να πούμε διαφορετικά ότι η Αθήνα στον ιστορικό της βίο παρουσιάζει ρήγματα συνέχειας [εκτός από τις αυξομειώσεις και τις διακυμάνσεις της έκτασης και του πεδίου δράσης της] που φτάνουν ως την εξαφάνιση σχεδόν της πόλης. Κάποτε σηματοδοτείται μόνο χάρη στο κάστρο της, την Ακρόπολη δηλαδή, και διασώζει μόνο το όνομά της στα φραγκικά κείμενα παραλλαγμένο σε *Setina*. «Πού των Αθηναίων το κλέος; Πού των φιλοσόφων ο λήρος», ψέλνει ειρωνικά η εκκλησία και στους χαιρετισμούς ακούγεται το «χαίρε η των Αθηναίων τας πλοκάς διασπώσα», για να υπογραμμίσει την κατάπτωση της χριστιανικής, της βυζαντινής δηλα-

δή Αθήνας, όταν η Θεσσαλονίκη έπαιζε κιάλας τον ρόλο μιας ευρωπαϊκής βυζαντινής πολιτιστικής πρωτεύουσας. Η Θεσσαλονίκη είναι ίσως η μόνη πόλη του ελληνικού χώρου που εκφράζει σε όλη τη μακρόχρονη ιστορία της ένα δυναμικό σφρίγος, μια πορεία ανιούσα, ακόμη και μέσα στις πιο αντίξοες συνθήκες των σλαβικών επιδρομών και, θα έλεγα, ακόμα υστερότερα, κατά τη μακρόχρονη δουλεία.

Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη είναι αναμφισβήτητα άλλωστε η πρώτη πόλη που έχει τα χαρακτηριστικά της Ευρώπης. Και αυτό γιατί πρώτη αυτή, όντας ελληνογεννημένη, έχοντας ένδοξο ρωμαϊκό παρελθόν [η ύπαρξη των μνημείων της το αποδεικνύει], πρώτη στην Ευρώπη, η ελληνορωμαϊκή αυτή πόλη δέχθηκε το ευαγγέλιο του χριστιανισμού από τον Απόστολο των Εθνών Παύλο, συμπληρώνοντας έτσι τα στοιχεία που απαρτίζουν τον ευρωπαϊκό κόσμο. Και αυτό γιατί Ευρώπη είναι εκεί όπου το όνομα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, του Κικέρωνα και του Οράτιου, του Παύλου και του Μωυσή έχουν βάρος και σημασία. Αυτά γράφει, όχι κάποιος Έλληνας ή ελληνοκεντρικός μελετητής, αλλά ο Paul Valéry, προκειμένου να δώσει τον λειτουργικό και πολιτιστικό ορισμό της Ευρώπης. Η Ευρώπη πολιτιστικά, κατά τον Valéry, στηρίζεται και τρέφεται από το αρχαιοελληνικό ορθολογιστικό επίτευγμα, από τη ρωμαϊκή οργανωτική και νομοθετική διευθέτηση και από την ιουδαϊκοχριστιανική πνευματικότητα. Χαρακτηριστικά δηλαδή τα οποία ο ιστορικός βίος της Θεσσαλονίκης κράτησε ως τις μέρες μας και που κάνουν έτσι τη Θεσσαλονίκη πολιτιστικά το πρώτο αναμφισβήτητα ευρωπαϊκό πόλισμα.

Η εισαγωγή αυτή, όχι για να τονίσω τα γνωστά και αυτονόητα, αλλά για να ψέξω έμμεσα και βιαστικά τους φίλους Ευρωπαίους που με το υπό σύσταση «Μουσείο της Ευρώπης» ετοιμάζονται να διαπράξουν το κατεξοχήν σκάνδαλο· να παραχαράξουν δηλαδή την ιστορική αλήθεια, παραγνωρίζοντας τη σημασία του Βυζαντίου για τη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι.

Εκφράζεται δυναμικά η παρουσία της Θεσσαλονίκης σχεδόν χωρίς διακοπή στον οικονομικό και στον πνευματικό τομέα και ακτινοβολεί σε χώρους ευρύτερους της άμεσης περιοχής της, δηλαδή πέρα από τη Μακεδονία και τη Θράκη, σε όλα σχεδόν τα Βαλκάνια. Ο ελληνοπρεπής χώρος των λεγόμενων Βαλκανίων γνωρίζει από τον 4ο αιώνα το βυζαντινό μόρφωμα και αυτό παραλαμβάνουν οι νεήλυδες βαρβαρικοί πληθυσμοί που θα εγκατασταθούν προοδευτικά εκεί. Πρώτα ως σύμμαχοι (φοιδεράτοι) των Βυζαντινών και έπειτα ως ανεξάρτητοι και αντιμαχόμενοι την αυτοκρατορία.

Ποια άλλη καλύτερη απόδειξη των λεγομένων μου από το ότι τα πρώτα επίσημα κείμενα του νεοσύστατου βουλγαρικού κράτους είναι γραμμένα ελληνικά [μιλώ βέβαια για τις πρωτοβουλγαρικές λεγόμενες επιγραφές που, ειρωνεία της τύχης, μνημονεύουν ακριβώς βουλγαρικές νίκες κατά του Βυζαντίου].

Έγινε, ελπίζω, αντιληπτό ότι η ελληνογενής πολιτιστική εμπειρία, η εμπλουτισμένη με το ρωμαϊκό διοικητικό βίωμα που διατηρεί το Βυζάντιο στα εδάφη αυτά ως τη «βαρβαροποίησή» τους –χρησιμοποιώ τον όρο καταχρηστικά, για να δηλώσω τα χρόνια της Τουρκοκρατίας– αποτελεί την πρώτη πολιτιστική ομοιογένεια των πληθυσμών της χερσονήσου του Αίμου, που αφήνει βέβαια τα χνάρια της στις μετέπειτα εξελίξεις και ανακατατάξεις της περιοχής.

Επιφανής λοιπόν η θέση της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της σχεδόν, φτάνει στο κορύφωμα της αίγλης κατά τη βυζαντινή περίοδο, τότε ακριβώς που η Αθήνα, για να συνεχίσω τη σύγκριση, μετατρέπεται σε ένα «λασποχώρι» σχεδόν, όπως χαρακτηριστικά διατείνεται ο λόγιος μητροπολίτης της του τέλους του 12ου αιώνα Μιχαήλ Χωνιάτης, ο λανθασμένα λεγόμενος Ακομινάτος, αδελφός του τότε πρωθυπουργεύοντος Νικήτα.

Όπως είναι γνωστό, η παρακμή του αρχαίου κόσμου στην Ελλάδα ταυτίζεται με την εξαφάνιση του αστικού βίου και τον αφανι-

σμό πολυάριθμων αρχαίων πολισμάτων. Η μετατόπιση του άξονα της πολιτικής δράσης από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, με την ίδρυση της Βυζαντινής λεγόμενης αυτοκρατορίας, περιθωριοποίησε τα ελλαδικά εδάφη, που ως «Κατωτικά» τώρα μέρη βρέθηκαν έξω από τη σφαίρα των αποφάσεων αλλά και των ενδιαφερόντων της Κωνσταντινούπολης.

Εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελεί η Θεσσαλονίκη και η άμεση περιοχή της, πρωτεύουσα τότε ακόμη του Ιλλυρικού [θα λέγαμε σήμερα των ρωμαϊκών Βαλκανίων] και σταθμός καίριος της Εγνατίας, της αρτηρίας που συνέδεε τις δύο αυτοκρατορικές πρωτεύουσες, την Κωνσταντινούπολη και Νέα Ρώμη με την Παλαιά και πάντα συμπρωτεύουσα αρχαία Ρώμη. Η στρατηγική αυτή θέση της Θεσσαλονίκης εξηγεί πολυπληθείς πτυχές της βυζαντινής ιστορίας της πόλης αυτής. Να αναφέρω συνοπτικά την αντίσταση που αποτελεσματικά αντέταξε στους από βορρά επιδρομείς. Ενωώ βέβαια τους Σλάβους ιδιαίτερα που είχαν καταφέρει να εγκατασταθούν στην περιοχή, αποδιοργανώνοντας τη βυζαντινή διοίκηση και αγροτοποιώντας τα πρώην περίλαμπρα αστικά κέντρα, χωρίς να πετύχουν ωστόσο, παρά τις πολυάριθμες πολιορκίες τους να κυριεύσουν τη Θεσσαλονίκη, που προστάτευε ακούραστος ο Άγιος Δημήτριος ο Μυροβλύτης. Δικαιωματικά η βυζαντινή κατά βαρβάρων αντίσταση στη χερσόνησο του Αίμου έχει για αφετηρία, αλλά και για κέντρο τη Θεσσαλονίκη.

Προοδευτικά, παρά τις επιδρομές που κατάφεραν τα κτυπήματα κατά της οικονομικής, της εμπορικής και της πνευματικής υπόστασης της πόλης, κτυπήματα που καταγράφονται και στην οικοδομική και πολεοδομική παρακμή της [π.χ. η παρακμή της Εγνατίας οδού και η οικοδομική χρήση του δαπέδου της], η Θεσσαλονίκη αποβαίνει ο ναυτικός και οδικός κόμβος της ευρύτερης περιοχής με όλα τα συνακόλουθα: την πληθυσμιακή και δημογραφική ανάπτυξη, τις επαφές με τον γύρω κόσμο και με την κοσμοπολίτικη θα λέγαμε χροιά του όλου βίου της. Σταθμός η Θεσ-

σαλονίκη ανάμεσα στην Παλαιά και στη Νέα Ρώμη αναδεικνύεται στο κατεχοχήν σταυροδρόμι του υπό επεξεργασία νέου ευρωπαϊκού κόσμου· το λιμάνι της είναι το μόνο επίνειο των χωρών της χερσονήσου του Αίμου. Αυτό τουλάχιστον δηλώνουν τόσο οι παράκτιες αρχές που έχουν έδρα τη Θεσσαλονίκη, εννοώ τους «αβυδικούς άρχοντες», εντεταλμένους στη ναυτική φύλαξη της πόλης και τους κομμερκιάρχους και λιμενοφύλακες τους επιφορτισμένους με τον εμπορικό έλεγχο. Και αυτό τέλος υπογραμμίζει ο βυζαντινοβουλγαρικός πόλεμος που ξέσπασε στα χρόνια του Λακαπηνού (10ος αιώνας) λόγω της μετακίνησης του βουλγαρικού εμπορίου από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη. Περιττό βέβαια να θυμίσω ότι η Θεσσαλονίκη είναι το βασικό στρατηγείο όλων των πολεμικών βυζαντινών δυνάμεων εντός ευρωπαϊκού εδάφους [ο Δομέστικος της Δύσεως έχει για έδρα του την πόλη], πράγμα που προσθέτει, λόγω της συχνής συγκέντρωσης μισθοφορικών δυνάμεων στην περιοχή, στον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της πόλης. Αυτός ακριβώς ο διεθνής θα μπορούσε να πει κανείς χαρακτήρας της διαφαίνεται επίσης από τα εμπορεύματα που συσσωρεύονται στην αγορά της. Πληροφορίες για αυτό παρέχουν άφθονες τα κείμενα που γράφτηκαν μετά τις αλώσεις της Θεσσαλονίκης και την καταστροφή της ευδαιμονίας της από διάφορους εχθρούς της. Αναφέρομαι στο κείμενο του Καμενιάτη για την άλωση της πόλης από τους Άραβες πειρατές το 904· στο έργο του μητροπολίτη Ευσταθίου για την άλωσή της από τους Νορμανδούς (1185) και τέλος στον Ιωάννη Αναγνώστη που περιέγραψε την τουρκική επέλαση κατά της πόλης (1430).

Αυτή τη σπουδαιότητα, τόσο στον εμποροοικονομικό τομέα όσο και στον πολιτικό, στρατιωτικό και διπλωματικό, θα τη διατηρήσει η Θεσσαλονίκη καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο της ιστορίας της, όπως αποδεικνύει όχι μόνο η δυναστική πολιτική των Παλαιολόγων [εννοώ την εγκατάσταση στην πόλη αυτοκρατορικών γόνων με ευρείες δικαιοδοσίες], αλλά και η παρουσία Ιταλών εμπό-

ρων Λατίνων βουργησιανών (αυτά και πριν από τη λεγόμενη Φραγκοκρατία) και βέβαια οι εμπορικές συναλλαγές που διεξάγονται στην αγορά της Θεσσαλονίκης και όταν είχε τελείως χαθεί για το Βυζάντιο η Μικρασία, με εμπόρους Φιλαδελφηνούς και Βενετικούς. Αναφέρομαι σε ένα σχεδόν άγνωστο συμφωνητικό εμπορικής υφής, που περιγράφει όχι μόνο ταξίδι προς Θεσσαλονίκη και φιλαδέλφεια, αλλά και Σμυρναίους που υπάγονται σε Βενετικό βάλιον. Αυτά συμβαίνουν στην κλεινή Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα παρ' όλη την αναταραχή που προκαλούν οι εκεί εμφύλιες συρράξεις. Μεταξύ άλλων το κίνημα των Ζηλωτών, που από τη φύση του προδίδει κοσμοπολίτικο χαρακτήρα [ίσως το μόνο που εκδηλώθηκε με αιτήματα κοινωνικά στο Βυζάντιο] και φαίνεται ότι το υποκίνησαν τα υποδεέστερα κοινωνικά στρώματα ξένης καταγωγής, όπως, π.χ., οι Γάσμουλοι (Φραγκοέλληνες) και οι Σέρβοι που κατοικούσαν στην πόλη.

Είμαστε οπωσδήποτε σε μια εποχή αναταραχών, από την οποία επωφελούνται τα ξένα στοιχεία, όπως, π.χ., οι Βενετοί όσον αφορά την οικονομική και πολιτική εκμετάλλευση, αλλά και οι διχαστικοί φορείς της βυζαντινής κοινωνίας, που αυτή την εποχή τη συνταράσσουν οι δυναστικές, αλλά και οι ενωτικές και οι ανθενωτικές έριδες. Να σημειώσω εδώ παρεμπιπτόντως ότι ο γειτονικός Άθως, ο οποίος αποτελεί ασίγηστη εστία θρησκευτικής διαμάχης, έχει άκρως συμβάλει στη διεθνοποίηση της περιοχής. Η διεθνοποίηση έχει ως αντίκτυπο τη συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη διανοομένων (Θωμάς Μάγιστρος, Κυδώνης, Καβάσιλας), που με το έργο τους καθίστανται αντάξιοι απόγονοι του Λέοντα του μαθηματικού, και ακόμη των Αποστόλων των Σλάβων· εννοώ βέβαια τους Θεσσαλονικείς αδελφούς μοναχούς, τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο. Να θυμηθούμε ότι είναι αυτοί που πέτυχαν τον εκχριστιανισμό των σλαβικών πληθυσμών, εντάσσοντας έτσι τα σλαβικά φύλα στον ευρωπαϊκό κόσμο, απαραίτητος αυτός όρος για την όποια πολιτιστική ή πολιτική ενοποίηση της γηραιάς Ηπείρου. Ευστοχό-

τατα ο πάπας ανακήρυξε τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο προστάτες Αγίους της Ευρώπης και η ημέρα του εορτασμού τους συμπίπτει με την ημέρα της Ευρώπης. Και μόνο αυτό το γεγονός θα αρκούσε για να αποδείξει με τον συμβολισμό ως καρδιά της Ευρώπης και όχι μόνο ως σταυροδρόμι της, την κλεινή, την «πολυδέγμονα» Θεσσαλονίκη.

«Ουκ αγνοείτε λοιπόν οποία και πηλίκη τυγχάνει η Θεσσαλονικέων μητρόπολις», ιδιαίτερα κατά την πιο ένδοξη εποχή της, τη βυζαντινή. Αρκεί να αναφέρουμε μερικά από τα ονόματα και τα επίθετα που χαρακτηρίζουν κατά καιρούς τη Θεσσαλονίκη, όπως τα πρεσβυτάτη και λαμπροτατη, πολυάνθρωπος και ευανδρής, επίθετα που οφείλει σε επισήμους και αφανείς θαυμαστές και μελετητές της, για να περιγράψουμε κατά τον λακωνικότερο τρόπο τους κυριότερους σταθμούς της ιστορίας της. Ωστόσο πρέπει πάνω από όλα να τονίσουμε ότι η Θεσσαλονίκη σε όλες τις εποχές του βίου της ταυτίζεται με την ιστορία της όλης Μακεδονίας, της οποίας ονομάζεται πρωτεύουσα και μήτηρ.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η Θεσσαλονίκη είναι [σχεδόν από την ίδρυσή της και παρά την έγκριτη θέση της Πέλλης και των Αιγών κατά την εποχή των Μακεδόνων βασιλέων] το πιο περίλαμπρο αστικό κέντρο, καθώς και η κοινωνικοοικονομική, πνευματική αλλά και διοικητική αναφορά της όλης περιοχής. Από την άποψη αυτή δεν έπαψε να συγκρίνεται με την κατεχοχήν Βασιλίδα των πόλεων, εννοώ την Κωνσταντινούπολη, της οποίας τη θέση έφτασε κάποτε και να διεκδικήσει. Να θυμίσω παρεμπιπτόντως ότι η παράδοση θέλει τον Μεγάλο Κωνσταντίνο να διαλέγει αρχικά τη Θεσσαλονίκη για να κτίσει την πόλη του. Το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε γιατί η τότε Ρωμαϊκή –αλλά Βυζαντινή πια– αυτοκρατορία αντιμετώπιζε τις επιθέσεις των βαρβαρικών φύλων που έφταναν από την Ασία και τον βορρά, αλλά και την απειλή τής τότε κραταιάς αντιπάλου της, της αυτοκρατορίας των Περσών Σασσανιδών. Για να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά οι επιθέσεις αυτές,

έπρεπε να δημιουργηθεί στρατιωτικό κέντρο που θα μπορούσε να ελέγξει συγχρόνως τα εκ βορρά βαρβαρικά φύλα και τα εξ ανατολών στρατεύματα των Περσών: η θέση της Κωνσταντινούπολης μεταξύ Ευρώπης και Ασίας απέβη ιδεώδης.

Οπωσδήποτε η Θεσσαλονίκη, που έχαιρε περιωπής και κατά την κυρίως ρωμαϊκή περίοδο, έμεινε σε όλο τον βυζαντινό βίο της αντάξια των εγκωμιαστικών επιθέτων. Στάθηκε δηλαδή τότε όπως είναι και σήμερα: μήτηρ πάσης Μακεδονίας, ευανδρής και περιφανής, των άλλων υπερτερούσα ασυγκρίτως, η πάνυ λαμπρόν φαίνουσα υπό ουρανόν, η μεγίστη και πολυάνθρωπος, η μεγαλούπολις, η πρεσβυτάτη και λαμπροτάτη, η θεόσωστος, η μαρτυροφύλακτος, η αγιοφύλακτος πόλις, η καλή Θεσσαλονίκη, η αρχαιότερα της Κωνσταντινουπόλεως, η έχουσα τα πρεσβεία απέναντι στη Βασιλεύουσα.

Ας συγκρατήσουμε από όλα τα ηχηρά και μεγαλόστομα ονόματα το ότι η πόλις-Θεσσαλονίκη είχε θέση πραγματικά αυτοκρατορική ανάμεσα στις άλλες πόλεις του Βυζαντίου. Το μαρτυρούν οι συχνές διαμονές εδώ των βυζαντινών αυτοκρατόρων, όπως, π.χ., του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου· ακολούθησαν σε αυτό τη ρωμαϊκή παράδοση. Το μαρτυρεί επίσης η ύπαρξη ανακτόρων που βρίσκονταν, όπως και στην Κωνσταντινούπολη, σε σχέση τοπογραφική με τον ιππόδρομο. Η αρχαιολογική σκαπάνη πλούτισε σημαντικά τα τελευταία χρόνια τις γνώσεις μας για τη Θεσσαλονίκη, μολονότι δεν έφερε ακόμη στο φως τα αδιάψευστα παλατινά κατάλοιπα. Έτσι η υπόθεση του J. M. Spieser, που νομίζει ότι η αψίδα του Γαλερίου και το Οκτάγωνο πρέπει να θεωρηθούν τμήματα του ανακτορικού χώρου, μου φαίνεται άξια προσοχής. Παρεμπιπτόντως ας θυμηθούμε ότι στον βίο του Αγίου Δομνίνου αναφέρεται ο αυτοκράτωρ Μαξιμιανός ως «κτίζων βασιλεία εν Θεσσαλονίκη».

Είναι βέβαια γνωστή η εξέχουσα θέση που ανήκει στη Θεσσαλονίκη για ό,τι αφορά τα πράγματα του δυτικού βυζαντινού κό-

σμου. Δεν θα σταθώ λοιπόν σε αυτό το κεφάλαιο παρά μόνο για να τονίσω ακόμη μια φορά κάτι που συχνά οι βυζαντινολόγοι παραβλέπουν: τη βαθιά δηλαδή διαφοροποίηση μεταξύ της βυζαντινής Ανατολής και της βυζαντινής Δύσης, διαφοροποίηση που βρίσκουμε όχι μόνο στους διοικητικούς θεσμούς και στη γενική κρατική οργάνωση, αλλά κυρίως στις πολιτιστικές παραδόσεις, στις καλλιτεχνικές και πνευματικές γενικά πραγματώσεις, και βέβαια στις οικονομικές και κοινωνικές δομές και υποδομές. Και αυτό για να μη μιλήσω για τα διαφορετικά πληθυσμιακά ρεύματα, την πολυεθνική καταγωγή των πληθυσμών της αυτοκρατορίας, πράγμα που, τουλάχιστον στο Βυζάντιο, δεν αποτελεί εμπόδιο για την πλήρη συμμετοχή στα ελληνορωμαϊκά εκπολιτιστικά πρότυπα και επιτεύγματα. Ας θυμηθούμε ότι με περηφάνια ο Τζέτζης, συγγραφέας του 12ου αιώνα, τονίζει τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Κωνσταντινούπολης και του Βυζαντίου λέγοντας: «εισίν έθνους του σύμπαντος οι νέοντες την πόλιν Κωνσταντίνου». Η διάκριση μεταξύ βυζαντινής Ανατολής και βυζαντινής Δύσης επιτρέπει να τοποθετήσουμε τη Θεσσαλονίκη παράλληλα και απέναντι στην Κωνσταντινούπολη, απέναντι δηλαδή στο κατεξοχήν κέντρο του βυζαντινού κόσμου και βέβαια στον χώρο και στο σημείο όπου τα πάντα συγκλίνουν και όπου τα πάντα αναφέρονται.

Η Θεσσαλονίκη μέσα σε αυτά τα ιστορικογεωγραφικά δεδομένα, απέναντι δηλαδή στην Κωνσταντινούπολη, το περισσότερο που μπορεί να ονειρευτεί και να διεκδικήσει είναι ο δεύτερος ρόλος, να είναι δηλαδή η πρώτη μετά τη μεγάλη, όπως γράφει ο Κατακουζηνός και επαναλαμβάνει αργότερα ο Αναγνώστης, χωρίς εντούτοις η διεκδίκηση αυτή να είναι σύμφωνη, τουλάχιστον σε όλες τις εποχές της βυζαντινής ιστορίας, με τα ιστορικά δεδομένα.

Άλλες σημαίνουσες πόλεις, κυρίως της βυζαντινής Ανατολής, διεκδικούσαν τα δευτερεία και μάλιστα θα έλεγα και τα πρωτεία απέναντι στην Πόλη [όπως, π.χ., η Αλεξάνδρεια], και αυτό παρόλο

που η δραματική ιστορία της βυζαντινής Ανατολής, λόγω της αραβικής κατάκτησης, οδήγησε λίγο βιαστικά τους ιστορικούς να δεχθούν ασυζητητί τη διαπίστωση: Θεσσαλονίκη, δεύτερη πόλη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η θέση αυτή της Θεσσαλονίκης ως δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας είναι αναμφισβήτητη, κυρίως κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους και όταν η βυζαντινή Ανατολή αντιμετώπιζε πια την τουρκική ισλαμική πρόοδο.

Οπωσδήποτε δεν μου φαίνεται η σύγκριση με την Κωνσταντινούπολη να προσθέτει κάτι το ουσιαστικό στη γνώση της θεσσαλονίκειας πραγματικότητας. Η σπουδαιότητα του χώρου και του αστικού κέντρου της Θεσσαλονίκης αξιολογείται άσχετα από την κατάσταση της βυζαντινής πρωτεύουσας. Μάλλον θα πρέπει να εξετασθεί και να ερευνηθεί από τη σκοπιά του ανοίγματος νέων οριζόντων δράσης που προσέφερε η Θεσσαλονίκη στο Βυζάντιο και στην πρωτεύουσά του. Νέες δυνατότητες σε πεδία και σε κλάδους νέους που, χωρίς το θεσσαλονίκηιο έργο, θα έμεναν απροσπέλαστες για τον βυζαντινό κόσμο. Αναφέρομαι στον ρόλο που έπαιξε η Θεσσαλονίκη στην επιμήκυνση της ακτίνας δράσεως των Βυζαντινών προς λαούς και προς χώρους τους οποίους η Κωνσταντινούπολη δεν θα μπορούσε να επηρεάσει διαφορετικά. Μόνο με τον τρόπο αυτό μπορεί κανείς να δείξει πως κάποτε η Θεσσαλονίκη έπαιξε αυτόνομο ρόλο στην επαφή των διαφόρων περιοχών του ρωμαϊκού και βυζαντινού κόσμου, κυρίως όταν οι τύχες της Κωνσταντινούπολης βρίσκονταν σε ξένα χέρια [π.χ. στην εποχή των Σταυροφοριών] ή όταν οι στρατιωτικές συνθήκες, οι διοικητικές υποχρεώσεις, οι φορολογικές επιβαρύνσεις ανάγκαζαν αυτούς που είχαν για μέλημα τις κάθε είδους ανταλλαγές να αναζητήσουν δρομολόγια που αγνοούσαν ή που απόφευγαν τη βυζαντινή πρωτεύουσα με τους υπαλλήλους της και με τον γραφειοκρατικό λεπτολόγο μηχανισμό της. Οπωσδήποτε φυσική θέση της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του βυζαντινού κόσμου ήταν η πρωτοκαθεδρία της πόλης αυτής σε ό,τι σχετίζεται με τα πράγμα-

τα της βυζαντινής Δύσης, πρωτοκαθεδρία που έκανε τον βιογράφο της αγίας Θεοδώρας να ονομάσει τη Θεσσαλονίκη, μητέρα των Εσπερίων, μητέρα της ηγεμονίας της Δύσεως.

Η διαίρεση του βυζαντινού κράτους σε διοικητική μονάδα Δύσεως, δηλαδή της βυζαντινής Ευρώπης, και σε διοικητική μονάδα Ανατολής, δηλαδή της βυζαντινής Ασίας, όπως τονίζει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο *Περί θεμάτων*, περιγράφει και αποκρυσταλλώνει τη διαφοροποίηση των δύο γεωγραφικών οντοτήτων της αυτοκρατορίας που είχαν διαφορετικές καταβολές όπως είπαμε, πράγμα το οποίο η ορθόδοξος εκκλησία γνώριζε ήδη από παλιά. Η διαίρεση αυτή μπορεί να απαλύνει, αλλά –και αυτό εξαρτάται από την εκάστοτε πολιτική κατάσταση– μπορεί και να οξύνει τις αντιθέσεις που πιθανώς χωρίζουν τους δυτικούς και τους ανατολικούς πληθυσμούς του κράτους, όπως, π.χ. συνέβη με την εικονομαχία.

Οπωσδήποτε ο ρόλος της Κωνσταντινούπολης ως γεωγραφικού και ως πολιτικού κέντρου ήταν να συντονίσει τη δημόσια ζωή όλων των μερών του βυζαντινού κόσμου και βέβαια να τους εξασφαλίσει την ομαλή και ειρηνική διαβίωση. Ο ρόλος του διαιτητού τον οποίο κλήθηκε να παίξει η Κωνσταντινούπολη ίσως βοήθησε στη διαμόρφωση άλλων κέντρων που στάθηκαν βασικοί φορείς των ελπίδων και των κατορθωμάτων των πληθυσμών των διαφόρων επαρχιών. Πόλεις της Δύσης και της Ανατολής αναγνωρίστηκαν από τους τοπικούς πληθυσμούς σαν αμύντορες των συμφερόντων τους εμπρός στη Βασιλεύουσα· και αυτό ώσπου αποκαρδιωμένες οι επαρχίες από την ατασθαλία της κωνσταντινοπολίτικης διοίκησης έθρεψαν τάσεις αυτονόμησης με πόλο πάντοτε το αστικό κέντρο που στους κόλπους του έκλεινε τον μηχανισμό της δημόσιας ζωής. Η φυγόκεντρος αυτή τάση χαρακτηρίζει βέβαια τις περιόδους παρακμής της κεντρικής εξουσίας. Η Θεσσαλονίκη δεν απέφυγε τον πειρασμό της ανεξαρτητοποίησής της από την Κωνσταντινούπολη. Η Βασιλεύουσα όμως δεν παρέ-

βλεψε τον πρωτεύοντα ρόλο της Θεσσαλονίκης στη Δύση, παρ' όλους τους αναβρασμούς που γνώρισε η Μακεδονία ιδιαίτερα κατά τις δυναστικές κρίσεις του 14ου αιώνα και κατά το κίνημα των Ζηλωτών την ίδια εποχή.

Είναι αναμφισβήτητο οπωσδήποτε ότι η Θεσσαλονίκη έγινε στο πλαίσιο του βυζαντινού κόσμου το κέντρο της Δύσης, το κέντρο της βυζαντινής Ευρώπης, που είδε τόσο τα στρατιωτικά της συμφέροντα, την ασφάλεια, την άμυνα, την υπεράσπισή της γενικά, όσο και τα οικονομικά της ενδιαφέροντα, να βρίσκουν στην πόλη της Θεσσαλονίκης, όχι μόνο το κέντρο των διοικητικών αποφάσεων, αλλά και τη βάση για νέα ξεκινήματα εθνικού, κοινωνικού και οικονομικού περιεχομένου. Η ευανδρή και καλή Θεσσαλονίκη είχε το ανθρώπινο δυναμικό, το υλικό υπόβαθρο, κυρίως ύστερα από τον εκχριστιανισμό και τον εκβυζαντινισμό των γύρω σλαβικών φύλων, είχε τη δυνατότητα να παίξει όλο και πιο δυναμικά και σίγουρα τον ρόλο μιας δεύτερης πρωτεύουσας. Να θυμίσω ότι ο Μιχαήλ Σύρος θεωρεί τη Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα της Ιταλίας. Κατάλοιπο ίσως αυτό της εποχής που ήταν πρωτεύουσα του Ιλλυρικού, όλης δηλαδή της χερσονήσου του Αίμου. Η διοικητική προσάρτηση της Μακεδονίας στην επαρχία του Ιλλυρικού, από την οποία εξαρτάται και η βυζαντινή Ιταλία και ιδιαίτερα η τοποθέτηση της έδρας του Ιλλυρικού στη Θεσσαλονίκη, δείχνει πράγματι τον σημαίνοντα ρόλο που διαδραματίζει η Μακεδονία ως πόλος μεταξύ Ευρώπης και Ασίας στην οργάνωση των πραγμάτων της ιουστινιάνειου εποχής, αλλά και μετέπειτα.

Η επιτυχία των σλαβικών επιδρομών κατά τον 7ο αιώνα [η Θεσσαλονίκη σώθηκε χάρη στις θαυματουργικές επεμβάσεις του Αγίου Δημητρίου, εξού και Μαρτυροφύλακτος] αποξενώνει κάπως το Βυζάντιο από τις δυτικές του κτήσεις και αποδυναμώνει για μια περίοδο τον ρόλο που η Μακεδονία, και ιδιαίτερα το ζωτικό της κέντρο, η Θεσσαλονίκη, είχε επωμισθεί στην αυτοκρατορική άμυνα. Αυτό, ώσπου η αναζωογόνηση των βυζαντινών δυνάμεων να

προσδώσει στην αυτοκρατορία τη δυνατότητα να αναλάβει το βαθύτατο εκπολιτιστικό έργο του εκβυζαντινισμού των Σλάβων που είχαν εισδύσει στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Ο εκβυζαντινισμός αυτός οφείλεται κυρίως στον Μιχαήλ Γ', αλλά για λόγους οικογενειακής μатаιοδοξίας ο αυτοκράτορας Λέων ο Σοφός στα *Τακτικά* του θέλει το έργο αυτό να είναι του πατέρα του, του Βασιλείου Α' Μακεδόνα. Οπωσδήποτε το εκπολιτιστικό αυτό έργο επιτεύχθηκε με την ένταξη των Σκλαβήνων στη Θεματική βυζαντινή διοίκηση, με τον εξελληνισμό τους [την υιοθέτηση δηλαδή της ελληνικής γλώσσας], και πάνω απ' όλα με τον εκχριστιανισμό των Σλάβων και των εκτός Βυζαντίου, χάρη στο αποστολικό έργο των Μακεδόνων ισαποστόλων Κυρίλλου και Μεθοδίου και των μαθητών τους.

Στην ειρήνη που επικρατεί μετά τον εκβυζαντινισμό των εντός της αυτοκρατορίας Σκλαβήνων και χάρη στην επέκταση της βυζαντινής επιρροής προς τους εκτός της αυτοκρατορίας σλαβικούς πληθυσμούς [αποτέλεσμα του εκχριστιανισμού των Βουλγάρων κατά τα 863/4 και του ευαγγελισμού των Μοράβων και των Ρώσων αυτής της εποχής, μολονότι οι Ρώσοι τοποθετούν για λόγους εθνικοπολιτικούς έναν αιώνα αργότερα τον εκχριστιανισμό τους], αλλά και χάρη στην εδραίωση της βυζαντινής εξουσίας στην Κάτω Ιταλία, η Μακεδονία και ιδιαίτερα η πρωτεύουσα πόλη της γίνονται από τα τέλη κιάλας του 9ου αιώνα κεντρικός πυρήνας του Βυζαντίου. Η Εγνατία οδός, που οι σλαβικές επιδρομές είχαν οδηγήσει σε μερική εγκατάλειψη, ξαναβρίσκει τον ρυθμό διεθνούς αρτηρίας.

Η Θεσσαλονίκη αναδείχεται γρήγορα ως μεγάλο κοσμοπολιτικό κέντρο, διεθνής εμπορική αγορά, πραγματικό σταυροδρόμι οδικού δικτύου που ενώνει την Κωνσταντινούπολη με την Ιταλία, χάρη στην Εγνατία οδό, αλλά και του δρόμου που από τα παράλια του βόρειου Αιγαίου οδηγεί στις χώρες του Δούναβη και στην Κεντρική Ευρώπη. Ο διαβαλκανικός αυτός δρόμος από το Αιγαίο προς τον Δούναβη και την κεντρική Ευρώπη είναι γνωστός από

ένα σπανιότατο γεωγραφικό κείμενο που διέσωσε χάρη στην αρχαιομανία του ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος στο «Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν». Το κεφάλαιο 42 του *De Administrando Imperio* μας παραδίδει ακριβώς το οκταήμερο δρομολόγιο μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βελιγραδίου, αλλά και τους διά του Δούναβη σταθμούς του ταξιδιού, όχι μόνο προς τον βορρά και την Ευρώπη, αλλά προς τη Ρωσία και προς τις χώρες του Εύξεινου Πόντου [την Κριμαία] και του Καυκάσου. Στον οριζόντιο δρόμο της Εγνατίας προστίθεται έτσι η κάθετη διαβαλκανική αρτηρία με προέκταση στις παρευξείνιες χώρες. Στη συνάντησή τους βρίσκεται η Θεσσαλονίκη· στο λιμάνι της συγκλίνουν επίσης οι ναυτικοί δρόμοι που από την αιγαιακή Μικρά Ασία και τα λιμάνια της Ανατολής, βυζαντινής είτε αραβικής, οδηγούν στα Βαλκάνια και στην Ιταλία. Συναπάντημα των δρόμων που συνδέουν το Βυζάντιο με την Ιταλία και την κεντρική και δυτική Ευρώπη με τις σλαβικές χώρες, μη εξαιρουμένης της Ρωσίας, αλλά και με τον ανατολικό αραβικό κόσμο, η Θεσσαλονίκη γίνεται γρήγορα κέντρο που συναγωνίζεται σε κίνηση την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Η ακμή της Μακεδονίας θα συνεχιστεί καθ' όλη την περίοδο της λεγόμενης μακεδονικής δυναστείας, που κατάφερε, όπως λέει το επιτάφιο επίγραμμα του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, να φέρει τα αυτοκρατορικά σύνορα από την Ιταλία στον Ευφράτη και στον Καύκασο και πέρα από τον Δούναβη. Η νέα αυτή γεωγραφική διαμόρφωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας καθιστά τη Μακεδονία κεντρώο χώρο στρατιωτικής ισχύος και πνευματικής ακτινοβολίας.

Σύμφωνα με το αρχέτυπο της, την Κωνσταντινούπολη, και όπως έκανε και η ομόλογός της στην Ανατολή Αντιόχεια, για να μη μιλήσω για την Έφεσο, τη Σμύρνη και τις άλλες μεγάλες μικρασιατικές πόλεις, η Θεσσαλονίκη απέκτησε γρήγορα όψη κοσμοπολίτικου κέντρου, που από κόμβος του οδικού δικτύου που συνέδεε τις ευρωπαϊκές περιοχές μεταξύ τους —εννώ κυρίως την Εγνατία οδό— έγινε γρήγορα το πραγματικό σταυροδρόμι ολό-

κληρου του βυζαντινού κόσμου και, ακόμα περισσότερο, σταθμός και τέρμα των επικοινωνιών με τον έξω βυζαντινό χώρο, τη δυτική Ευρώπη, τις σλαβικές χώρες [χωρίς να εξαιρεθεί η Ρωσία] και τον αραβικό κόσμο, ασιατικό και βορειοαφρικανικό.

Βέβαια αυτή ήταν η κατάσταση την εποχή που βρίσκει τη βυζαντινή Θεσσαλονίκη στην κορυφή της εξέλιξής της, όταν, όπως διαβάζουμε στον Τιμαρίωνα [κείμενο του 12ου αιώνα], συνέρρεαν στα Δημήτρια, στη δεκαήμερη δηλαδή εμποροπανήγυρη που γινόταν στο τέλος του Οκτώβρη μαζί με τη γιορτή του Αγίου, «ου μόνον αυτόχθων όχλος και ιθαγενής, αλλά πάντοθεν και παντοίως Ελλήνων των απανταχού [είναι η πρώτη φορά που ο όρος Έλλην δεν σημαίνει ειδωλολάτρης], Μυσών [δηλαδή των Βουλγάρων] των παροικούντων, γένη παντοδαπά Ίστρου μέχρι και Σκυθικής [δηλαδή Ρωσίας], Καμπάνων, Ιταλών, Ιβήρων, Λυσιτανών και Κελτών των επέκεινα των Άλπεων». Αλλά και ας πάμε λίγους αιώνες πίσω, στις αρχές δηλαδή του 10ου αιώνα, όταν ο Καμενιάτης μιλά ήδη για το προς τους Σκύθας διά των εμπορικών μεθόδων «συναμείγνυσθαι» και κυρίως μιλά για τον παμμιγή όχλον των τε αυτοχθόνων και των άλλων επιξενουμένων, «όχλος παμμιγής» που διοδεύει την αγορά και τους δρόμους της Θεσσαλονίκης για τις εμπορικές του συναλλαγές.

Η πλούσια αγορά της Θεσσαλονίκης όπου βρίσκει κανείς πραγματείες κάθε είδους αφθονίες της γεωργίας, λέει ο ίδιος συγγραφέας, και χορηγίες της εμπορίας, υφάσματα σηρικά (δηλαδή μεταξωτά) και εξ ερίων [δηλαδή μάλλινα], χρυσίου και αργυρίου και λίθων τιμίων, παμπληθείς θησαυρούς: η αγορά λοιπόν αυτής της πόλης συνδυασμένη με τη χάρη του Μεγαλομάρτυρα προσελκύει προσκυνητές εμπόρους από όλο τον κόσμο. Γίνεται όμως και στόχος πειρατικών επιδρομών, όπως, π.χ, το 904, όταν Άραβες κουρσάροι κατέκτησαν την πόλη και αιχμαλώτισαν πλήθος άμετρον των κατοίκων της. Ο Άγιος Φαντίνος θα φτάσει από την Καλαβρία της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη μέσω Αθηνών και Λαρίσης [δεν ακο-

λούθησε την Εγνατία οδό]. Ο επίσκοπος Θηβών της Αφρικής θα καταφύγει από την Ελλάδα στη Θεσσαλονίκη θαυματοσώσιμος από τον Άγιο Δημήτριο, ενώ αργότερα ο Θεόδωρος Στουδίτης (796) και ο Γρηγόριος Δεκαπολίτης (831-838) θα φτάσουν στη Θεσσαλονίκη από την Ασία και αυτό με φόβο να γνωρίσουν τον κίνδυνο των οδοστατών Σκλαβήνων του Στρυμόνος, Σκλαβηγούς που αναφέρει και ο πολύς Λουιπράνδος, πρεσβευτής του Γερμανού αυτοκράτορα (αρχές 10ου αιώνα). Να συμπεράνουμε ότι η επικοινωνία της Θεσσαλονίκης με τον έξω κόσμο υπόκειται στις διακυμάνσεις των πολιτικών και των στρατιωτικών καταστάσεων, όχι μόνο της άμεσης περιοχής της Θεσσαλονίκης, αλλά και όλων των ιστορικών γεγονότων που διαδραματίζονται στη βυζαντινή Δύση;

Οπωσδήποτε, φαίνεται αναμφισβήτητο ότι ύστερα από τη μεγάλη άνθηση που γνώρισε η Θεσσαλονίκη κατά τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους –είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά από τα περιφανή μνημεία της χρονολογούνται πριν από τα τέλη του 6ου αιώνα– η πόλη γνωρίζει μια περίοδο παρακμής και εγκατάλειψης κατά τα σκοτεινά λεγόμενα χρόνια, που εξηγείται από την περίσφιξη του σλαβικού κλοιού. Για την επανάκαμψη θα πρέπει να περιμένουμε τις νίκες του Ιουστινιανού Β' κατά των Σκλαβήνων, όπως μεταξύ άλλων μαρτυρεί και η περίφημη επιγραφή για τη δωρεά της αλυκής στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο τέλος του 7ου αιώνα, θα πρέπει, μετά τις νίκες του Σταυρακίου στο τέλος του 8ου αιώνα, να δυναμώσει ο Νικηφόρος Α' με τις μετακινήσεις πληθυσμών το ελληνικό στοιχείο στην Ελλάδα και τη Μακεδονία στις αρχές του 9ου αιώνα, και κυρίως θα πρέπει λίγο αργότερα να θεμελιώσει τον εκβυζαντινισμό των Σκλαβήνων ο Μιχαήλ Γ'. Στο *Περί Βασιλείου τάξεως* μαθαίνουμε την υποταγή των Σλάβων της περιοχής της Θεσσαλονίκης, χάρη στο έργο του αδικημένου από την ιστορία αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ', του λεγόμενου Μέθυσου. Θα πρέπει δηλαδή να περιμένουμε το τέλος του 9ου αιώνα για να ξαναδούμε τη Θεσσαλονίκη «υπερηφανευομένην διά την των οικη-

μάτων λαμπρότητα, διά την περί λόγους αύχησιν και απολαύουσαν πάσαν αφορμήν ευζωίας». Είμαστε ακριβώς στην εποχή που κατά την οποία η γειτονική Βέροια, έχοντας αφήσει κάθε παλιά αντιζηλία με την ασυγκριτη πια Θεσσαλονίκη, αναφέρεται στα κείμενα ως «πόλις και αυτή περιφανεστάτη τοις οικήτορσί τε και πάσης άλλης ης αυχεί πόλις την σύστασιν».

Είναι σίγουρο ότι το Βυζάντιο αποκαθιστά μεθοδικά στην Εγνατία την κυκλοφορία από τη Θεσσαλονίκη ως το Δυρράχιο [το *Τακτικό* του Ουспенσκι το 843 παρουσιάζει κιόλας το Θέμα Δυρραχίου αμέσως μετά το Θέμα Θεσσαλονίκης]. Αντίθετα ο Στρυμόνας, πρώτα Κλεισούρα, δεν θα γίνει Θέμα παρά στο τέλος του 9ου αιώνα, μόλις λίγα χρόνια πριν από την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το 904. Η φιλοαραβική στάση των σλαβικών βυζαντινών φύλων του Στρυμόνος το 904 δείχνει το πρόσφατο της υποταγής τους στην αυτοκρατορία, πράγμα που εξηγεί επίσης το αβέβαιο σχεδόν των συγκοινωνιών μεταξύ Στρυμόνος και Έβρου κατά τον 9ο αιώνα, όπως μας πληροφορούν τα κείμενα που ανέφερα.

Η καταστροφή που έπαθε η Θεσσαλονίκη το 904 ανέκοψε για λίγο την ανάπτυξη της πόλης και της περιοχής της, αλλά ίσως και επέσπευσε την απόφαση της Κωνσταντινούπολης να δημιουργήσει ένα πραγματικό στρατιωτικό και πολιτικό κέντρο στα Βαλκάνια που διατάρασσαν οι Σλάβοι, που διεκδικούσαν οι Βούλγαροι και που περιλάμβαναν στην ακτίνα δράσης τους οι πειρατές των αραβικών στόλων. Πρόβλημα παραμένει ακόμη για την επιστημονική έρευνα το πότε ακριβώς η Θεσσαλονίκη γίνεται αναμφισβήτητο το δεύτερο βυζαντινό κέντρο μετά τη Βασιλεύουσα. Ίσως η σωστή απάντηση στην ερώτηση αυτή να εξαρτάται περισσότερο από την ιστορία του μετακομιστικού διεθνούς εμπορίου και των επικοινωνιών. Μια αντανάκλαση των οικονομικών ανταγωνισμών βρίσκουμε και στα αίτια του βυζαντινοβουλγαρικού πολέμου στα χρόνια του Συμεών και του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού (τέλος 9ου και αρχές 10ου αιώνα).

Η ανάλυση των γεγονότων επιτρέπει ίσως να καθορίσουμε τη βυζαντινή πολιτική απέναντι στη Μακεδονία, και ειδικότερα απέναντι στη Θεσσαλονίκη, στο τέλος του 9ου αιώνα. Από τους ιστορικούς της εποχής γνωρίζουμε ότι ο Ζαουτσάς, πεθερός του Λέοντα του Σοφού, επηρεασμένος από τον υπηρέτη του Μουσικό – αυτό ήταν το όνομά του –, που και αυτός με τη σειρά του ήθελε να εξυπηρετήσει δύο φίλους του εμπορευόμενους από τα ελλαδικά μέρη, ο Ζαουτσάς λοιπόν «τας εκ της Βουλγαρίας εισαγομένας πραγματείας... εις Κωνσταντινούπολιν, μετέστησεν (μετέφερε) εις Θεσσαλονίκην και τους ειρημένους εμπόρους (τους φίλους δηλαδή του Μουσικού) τελώνας εκείσε κατέστησεν». Πρόκειται για τον Σταυράκιο και τον Κοσμά, που όπως μας λέει ο Θεοδόσιος ο Μελιτηνής, ήταν φιλόχρυσοι και αισχροκερδείς, κακώς διοικούντες τους Βουλγάρους «εν τω κομμερκεύειν» (δηλαδή τις πραγματείες και τους φόρους για το εμπόριο). Φαίνεται σίγουρο ότι στο τέλος του 9ου αιώνα, στην εποχή του Λέοντα του Σοφού, οι Βυζαντινοί, έχοντας κιάλας αποκαταστήσει την κυκλοφορία στην Εγνατία οδό μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Θεσσαλονίκης –η δημιουργία του Θέματος Στρυμόνος μας το δείχνει–, παίρνουν μέτρα: α) για την αποσυμφόρηση της Κωνσταντινούπολης και β) για την οικονομική ανάπτυξη και αρωγή της Θεσσαλονίκης, που είναι πια σε θέση να δεχτεί και να διοχετεύσει τα εμπορεύματα του βόρειου βαλκανικού και παραδουνάβειου χώρου. Ας θυμηθούμε ότι στο άνοιγμα της Εγνατίας οδού που συνδέει την Ανατολή με τη Δύση, της οριζόντιας Εγνατίας οδού, προστίθεται το κάθετο άνοιγμα, της διαβαλκανικής οδού, τα κάθετα δρομολόγια προς το Βελιγράδι και βέβαια και προς τη Σαρδική (Σόφια), εφόσον οι Βυζαντινοί μεταθέτουν αυτή τη στιγμή το βουλγαρικό εμπόριο από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη. Μπορούμε να πούμε έτσι ότι από το τέλος του 9ου αιώνα και παρ' όλη την αραβική νίκη του 904, η Θεσσαλονίκη γίνεται αναμφισβήτητα κόμβος εμπορικός και οδικός, πραγματικό σταυροδρόμι του βυζαντινού κόσμου.

άλλωστε αυτήν ακριβώς την εποχή χρονολογούνται οι σφραγίδες των κομμερκιαρίων και των αβυδικών της Θεσσαλονίκης – ο όρος και ο τίτλος δείχνει τη θέση που είχε η Θεσσαλονίκη ως κέντρο ελέγχου του διεθνούς εμπορίου· ο άλλος αβυδικός σταθμός βρίσκεται βέβαια στην Άβυδο.

Καταλαβαίνει κανείς εύκολα την αντίδραση των Βουλγάρων στα μέτρα του Ζαουτσά. Ο Συμεών κίνησε αμέσως πόλεμο κατά του Βυζαντίου για να αποκαταστήσει δήθεν τα συμφέροντα των Βουλγάρων εμπόρων – ίσως στην πραγματικότητα για να προσαρτήσει τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της. Το πράγμα δεν διέφυγε από τον διορατικότερο Νικόλαο Μυστικό, ο οποίος σ' ένα γράμμα του προς τον Συμεών τον προτρέπει να μην πάει αντίθετα από τη θέληση της θείας οικονομίας, θείας οικονομίας που κληροδότησε την κυριότητα πάσης της Δύσεως στη Ρωμαϊκή βασιλεία, δηλαδή στο Βυζάντιο. Είμαστε ακριβώς τη στιγμή που η Θεσσαλονίκη φέρεται ως μητέρα των Εσπερίων και μητέρα της Δύσεως.

Είναι σίγουρο ότι από τον 10ο αιώνα και πέρα η πόλη γίνεται η άρχουσα των δυτικών Θεμάτων, των δυτικών δηλαδή επαρχιών. Εδώ θα εγκαταστήσει το πραιτόριό του ο μονοστράτηγος των Δυτικών, ο κατοπινός δουξ και κατεπάνω Θεσσαλονίκης και βέβαια και ο δομέστικος των σχολών της Δύσεως, μολονότι τα στρατεύματα των ταγμάτων και όχι των Θεμάτων, που βρίσκονται υπό τον δομέστικο της Δύσεως, που σταθμεύουν δηλαδή στις ευρωπαϊκές επαρχίες, είναι έτοιμα πάντα, όπως τονίζει ο Μαυρόπους, συγγραφέας των μέσων του 11ου αιώνα, να δράσουν εκεί όπου η άμυνα του Βυζαντίου τα καλεί, σε Ανατολή δηλαδή ή σε Δύση. Από αυτή τη στιγμή είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι οι πιο τραχείς βουλγαροβυζαντινοί πόλεμοι έχουν και από τις δυο μεριές για στόχο την κυριαρχία της Θεσσαλονίκης, και αυτό παρ' όλη την κομπορημοσύνη του Συμεών και ύστερα του Σαμουήλ, που ονειρεύονται Κωνσταντινούπολη και αυτοκρατορικούς ρωμαϊκούς θρόνους.

Έτσι, από τον 11ο αιώνα –τον αιώνα δηλαδή που είδε την προ-σάρτηση της Βουλγαρίας και που στην Ανατολή έφερε τα σύνορα του Βυζαντίου, έστω για λίγο, ως τον Ευφράτη, τον Καύκασο και πέρα από την Αντιόχεια– η Θεσσαλονίκη γνωρίζει την άνθηση και την ανάπτυξη που γλαφυρά μας περιγράφει τον 12ο αιώνα ο Τιμα-ρίων. Την πρόοδο αυτή θα ανακόψει η νορμανδική άλωση στα τέ-λη του 12ου αιώνα (1185). Όπως γράφει ο μητροπολίτης Ευστά-θιος, η νορμανδική άλωση της Θεσσαλονίκης δεν άφησε στην πό-λη μηδέ λείψανον της παλαιάς καλλονής. Ευκαιρία για τον μητρο-πολίτη της Θεσσαλονίκης να μεμφθεί όχι μόνο τους Νορμανδούς, αλλά και την αμφίβολη στάση των Λατίνων και των Αρμενίων που κατοικούσαν ήδη την πόλη και τα περίχωρά της (σε αυτούς αναφέ-ρεται ο όρος Βουργούνσιοι του μητροπολιτικού κειμένου).

Η τέταρτη σταυροφορία θα κτυπήσει καίρια λίγα χρόνια αργό-τερα και αυτήν την Κωνσταντινούπολη. Από το 1204 μπαίνουμε στον αιώνα της πρώτης αιχμαλωσίας του γένους. Το βασίλειο που εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη από το Δεσποτάτο της Ηπεί-ρου το 1224, παρ' όλο τον σεβάσμιο αυτοκρατορικό τίτλο του, παρ' όλα τα πάτρια που ξαναζωντάνεψε, παρ' όλα τα συγκλητικά βουλευτήρια και τα αργυρά νομίσματα του που εικονίζουν ένθρο-νους τον Άγιο Δημήτριο και τον αυτοκράτορα της Θεσσαλο-Ηπεί-ρου Μανουήλ με ανάμεσά τους πύργωμα που φέρει την επιγρα-φή «Πόλις Θεσσαλονίκη», το θεσσαλονικιό λοιπόν βασίλειο δεν θα δώσει στην πόλη και στην περιοχή της τίποτε από την παλιά τους αίγλη. Έμεινε ουσιαστικά εξαρτημένο από τους Βουλγά-ρους, που στα τέλη του 12ου αιώνα είχαν καταφέρει να ζωντανέ-ψουν το κράτος τους. Η υποταγή της Θεσσαλονίκης και της περι-οχής της στην αυτοκρατορία της Νίκαιας (το 1242) από τα στρα-τεύματα του Βατατζή θα κάνει τη Θεσσαλονίκη για μιαν ακόμη φορά κέντρο των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Δύση, τώρα εναντίον του κράτους της Ηπείρου. Επιχειρήσεις που θα επιτρέ-ψουν πριν και αμέσως μετά την επανάκτηση της Κωνσταντινού-

πολης το 1261 την εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στη δυτική Μακεδονία. Τα βυζαντινά στρατεύματα του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου θα φθάσουν για τελευταία φορά στο Δυρράχιο, αλλά γρήγορα οι εμφύλιοι σπαραγμοί του 14ου αιώνα θα οδηγήσουν σε παρακμή την πόλη της Θεσσαλονίκης και την περιοχή της, που ποτέ δεν έπαψαν να υποβλέπουν κοντινοί και μακρινοί γείτονες: σε αυτούς, που μας είναι γνωστοί από τις προηγούμενες εποχές, κυρίως τους Βουλγάρους, προστίθενται στα χρόνια των Παλαιολόγων οι Αλβανοί [γύρω στο 1350], οι Σέρβοι, οι Βενετοί και άλλοι Λατίνοι [όπως, π.χ., τα περαστικά στίφη των Καταλάνων] και βέβαια οι Τουρκομάνοι και οι Τούρκοι οθωμανοί, που θα της καταφέρουν το τελικό πλήγμα το 1430.

Μολονότι οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες θα εγκαταστήσουν στη Μακεδονία για δεσπότες και κυβερνήτες της Θεσσαλονίκης τους ευγενείς γόνους τους αναδεικνύοντας τη μακεδονική πρωτεύουσα σε δεύτερη ουσιαστικά τώρα πρωτεύουσα του Βυζαντίου, παρόλο που ο Κατακουζηνός που πάσχισε να φέρει την περιοχή στη σφαίρα της επιρροής του ονομάζει τη Θεσσαλονίκη «πρώτη μετά την μεγάλη» μετά δηλαδή την Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη και η υπόλοιπη Μακεδονία, από τα μέσα κιόλας του 14ου αιώνα, γνωρίζει περίοδο ταραχών και κοινωνικών και πνευματικών αναστατώσεων και ζυμώσεων. Ως τελευταία ωστόσο πνευματική αναλαμπή της βυζαντινής Θεσσαλονίκης μπορεί να θεωρηθεί η περίοδος που εκτείνεται από το τέλος του 13ου ως τα μέσα του 14ου αιώνα.

Η περίοδος αυτή αναδείχνει τη Μακεδονία σε κέντρο πνευματικό και κοσμοπολίτικο με τον Άθω, αλλά και σε κέντρο στρατιωτικό που υπερακοντίζει σε σπουδαιότητα την Ασία: ως απόδειξη αναφέρω το γεγονός ότι η στρατιωτική οργάνωση που σχεδιάστηκε από τον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο προέβλεπε τη στάθμευση δύο χιλιάδων καταφράκτων ιππέων στην Ευρώπη έναντι χιλίων μόνο στην Ασία. Η περιοχή χάρη κυρίως στον Άθω, αλλά και στα

πνευματικά κέντρα της Θεσσαλονίκης [μεταξύ των οποίων η μονή του Κυρ Ισαάκ κατέχει εξέχουσα θέση], συγκεντρώνει αξιόλογη μερίδα της βυζαντινής διανόησης. Η Κωνσταντινούπολη είχε αναμφισβήτητα χάσει το μονοπώλιο και την πνευματική κυριαρχία. Στη Θεσσαλονίκη συρρέουν τώρα (ίσως περισσότερο από ό,τι στην Κωνσταντινούπολη), όχι μόνο οι πρόσφυγες από την τουρκοκρατούμενη πια Μικρασία –η πνευματική και διοικητική προσφορά τους αναζωογονεί τα γράμματα και τις επιστήμες–, αλλά και από τη Δύση φτάνουν αντιπρόσωποι της παποσύνης και της καθολικής σκέψης [θα αναφέρω μόνο τον πολύ Βαρλαάμ τον Καλαβρό], καθώς και Ρώσοι προσκυνητές, Βαλκάνιοι μαθητές και Τραπεζούντιοι ιερωμένοι. Μπορούμε να πούμε χωρίς υπερβολή ότι οι πνευματικές ζυμώσεις που ταραζουν τους διανοούμενους της εποχής έχουν τη ρίζα τους στο συναπάντημα των ρευμάτων που πραγματώνεται στη Μακεδονία. Η επίσημη πολιτική διαγράφεται από τα πνευματικά και θρησκευτικά κόμματα που δρουν κυρίως στη Θεσσαλονίκη: οι ιεράρχες της μακεδονικής πρωτεύουσας υπαγορεύουν σχεδόν την ορθοδοξία, όπως, π.χ., ο Γρηγόριος Παλαμάς, εξέχουσα φυσιογνωμία της εποχής, που θριάμβευσε με την ησυχαστική νίκη στη σύνοδο του 1351, απέναντι στις θέσεις του αντιησυχαστή Γρηγορίου Ακίνδυνου. Είναι η εποχή που ο κύκλος της κλασικής παιδείας στη Θεσσαλονίκη λαμπρύνεται από το έργο ενός κριτικού φιλόλογου όπως ο Δημήτριος Τρικλίνιος, από τη συμβολή των Ξανθοπούλων που συνδέονται με τον Νικηφόρο Χούμνο, κεφαλή της Θεσσαλονίκης και που ιδιαίτερα γίνεται γνωστός ο κύκλος αυτός στις κατοπινές γενιές, χάρη στο έργο των νομομαθών, του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου και του Ματθαίου Βλαστάρη. Τα συγγράμματα τους, το Σύνταγμα του Βλαστάρη και κυρίως η *Εξάβιβλος* του Αρμενόπουλου, σημάδεψαν τη δικαιοταξία των βαλκανικών, ιδιαίτερα των παραδουνάβιων χωρών και της ελεύθερης Ελλάδας και ίσως της Ρωσίας, ως σχεδόν στα χρόνια μας.

Συνοπτικά θα μπορούσαμε να τονίσουμε ότι η πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση της Μακεδονίας στα χρόνια των Παλαιολόγων χαρακτηρίζεται από ένα κοσμοπολίτικο ρεύμα που ανδρώνεται με τη διεθνοποίηση της αθωνιτικής κοινότητας, αλλά και χάρη στα καλλιτεχνικά εργαστήρια της περιοχής (λαμπρά μνημεία της εργασίας τους βρίσκονται στην Καστοριά) αντιπρόσωποί τους περιοδεύουν στον βαλκανικό και σλαβικό ευρύτερο χώρο, αφήνοντας περιλάμπρα δείγματα της εργασίας τους, όπως, π.χ., τα μνημεία της Σερβίας: ενδεικτικά αναφέρω τα εκκλησιαστικά και μοναστηριακά κτίσματα, Studenica, Sopocani, Gracanica, βαθύτατα επηρεασμένα, κατά τους ίδιους τους Σέρβους μελετητές, από την τέχνη και την αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης. Είναι αυτονόητο ότι η καλλιτεχνική αυτή ακμή είναι συνακόλουθη οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής, πράγμα που σημαδεύει μιαν άλλη πτυχή της ιστορίας της Μακεδονίας κατά την παλαιολόγεια περίοδο.

Η δραστηριοποίηση της διεθνούς αγοράς και του διαμετακομιστικού εμπορίου στα χρόνια των Παλαιολόγων είχε άμεσο αντίκτυπο στα οικονομικά της χώρας. Το άνοιγμα των Βαλκανίων κάνει τη Μακεδονία κέντρο των διά ξηράς κυρίως ανταλλαγών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η κίνηση των εμπορικών λιμανιών –ιδιαίτερα βέβαια της Θεσσαλονίκης– έχει χάσει την παλιά αίγλη και έχει υποστεί σημαντική μείωση. Αναφέρω ιδιαίτερα το διά ξηράς εμπόριο με την Ιταλία και τα Βαλκάνια με προέκταση τις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και τις χώρες της Μαύρης Θάλασσας, γιατί στον τομέα αυτό ο ρόλος της Μακεδονίας, ως νευραλγικού οδικού κόμβου, είναι στρατηγικός και σχεδόν μονοπωλιακός. Και αυτό ιδίως χάρη στις σημαντικές οδικές αρτηρίες που διασχίζουν τη Μακεδονία: εννοώ τη θέση: 1) της Εγνατίας οδού, σε σχέση με το εμπόριο των δαλματικών και ιλλυρικών περιοχών [κυρίως με τη Ραγούσα αλλά και με την Ιταλία] μέσω του στενού Βάρης-Αντιβάρης, 2) της διαγώνιας βαλκανικής οδού που ένωνε το Βελιγράδι με τη Θεσσαλονίκη [γνωστή ήδη όπως είδαμε από τον Κωνσταντίνο

Πορφυρογέννητο], είναι αυτή που οδηγεί και στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης κυρίως σε Ουγγαρία και Μοράβια και τέλος 3) αναφέρομαι στην οδό που παρακάμπτοντας την Κωνσταντινούπολη, από τη Θεσσαλονίκη μέσω αυτής, οδηγεί στις χώρες του βόρειου και ανατολικού Ευξείνου Πόντου και από εκεί βέβαια προς την Ασία. Είναι ακριβώς ο δρόμος των παραδουνάβιων χωρών, των χωρών της χερσονήσου της Κριμαίας και της σύζευξης με την ελληνική αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, που στα χρόνια των Παλαιολόγων, αποτελεί, όπως είναι γνωστό, κόμβο του οδικού δικτύου του δρόμου της μετάξης. Ας προσθέσω τέλος ότι ο δρόμος αυτός είναι επίσης η αρτηρία του δουλεμπορίου της εποχής – τα κείμενα δεν παύουν να μιλούν για τις Κιρκασιανές σκλάβες και την ομορφιά τους, κατακλύζουν τις δουλεμπορικές αγορές της Ευρώπης όπου φθάνουν επίσης και οδικώς. Η θαλάσσια διεθνής μετακίνηση εξυπηρετεί το δουλεμπόριο του Ευξείνου Πόντου, αλλά και το εμπόριο της μετάξης και των πολύτιμων τότε και σπάνιων μπαχαρικών.

Έτσι η Μακεδονία, με αναφορά πάντα τη Θεσσαλονίκη και το λιμάνι της, βάζει τον βυζαντινό κόσμο της εποχής σε επαφή με την καθολική και τη σλαβική Ευρώπη, με τους Μογγόλους και τους Κουμάνους των παραδουνάβιων και των ποντιακών περιοχών, αλλά και με τον χριστιανικό κόσμο της Ανατολής [τα απομεινάρια της χριστιανικής Μικρασίας, όπως, π.χ., τη Φιλαδέλφεια και τη Σμύρνη] και με τον μουσουλμανικό κόσμο της Μεσογείου [Τουρκομάνους και Μαμελούκους]. Είναι γνωστό ότι το δουλεμπόριο των βαλκανικών ηπειρωτικών δρόμων κατέληγε στην Καλλίπολη, αλλά και στη Θεσσαλονίκη, όπου και διασταυρωνόταν με το δουλεμπόριο των ναυτικών δρόμων που είχε ως αφετηρία τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, κυρίως της Κριμαίας, με κόμβο νευραλγικό τον Κάφα και την Τάνα και για προορισμό την Αίγυπτο, ίσως και τη Δύση. Ξέρουμε ότι οι Βενετοί προμήθευαν χειρωνακτική δύναμη στις αποικιακές εγκαταστάσεις τους [μετα-

ξύ άλλων στην Κρήτη] χάρη στο δουλεμπόριο, και αυτό παρά τη σχετική παπική απαγόρευση, την οποία συνεχώς καταπατούσαν, για αυτό άλλωστε και συνεχώς επαναλαμβάνεται. Είναι αλήθεια ότι Γένοβα και Βενετία απαντούσαν στις παπικές νουθεσίες με το επιχείρημα-πρόσχημα ότι τα δουλικά σώματα του «tractus», του δουλικού δρομολογίου δηλαδή [Τάρταροι - Καυκάσιοι - Κουμάνοι], δεν ήταν χριστιανοί, όπως άλλωστε το διαπίστωνε κάθε φορά η βεβαίωση του τοπικού επισκόπου.

Εκτός από το επικερδέστατο δουλεμπόριο που είχε μάλλον επεισοδιακά τις μακεδονικές πόλεις για σταθμό, στην περίοδο που εξετάζουμε, η Θεσσαλονίκη αναφέρεται στα εμπορικά κείμενα της εποχής, και ιδιαίτερα στην περίφημη *Pratica della mercatura* του Pegolotti, έργο που τοποθετείται στο δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα, με συχνότητα ίση, αν όχι μεγαλύτερη, με αυτήν της Κωνσταντινούπολης. Η χρήση μέτρων, σταθμών και νομισμάτων στις διάφορες αγορές του διεθνούς εμπορίου που αναφέρει η *Pratica* δείχνουν τη Θεσσαλονίκη σε συναλλαγματικές και εμπορικές επαφές με τον κόσμο του Ευξείνου Πόντου κα της Μεσογείου, ιδιαίτερα με τα λιμάνια της Παλαιστίνης (το Acre), της Σικελίας, της Κύπρου (την Αμμόχωστο-Famagusta), της Βενετίας, της Φλωρεντίας, της Πίζας, της Κάτω Ιταλίας, την Puglia και την Μπαρλέττα, και βέβαια με τα λιμάνια της Αδριατικής, μεταξύ άλλων την Αγκώνα. Ο κατάλογος αυτός συμπληρώνεται με τις πληροφορίες που παρέχουν τα *Acta Albaniae*· αφορούν τις ιλλυρικές περιοχές που βρίσκονται σε επαφή με τις μακεδονικές πόλεις και βέβαια με το Κότορο και τη Ραγούσα, χάρη κυρίως στο οδικό δίκτυο.

Από τα κείμενα της εποχής διαφαίνεται καθαρά ότι η Θεσσαλονίκη μένει αναμφισβήτητα το κατεξοχήν επίνειο του βαλκανικού κόσμου, και κατά πολύ ελάσσονα κλίμακα ο Αίνος και η Χριστούπολις (Καβάλα), που μαζί με τα μακεδονοθρακικά νησιά θεωρούνται ως υποχρεωτικοί σταθμοί των εμπορικών συναλλαγών της περιοχής, τόσο των διαβαλκανικών όσο και των διεθνών. Τα αποικιακά

κράτη της εποχής, κυρίως η Βενετία, αντιπροσωπεύονται θεσμικά από τους βάλιους και κονσούλους τους στη μακεδονική πρωτεύουσα. Η παρουσία των εμπόρων των ιταλικών δημοκρατιών, με τις επακόλουθες παραιτήσεις των βυζαντινών αρχών από τα φυσικά τους δικαιώματα και προνόμια, έχει ως αποτέλεσμα πρώτα την προοδευτική πτώχευση του ιθαγενούς στοιχείου και έπειτα την οικονομική υποδούλωσή του, ως και τη στέρηση της διοικητικής του ελευθερίας. Αυτό είναι το σχήμα που ακολούθησαν οι βυζαντινοβενετικές σχέσεις. Στον χώρο της Μακεδονίας κατέληξαν, όπως είναι γνωστό, στην αδιαφιλονίκητη εξυπηρέτηση των συμφερόντων της Γαληνότατης και των υπηκόων της και μέσα σε αυτή τη Θεσσαλονίκη, κυρίως μετά τις εμφύλιες διαταραχές που εγκαινιάζουν στα μέσα του 14ου αιώνα την παρακμή, οικονομική, πνευματική και κοινωνική, της μακεδονικής μεγαλούπολης. Ο Θωμάς Μάγιστρος στον λόγο του *Περί Ομονοίας* θα σημάνει τον κώδωνα του κινδύνου καταγγέλλοντας την εθνική διχόνοια. Η μεταξύ Κατακουζηνού και Παλαιολόγων διαμάχη θα προκαλέσει την ερήμωση της υπαίθρου και τον αποδεκατισμό των ευγενών γενών συμπληρώνοντας το έργο της πανώλης, του Μαύρου Θανάτου που μαστίζει τη χώρα την ίδια εποχή (1350)· η επανάσταση των Ζηλωτών θα επιτείνει τον διχασμό που έτρεφαν οι ησυχαστικές έριδες, γεγονότα που στη συνέχιση και συνοχή τους εξηγούν την παρακμή της Θεσσαλονίκης και μαζί της όλης Μακεδονίας. Οι διανοούμενοι εγκαταλείπουν σιγά σιγά την πόλη, κυρίως μετά τον θρίαμβο του ησυχασμού και της ανθενωτικής μερίδας του Άθω. Η περιοχή περνά υπό τον έλεγχο νέων κυριάρχων. Τους Σέρβους του Δουσάν διαδέχονται τα αλβανικά αφύλαρχα, όπως λέει ο Κατακουζηνός, στίφη που κατακλύζουν τη δυτική Μακεδονία γύρω στα 1350, οι Τούρκοι τέλος, τότε στην υπηρεσία των Καταλάνων (στις αρχές του 14ου αιώνα) και τότε ως σύμμαχοι του Κατακουζηνού και τελικά ως οργανωμένος στρατός του Οθωμανικού εμιράτου της Βιθυνίας, καταστρέφουν και δηλώνουν τη μακεδονική υπαίθρο, ώσπου

να εγκαταστήσουν προοδευτικά την κυριαρχία τους στις μακεδονικές πόλεις και στην περιοχή. Η τουρκική κατάκτηση καλύπτει την εικοσαετία μεταξύ 1371 και 1394. Στο 1387 τοποθετείται ίσως μια πρώτη επιδρομή κατά της Θεσσαλονίκης –το πράγμα αμφισβητείται ακόμη– αλλά είναι οπωσδήποτε βέβαιο ότι το τέλος του 14ου αιώνα σημαίνει την ολοκλήρωση της τουρκικής κατάκτησης στη μακεδονική ύπαιθρο.

Η συνθήκη του Μανουήλ Β' και του Σουλειμάν του 1403, που αφήνει τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της στον βυζαντινό αυτοκράτορα, με όλες τις επιπτώσεις στη διοίκηση, ενώ οι Τούρκοι εξακολουθούν να εκμεταλλεύονται φορολογικά την αγροτική περιοχή, η συνθήκη αυτή μαρτυρεί τη συρρίκνωση των βυζαντινών δυνατοτήτων για μια αυτόνομη πολιτική. Ο εγκλωβισμός των βυζαντινών μακεδονικών αστικών και αθωντικών νησίδων μέσα στην οθωμανική θάλασσα, που είχε πια κατακλύσει τη βυζαντινή Ευρώπη, δηλώνει αδιάψευστα το τέλος κάθε προσπάθειας για ανεξάρτητη διαβίωση των Βυζαντινών της Μακεδονίας. Σωστά ο Γ. Οστρογκόρσκι χαρακτηρίζει την εποχή που εγκαινιάζει η βασιλεία του Μανουήλ Παλαιολόγου σαν απαρχή της υποτέλειας των Βυζαντινών απέναντι στους Τούρκους.

Είναι αναμφισβήτητο ότι πρέπει να τοποθετήσουμε εδώ το τέλος κάθε παλαιολόγειας ευρωπαϊκής πολιτικής και κάθε προσπάθειας για ελπιδοφόρα ανασύνταξη των δυνάμεων στην κατακερματισμένη βυζαντινή Μακεδονία της εποχής. Η Θεσσαλονίκη του τέλους του 14ου αιώνα, εξουθενωμένη από έριδες και ατασθαλίες, με την τελευταία της ικμάδα εξαντλημένη από τα ιδιοτελή συμφέροντα των ποικίλων ξένων, αλλά και των ιθαγενών κατοίκων της, θα πέσει ύστερα από «πολυάνθρωπον φθοράν», όπως λέει ο συγγραφέας της τελευταίας άλωσης της, ο Ιωάννης Αναγνώστης, στα χέρια των στρατιωτών του Μουράτ Β' το 1430. Μέσα στη βαθιά ταπείνωση και σκλαβιά που εγκαινιάζει η χρονολογία αυτή θα περάσουν χρόνια ώπου να ακουσθεί στη μακεδονική γη

το μήνυμα του λαϊκού τραγουδιού: «Τι να σε κάνω σταυραϊτέ, τι να σ' ομολογήσω... πήρε το κάστρο η Τουρκιά... και τώρα φεύγω στα βουνά... να βγάλω αετόπουλα για να την πολεμήσω».

Ωστόσο, γρήγορα η Θεσσαλονίκη λόγω της στρατηγικής θέσης της στα Βαλκάνια, που αποτελούν νευραλγικό στόχο της οθωμανικής πολιτικής, έτυχε της ιδιαίτερης μέριμνας των νέων κυρίων της. Εκτός από την αναζωογόνηση των συναλλαγών μέσω Εγνατίας, οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν ασφαλώς και την αρτηρία που διέσχιζε κάθετα τα Βαλκάνια και ένωνε τη Θεσσαλονίκη με το Βελιγράδι, και προς ανατολή με τις παρευξείνιες και παρακαυκάσιες χώρες. Η αρτηρία αυτή στα χρόνια της Τουρκοκρατίας οδηγούσε σε Βουδαπέστη και Βιέννη, στόχο παντοτινό της τουρκικής επεκτατικής πολιτικής και σταθμό της ελληνικής διασποράς προς Αυστρία και Γερμανία. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι κατά την περίοδο αυτή (18ος αιώνας) η Θεσσαλονίκη με τους 80.000 περίπου κατοίκους της είναι πιο πολυάνθρωπη και από αυτήν τη Βουδαπέστη, τη Λειψία και τη Δρέσδη και ότι χάρη στην οικονομική άνθησή της, που οφείλεται σημαντικά και στην εγκατάσταση των Εβραίων της Ισπανίας μετά το 1492, θεωρείται η οικονομική πρωτεύουσα της οθωμανικής Ευρώπης, όπως ευστοχότατα την ονόμασε ο Ernest Labrousse.

Να σημειώσουμε λοιπόν ως κατακλείδα ότι η κλεινή Θεσσαλονίκη είναι από τις λίγες –αν όχι η μοναδική– από τις πόλεις του ελληνικού χώρου που διατήρησαν αλώβητο ανά τους αιώνες τον αστικό τους χαρακτήρα και την ελληνικότητά τους, παρά την έντονα κοσμοπολίτικη σύνθεση των κατοίκων τους. Αυτήν την ελληνικότητα ήρθε να τονίσει και να δυναμώσει η εγκατάσταση της μικρασιατικής προσφυγιάς στα 1922, στην προσφυγομάνα, όπως έκτοτε ονομάστηκε η Θεσσαλονίκη. Αυτήν την ελληνικότητα που εκφράζει ο ένδοξός μας βυζαντινισμός, όπως θα έλεγε ο Καβάφης, διδάσκει και τονίζει με τα πολύτιμα εκθέματά του το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της πόλης, που βραβεύθηκε από την

Ευρώπη, υπενθυμίζοντας με τον τρόπο αυτό ότι η Θεσσαλονίκη είναι η πρώτη πόλη της Ευρώπης, κατά τον πάντοτε εύστοχο ορισμό του Paul Valery, ως ελληνοτραφείσα, ως ρωμαϊκό αυτοκρατορικό κέντρο και ως πρώτη εκχριστιανισθείσα από τον Απόστολο των Εθνών. Αν προσθέσουμε τώρα και την επωνυμία «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων» που της έδωσαν οι Εβραίοι, θα έχουμε συγκεντρωμένα εδώ όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την Ευρώπη και τον πολιτισμό της ως σήμερα.

Γ. Μεσόγειος

ΕΙΠΩΘΗΚΕ ΟΤΙ ΓΙΑ ΑΙΩΝΕΣ Η ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ ΕΙΧΕ ΜΟΝΟΠΩΛΗΣΕΙ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ. Ονόμασαν έτσι τη θάλασσα αυτή, μητέρα των πολιτισμών, τροφό της Ευρώπης· να προσθέσουμε ότι είναι επίσης η πατρίδα των τριών μονοθεισμών (του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλάμ), που καθοδηγούν πάνω από το ήμισυ των κατοίκων της γης, για να έχουμε μια σαφή εικόνα της Άσπρης θάλασσας, αυτής που οι Βυζαντινοί, στα αχνάρια της αυτοκρατορικής Ρώμης, θεώρησαν κέντρο της αχανούς αυτοκρατορίας τους, καρδιά ενός παχύσαρκου όγκου, όπως λόγω της εδαφικής έκτασής του χαρακτηρίζει το Βυζάντιο ο Fernand Braudel, αυτός ο απaráμιλλος μελετητής της Μεσογείου. Θάλασσα που περικλείει τα κατορθώματα του Οδυσσέα, τις προσπάθειες του Πυθέα και των πρωτοπόρων Ελλήνων που στην αρχαιότητα αποίκησαν όλες σχεδόν τις ακτές της, όπως άλλωστε και οι Φοίνικες, δεν έπαψε ποτέ να θεωρείται ως ο χώρος δράσης τού κάθε είδους πλεούμενου που ταξίδευε πάντα στο ίδιο μετεωρολογικό κλίμα [χαρακτηριστικό αυτό του κόσμου της Μεσογείου], χωρίς να χάνει τη δυνατότητα αγκιστρώματος σε όρμους και λιμάνια τα οποία του πρόσφεραν πλουσιοπάροχα οι νησιωτικές μεσογειακές αλυσίδες. Καρδιά λοιπόν της βυζαντινής γης η Μεσόγειος θάλασσα – οξύμωρο, που εκφράζει όμως μιαν αδιάψευστη ιστορική αλήθεια.

Το πιο εύγλωττο μνημείο, το πιο πλούσιο ντοκουμέντο της ελ-

ληνικής ιστορίας κάθε εποχής είναι αναμφισβήτητη η θάλασσα· και η θάλασσα αυτή έχει όνομα: Μεσόγειος. Πέλαγος την έλεγαν οι Βυζαντινοί, όχι μόνο γιατί έχει στους κόλπους της όλα τα πελάγη (το Αιγαίο, το Ιόνιο, το Αδριατικό, το Τυρρηνικό κ.ά.), αλλά γιατί ήθελαν κυρίως να δηλώσουν ότι η Μεσόγειος ήταν γι' αυτούς η κατεξοχήν θάλασσα που για χρόνια η κάθε της ακτή όριζε ένα κομμάτι του αυτοκρατορικού εδάφους. Τρεις ολόκληρους αιώνες (από τον 4ο ως τον 7ο αιώνα), στα χρόνια δηλαδή της κοσμοκρατορίας του Βυζαντίου, η Μεσόγειος ήταν πραγματική βυζαντινή λίμνη· γύρω της συσπειρώνονταν οι αυτοκρατορικές κτήσεις της Ασίας, της Αφρικής και της Ευρώπης. Χάρη στη Μεσόγειο και τις φυσικές της προεκτάσεις, εννοώ την Προποντίδα και τον Εύξεινο Πόντο, αλλά και αυτήν ακόμη την Ερυθρά θάλασσα, η Κωνσταντινούπολη και το κράτος της διεκδικούσαν με επιτυχία τον πρώτο ρόλο στις παγκόσμιες υποθέσεις: Τον ρόλο δηλαδή που παίζει το Βυζάντιο στην εποχή του Ιουστινιανού (μέσα του 6ου αιώνα), όταν ο κόσμος που εκτείνεται από τις Ηράκλειες στήλες [το σημερινό Γιβραλτάρ] ως τον Κιμμέριο Βόσπορο [το σημερινό Κερτς] και την Ταναΐδα, τη θάλασσα του Αζώφ, υπακούει στα κελεύσματα της Νέας Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης, όταν όλα τα έθνη της γης εμπορεύονται με βάση το βυζαντινό νόμισμα [το «δολάριο του Μεσαίωνα»], απόδειξη αδιάψευστη του μεγαλείου της αυτοκρατορίας, όπως έγραψε ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης (6ος αιώνας), όταν, τέλος, όλοι οι διηπειρωτικοί θαλάσσιοι άξονες καταλήγουν στην Πόλη και στα λιμάνια της, όπως στα χρόνια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας όλοι οι δρόμοι κατέληγαν στη Ρώμη. Ο πλούτος και το μεγαλείο της Πόλης και της αυτοκρατορίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις ναυτικές επικοινωνίες, πλούσιες χάρη στις νησιωτικές αλυσίδες που διατρέχουν τη Μεσόγειο και τους κόλπους της [την Ιόνια, την Αιγαιακή, τη Μικρασιατική και την αλυσίδα των μεγαλονήσων που συνδέει την Κύπρο, την Κρήτη, τη Σικελία με τη Σαρδηνία και τη Μάλτα], αδιάκοπες χάρη στα νησιά που το καθέ-

να τους στάθηκε, άλλο σκάλα απλή, άλλο κόμβος ναυτιλιακός, άλλο απλός φάρος που σημάδευε τα δρομολόγια του αυτοκρατορικού και του ιδιωτικού εμπορικού στόλου: τα πολεμικά πλοία των δρομώνων, των χελανδίων, των εμπορικών κουμπαρέων, των πλουτοφόρων δηλαδή μέσων μιας εποχής η οποία ταύτισε τη θαλασσοκρατία με την κοσμοκρατορία.

Ας μην ξεχνάμε ότι ο ναυτικός χώρος τον οποίο διεκδίκησε το Βυζάντιο ως μοναδικός κληρονόμος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της μόνης δηλαδή παγκόσμιας δύναμης της εποχής, ήταν το σύνολο των θαλασσών που συγκοινωνούσαν με τη Μεσόγειο, την εσωτερική θάλασσα του Βυζαντίου. Το Βυζάντιο έκανε κέντρο του τη θάλασσα που γνώρισε τα κατορθώματα του Οδυσσέα και των ναυκλήρων και ναυτών της αρχαιότητας, τη θάλασσα που ειρήνευσε η Ρώμη και από τα πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια τη μετέτρεψε σε ρωμαϊκή και ύστερα σε βυζαντινή λίμνη. Χάρη στην εσωτερική θάλασσα της αυτοκρατορίας, χάρη στη Μεσόγειο, η Κωνσταντινούπολη εξασφάλισε την κυριαρχία της στα εκτεταμένα εδάφη της αυτοκρατορίας, εφόσον η θάλασσα αυτή [«συνάπτει μάλλον ή τέμνει» όπως έλεγαν για τη Μεσόγειο οι Βυζαντινοί] αποτελούσε τον κύριο παράγοντα της εδαφικής συνοχής του Βυζαντίου. Μέσο διασύνδεσης με τις επαρχίες, φορέας ανταλλαγών των υλικών και των πνευματικών αγαθών, στοιχείο επαφής και αλληλοεπιρροής των πληθυσμών της αυτοκρατορίας, ο κάθε είδους στόλος [εμπορικός, αλιευτικός, πολεμικός] ήταν για την Κωνσταντινούπολη αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής· η ναυτική δύναμη της αυτοκρατορίας δήλωνε για την Πόλη την ισχύ και την αίγλη του Βυζαντίου. Αυτή η ίδια η ζωή της βυζαντινής πρωτεύουσας εξαρτιόταν από τη θάλασσα. Η προμήθεια σιταριού της Κωνσταντινούπολης από τους αιγυπτιακούς σιτοβολώνες γινόταν χάρη στα σιτοφόρα πλοία του αυτοκρατορικού στόλου. Τα βιοτεχνικά προϊόντα των δημόσιων και των ιδιωτικών εργαστηρίων των βυζαντινών πόλεων, το πλεόνασμα της γεωργικής παραγωγής της αυτοκρατορίας [το λά-

δι, τα κρασιά κ.ά.] διοχετεύονταν στις μακρινές αγορές της δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και του βαρβαρικού κόσμου (Γότθων, Βησιγότθων κ.ά.) χάρη στις ναυτικές επιχειρήσεις των εφοπλιστών-εμπόρων της εποχής, των «ναυκλήρων» και του δυναμικού συνεταιρισμού τους, που έπαιζε τον ρόλο εμπορικής τράπεζας και γραφείου επενδύσεων. Τα πλοία τους διέσχιζαν από άκρη σε άκρη τη Μεσόγειο, στον γυρισμό τους στα βυζαντινά λιμάνια, την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια, τη Θεσσαλονίκη, την Κόρινθο, την Έφεσο, τη Σμύρνη, την Τραπεζούντα, την Αττάλεια, το Δυρράχιο, τη Ραβέννα, έφταναν φορτωμένα με πρώτες ύλες (ξυλεία, σιδηρικά, δέρματα) απαραίτητες για την πρόοδο της βιοτεχνίας και για την κατασκευή πλοίων, για τη ναυπηγική τέχνη, που εξασκούν στους ναυστάθμους και στις ναυτικές βάσεις με φροντίδα και πολύτιμες τεχνικές γνώσεις οι ειδικευμένοι υπάλληλοι του Κράτους: οι πλωμοκτίσται. Στο ναυτικό δίκτυο που καταλήγει στα λιμάνια της χρωστά η Πόλη τη θέση της στην ιστορία της αυτοκρατορίας· ας θυμηθούμε ότι ο ποιητής την παρομοίωσε με «άρμενο» αραγμένο στο σταυροδρόμι των δύο ηπείρων, της Ασίας και της Ευρώπης, και δύο διηπειρωτικών θαλασσών, της Μεσογείου και του Πόντου. Από τον 4ο κιόλας αιώνα και πριν ακόμη γίνει φανερό αν η Κωνσταντινούπολη, που εγκαινιάστηκε το 330, θα ξεπερνούσε σε δύναμη και πλούτο τις μεγαλουπόλεις της ανατολικής Μεσογείου που λάμπρυναν με την αίγλη τους τα ελληνιστικά χρόνια και τη ρωμαϊκή εποχή –εννοώ την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια, για να ονομάσω μόνο τις επικρατέστερες– τα λιμάνια της Πόλης, όσα περιτριγύριζαν την Προποντίδα που γίνεται με τον καιρό ένα τεράστιο κλειστό επίνειο της πρωτεύουσας, παίζουν τον ρόλο διεθνών εμπορικών κέντρων– στην Πόλη και στην Προποντίδα καταλήγουν οι δρόμοι που συνδέουν τις παραδουνάβιες περιοχές με την Ασία και την Αφρική, στην Πόλη και στα λιμάνια της καταλήγουν τα «υγρά κέλευθα» που συνδέουν τους λαούς του ανατολικού Πόντου και πιο πέρα ακόμη του εσωτερικού της Ασίας

με την Ευρώπη, οι δρόμοι του μεταξιού, και των προϊόντων που ο αιώνας μας ονόμασε «αποικιακά» [τα μπαχάρια δηλαδή και τα αρωματικά] οδηγούν στην Πόλη, που γίνεται η καρδιά του διαμετακομιστικού εμπορίου. Λιμάνι με διεθνή εμπορική και τραπεζιτική κίνηση, πόλη με κοσμοπολίτικη και παμβυζαντινή φυσιογνωμία, κόμβος των διαπόντιων και των διηπειρωτικών συγκοινωνιών, σταθμός ναυτιλιακός και τελωνειακός που έχει στον έλεγχό του τα πολύτιμα προϊόντα της πολυτελούς βιομηχανίας [τα περίφημα «κεκωλυμένα»], η Κωνσταντινούπολη βρίσκει φυσικά τον ρόλο της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας χάρη στη θάλασσα που της δίνει τα πλούτη και της επιτρέπει να ελέγχει την αχανή αυτοκρατορία του Βυζαντίου. Ο συγκεντρωτικός κρατικός οργανισμός που διέπει τη βυζαντινή πολιτεία έχει για κέντρο την Κωνσταντινούπολη — εγκέφαλο και καρδιά του Βυζαντίου. Η Κωνσταντινούπολη έχει τη ρίζα της άνεσής της, της δύναμής της, της αίγλης της στη γεωγραφική της θέση που της εξασφαλίζει τον έλεγχο της θάλασσας. «Αν ονειρευτείς θάλασσα και κύματα, δόξα και πλούτη σημαίνει» εξηγεί βυζαντινό Ονειροκριτικό του 10ου αιώνα· η πρόβλεψη αυτή είναι το λογικό επακόλουθο της θέσης που κατείχε η θάλασσα στη συνείδηση και στη φαντασία των Ελλήνων του μεσαίωνα. Ας σημειώσουμε ότι το Ονειροκριτικό είναι μετάφραση του αραβικού κειμένου του Αχμέτ, για να τονίσουμε ότι η κυριαρχία του κόσμου χάρη στο υγρό στοιχείο ήταν πεποίθηση επίσης αραβική, κυρίως την εποχή που οι βυζαντινοαραβικοί πόλεμοι απέβλεπαν στον έλεγχο της Μεσογείου. Οπωσδήποτε ο περήφανος λόγος, την ίδια περίπου εποχή, του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά στον πρέσβη του Γερμανού αυτοκράτορα, στον επίσκοπο της Κρεμώνας Λιουτπράνδο: «η κυριαρχία του κόσμου μου ανήκει γιατί είμαι ο κύριος της ναυσιπλοΐας, της θάλασσας», μένει με τη λακωνική μορφή του η τέλεια έκφραση της βαθιάς πεποίθησης των Βυζαντινών που ήθελε τη θαλασσοκρατία απαραίτητη προϋπόθεση της παγκόσμιας κυριαρχίας. Το όνειρο αυτό το

είχαν κάνει πραγματικότητα οι Βυζαντινοί την εποχή της «κοσμοκρατορίας των δρομώνων» (η έκφραση είναι του Ε. Eickhoff), όταν οι βυζαντινοί στόλοι ξεκινώντας από τις ναυτικές βάσεις, την Άβυδο, το Κλίσμα, το Δυρράχιο, τη Ρόδο, την Αττάλεια, την Κάλари, το Σέπτεμ, την Καρχηδόνα, διέσχιζαν τα νερά της Μεσογείου για να προστατεύσουν τη ναυτιλία και το εμπόριο, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της αυτοκρατορίας που κρατούσε υπό τον έλεγχό της τη διακυβέρνηση των θαλασσών.

Είμαστε στην εποχή της ενοποίησης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας υπό την αιγίδα της Κωνσταντινούπολης, της Νέας Ρώμης και Νέας Ιερουσαλήμ, όταν όπως γράφει ένας ταπεινός μοναχός, ο Ιάκωβος ο Νεοφώτιστος, «τα σύνορα της αυτοκρατορίας απλώνονταν από τη Νουβία, στον Δούναβη, και από τον Καύκασο και την Κασπία θάλασσα ως τη Σκωτία και τη θρυλική Θούλη· στα μέρη που περικλείουν τα απέραντα αυτά σύνορα, βλέπει κανείς», συνεχίζει ο Ιάκωβος, «να υψώνονται οι αυτοκρατορικές στήλες δείγμα χειροπιαστό της κυριαρχίας του Βυζαντίου». Στο κέντρο του κόσμου της παγκόσμιας αυτοκρατορίας βρίσκεται η Μεσόγειος, συνδετικός κρίκος της οικουμένης που υπακούει στην Κωνσταντινούπολη και που χάρη στην αυτοκρατορική θαλασσοκρατία γνωρίζει την ευπραγία που χαρίζει η «*raex byzantina*».

Η εμφάνιση εχθρικών προς το Βυζάντιο δυνάμεων στον μεσογειακό χώρο σημαίνει τη διατάραξη των συνθηκών που δημιουργησαν το δίκτυο επικοινωνιών και ανταλλαγών μεταξύ των βυζαντινών πληθυσμών και των γειτόνων τους, η διατάραξη της απόλυτης θαλασσοκρατίας στη Μεσόγειο εγκαινιάζει νέα περίοδο της βυζαντινής ιστορίας και νέα φάση των πεπρωμένων του ελληνισμού. Ας πούμε πιο απλά ότι η εμφάνιση στις θάλασσες, που ως τον 7ο αιώνα ελέγχονται από το Βυζάντιο, στόλων που δρουν για λογαριασμό δυνάμεων αντίπαλων προς την αυτοκρατορία σημαίνει αναμφισβήτητη την απαρχή νέας ιστορικής περιόδου. Η διαπίστωση αυτή ισχύει τόσο για τους Άραβες που από τον 7ο κιόλας

αιώνα άρχισαν να διεκδικούν την κυριαρχία της Μεσογείου, όσο και για τους Νορμανδούς και τους σταυροφόρους, που πριν ακόμη το τέλος του 11ου αιώνα εμφανίστηκαν στα νερά της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Βέβαια, ακόμη περισσότερο θα έλεγα, η διαπίστωση ισχύει και για τους στόλους των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών της Βενετίας, της Γένοβας και της Πίζας, μολονότι στόχος των ναυτικών πόλεων της Δύσης ήταν η εξασφάλιση της εμπορικής επίδοσης των υπηκόων τους συνακόλουθο της κατάκτησης των αγορών του Βυζαντίου, πράγμα που από τον 12ο κίόλας αιώνα προοιωνίζει την πτώση της οικονομικής δύναμης της αυτοκρατορίας. Ας σημειώσουμε ότι η τουρκική πρόοδος εμφανίζεται άσχετη από τα πράγματα της θάλασσας· οι Τούρκοι, Σελτζούκοι ή Οθωμανοί, δεν διακρίθηκαν ποτέ ως ναυτικοί. Η τύχη τους οφείλεται στον αφανισμό κάθε ναυτικής φιλοδοξίας εκ μέρους του Βυζαντίου και μάλιστα σε μια εποχή όπου η αναρχία και η σύγχυση επικρατούσαν στη Μεσόγειο εξαιτίας, όπως θα δούμε, των πειρατικών επιχειρήσεων που οργάνωναν αντίπαλες δυνάμεις και εξαιτίας των συγκρουόμενων ενδιαφερόντων των ναυτικών παραγόντων της εποχής. Όπως και να έχει το πράγμα, η παρουσία ξένης ναυτικής δύναμης ή η εγκατάλειψη των στόλων κατά τα χρόνια του Βυζαντίου μένουν βασικοί παράγοντες των φάσεων που γνώρισε η χιλιόχρονη αυτοκρατορία του μεσαιωνικού ελληνισμού. Η ανάπτυξη ή η παρακμή της ναυτιλίας και των εμπορικών συναλλαγών –φαινόμενα που καθορίζονται από τις πολιτικοστρατιωτικές συνθήκες που κυριαρχούν στη Μεσόγειο—, η τεχνολογική πρόοδος σε ό,τι αφορά στη ναυπηγική και στην πλοιοκτησία, η εμφάνιση τέλος μοντέρνων μεθόδων της ναυτιλιακής τραπεζιτικής οικονομίας επηρέασαν όχι μόνο τις τύχες του μεσαιωνικού ελληνισμού, ώστε να βρίσκονται στη ρίζα της σύγχρονης ελληνικής οικονομίας, αλλά καθορίζουν ακόμη σήμερα κοινωνικές μορφές χαρακτηριστικές των ναυτικών κοινοτήτων της Μεσογείου, άσχετα από πολιτικά ή εκπολιτιστικά σύνορα· η

αναφορά στα ναυτικά δεδομένα που πρωτοεμφανίζονται στη Μεσόγειο κυρίως μετά τον 12ο αιώνα αποτελεί κτήμα όλων ανεξαιρέτως των μεσογειακών πληθυσμών ως σήμερα.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η δημιουργία στις ακτές της ανατολικής Μεσογείου στόλου εχθρικού προς το Βυζάντιο αποτελεί την απαρχή του τέλους της βυζαντινής θαλασσοκρατίας. Οι στολίσκοι των σλαβικών μονόξυλων, μολοντί πειράτευαν τις ελλαδικές ακτές και τα νησιά ως την Κρήτη, οι βανδαλικοί στόλοι της Αφρικής, μολοντί άπλωναν την ακτίνα δράσης τους ως τις ακτές του Ιονίου και του Αδριατικού πελάγους, δεν κατάφεραν να αποδυναμώσουν συστηματικά τη ναυτική δύναμη της αυτοκρατορίας— οι βάσεις της, δηλαδή πρώτα απ' όλα η Κωνσταντινούπολη και η Προποντίδα, κατάφεραν να μείνουν ανέπαφες, έξω από τις βαρβαρικές επιχειρήσεις. Τα πράγματα άλλαξαν ριζικά με τη δημιουργία του κράτους των Ομειδών [το χαλιφάτο της Συρίας] στη Δαμασκό, εχθρική προς το Βυζάντιο δύναμη, που πλουτίστηκε με στόλο από τα πρώτα κίόλας χρόνια της ιστορίας της χάρη στη βοήθεια των Ελλήνων ναυτικών της Τρίπολης— είναι γνωστό το πόσο οι θρησκευτικές διενέξεις μεταξύ ανατολικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας και της πρωτεύουσας ευκόλυναν την αραβική πρόοδο, σε περιοχές όπως η Συρία, που είχαν από καιρό διαταράξει οι χριστολογικές έριδες. Το κλίμα εθνικού διχασμού ευκόλυνε τη στάση που έκανε τον εχθρό της πίστης και της πολιτείας κύριο του όπλου, του στόλου, που θα επιτρέψει όχι μόνο να απειλήσει ακτές και νησιά της Μικρασίας, αλλά, πριν από το τέλος του 7ου αιώνα, να καταλάβει τη βυζαντινή Αφρική και να απειλήσει και αυτή την Κωνσταντινούπολη. Μισό αιώνα θα χρειαστεί η Κωνσταντινούπολη για να αντιδράσει στα «κούρσα», στην ετήσια επίσημη δηλαδή πειρατεία των αραβικών στόλων, που αφάνισαν κάθε εμποροναυτική δραστηριότητα στα νερά της Μεσογείου. Το 717 οι Άραβες

πολιορκούν την Πόλη από ξηρά και από θάλασσα· η Βασιλεύουσα θα σωθεί χάρη στο περίφημο «υγρόν πυρ» που κατέστρεψε τα εχθρικά πλοία. Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες της εποχής, οι Ίσαυροι, θα αναλάβουν αυτοπροσώπως τον αγώνα κατά των απίστων (ο λαός τούς ονόμασε ταξειδιάρηδες για να θυμίσει ότι οδήγησαν προσωπικά τις εκστρατείες –τα ταξίδια– κατά του εχθρού)· πρώτη μέριμνά τους, η ενίσχυση των ναυτικών «Θεμάτων», των επαρχιακών ναυτικών δυνάμεων των Κιβυρραιωτών, του Αιγαίου, της Δωδεκανήσου-Κυκλάδων, της Σάμου, και η συγκρότηση στόλων στις ναυτικές στρατηγικές βάσεις της αυτοκρατορίας– στα στενά του Ελλησπόντου (Άβυδο), του Βοσπόρου (Ιερόν), του Οτράντο (Δυρράχιο), της Κύπρου-Μικρασίας (Αττάλεια) και της Σικελίας.

Έτσι το 717 δηλώνει την αναχαίτιση της αραβικής κατάκτησης εναντίον των βυζαντινών εδαφών. Οι αραβικοί στόλοι δεν θα ξαναεμφανιστούν μπροστά στα θαλάσσια τείχη της Πόλης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα εγκαταλείψουν τις πειρατικές επιθέσεις τους εναντίον των βυζαντινών ακτών. Αποτέλεσμα των ληστρικών ναυτικών κούρσων είναι η παρακμή των ναυτικών κέντρων και των λιμανιών της Μικρασίας και της Ελλάδας, με ελάχιστες εξαιρέσεις (τη Σμύρνη, την Έφεσο, την Αττάλεια, την Κόρινθο και τη Θεσσαλονίκη), η παρακμή του διαμετακομιστικού εμπορίου και της ναυτιλίας, επακόλουθο της ανασφάλειας που βασιλεύει από άκρο σε άκρο στη Μεσόγειο, καθώς και η στρατιωτικοποίηση του οδικού ναυτικού δικτύου, που υπηρετεί τώρα την άμυνα της αυτοκρατορίας και όχι τις ειρηνικές συναλλαγές.

Από τον 8ο αιώνα και εδώ αρχίζει ο μακροχρόνιος βυζαντινοαραβικός αγώνας για την κυριαρχία της Μεσογείου, αγώνα που θα διαρκέσει πάνω από τρεις αιώνες και που θα τελειώσει με το μοίρασμα της θάλασσας μεταξύ του σταυρού (οι βόρειες ακτές της Μεσογείου) και της ημισελήνου (οι νότιες αφρικανικές ακτές). Οι ερημώσεις και οι καταστροφές που θα πλήξουν τα παράλια του Βυζαντίου κατά τα δύσκολα αυτά χρόνια θα αλλοιώσουν τις συν-

θήκες ζωής και βιοπορισμού των παράκτιων πληθυσμών. Το 802 ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' θα υποχρεώσει τους εφοπλιστές να αγοράσουν γαιοκτήματα στη Μικρασία το μέτρο δηλώνει εύγλωττα τον μαρασμό που έπληξε τα ναυτικά επαγγέλματα. Περιγράφοντας την κατάσταση της Μεσογείου κατά την αραβοβυζαντινή διαμάχη, ο R. Lopez θα γράψει, με κάποια ίσως υπερβολή, ότι η Μεσόγειος μετατράπηκε σε χώρο τον οποίο εκμεταλλεύονταν αγρότες και όχι πια ναυτικοί. Η κατάσταση αυτή θα χειροτερέψει σε βαθμό αισθητό μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες της Αιγύπτου (πρώτο τέταρτο του 9ου αιώνα) και της Σικελίας (τέλος του 9ου αιώνα) από τους Άραβες της Αφρικής του Καϊρουάν. Οι πειρατικές επιθέσεις των Αράβων θα καλύψουν τα νερά του Ιονίου, της Αδριατικής και βέβαια του Αιγαίου, η δημιουργία ναυτικού αραβικού κρατιδίου στην Ταρσό της Κιλικίας θα φέρει τους Άραβες στην Κύπρο, τη Ρόδο, τη Μικρασία και σ' αυτήν την Προποντίδα· η πτώση της Θεσσαλονίκης στα χέρια των Αράβων το 904 αποτελεί σίγουρα την κατακλείδα της ναυτικής ήττας των Βυζαντινών. Οι βυζαντινοί ναύαρχοι αγνοούν στα μέσα του 10ου αιώνα τον δρόμο που οδηγεί στην Κρήτη. Είμαστε μακριά από τα χρόνια της αυτοκρατορικής θαλασσοκρατίας· η ταπείνωση και η καταστροφή των βυζαντινών πληθυσμών είναι τόση, που γρήγορα θα προκαλέσει την εθνική αφύπνιση και τον γενικό συναγερμό.

Το έργο του Νικηφόρου Φωκά, που έφερε πάλι στους κόλπους της αυτοκρατορίας τις μεγαλονήσους, την Κύπρο και την Κρήτη, και που εδραίωσε στην Ιταλία τη βυζαντινή παρουσία, ανοίγει νέα εποχή στη ναυτική ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όπως ο ίδιος ο αυτοκράτορας το δήλωσε στον Λιουτπράνδο, το Βυζάντιο πριν από το τέλος του 10ου αιώνα είχε ξαναβρεί την εξέχουσα θέση του στη Μεσόγειο, ο στόλος του εμφανίστηκε στις ακτές της Προβηγκίας, η δράση των δρομώνων στη Μεσόγειο έκανε δυνατή την αναβίωση των ναυτικών και των εμπορικών επικοινωνιών, οι ιταλικές ναυτικές πόλεις, το Αμάλφι, η Βενετία, θα προσπαθή-

σουν να προσεγγίσουν την Κωνσταντινούπολη και θα μιμηθούν τον τρόπο ζωής των Βυζαντινών.

Το Βυζάντιο μέχρι τον 11ο αιώνα θα μείνει ο πρωταγωνιστής του αγώνα της χριστιανοσύνης κατά των απίστων, αγώνα που θα απορροφήσει τις βυζαντινές δυνάμεις και που στο τέλος θα αφήσει την αυτοκρατορία εξαντλημένη, απροστάτευτη σχεδόν μπρος στα κτυπήματα που θα της φέρουν αδελφοκτόνα χέρια. Εννοώ των αγώνα που θα αρχίσει, πριν από το τέλος του 11ου αιώνα, μεταξύ της δυτικής χριστιανοσύνης [που αντιπροσωπεύουν οι Νορμανδοί, οι σταυροφόροι και οι ιταλικές πόλεις] και του Βυζαντίου, αγώνας που όπως πάντα έχει για στόχο τη θάλασσα και τον πλούτο της, και που όπως πάντα στον Μεσαίωνα, έχει αντίκτυπο στις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Αν ο πόλεμος μεταξύ Αράβων και Βυζαντινών ήταν για την αυτοκρατορία ο πόλεμος κατά των απίστων, και αλλοδόξων, ο πόλεμος της λατινικής καθολικής Δύσης κατά του Βυζαντίου ήταν αγώνας κατά των αιρετικών-σχισματικών· ως θυμηθούμε ότι το σχίσμα μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης είναι τελειωτικό το 1054, ότι η πρώτη επιτυχία των Νορμανδών είναι η κατάκτηση της βυζαντινής Ιταλίας (τελειώνει το 1071 με την πτώση του Μπάρι), ενώ οι στόλοι τους εμφανίζονται μπρος στο Δυρράχιο και την Κέρκυρα το 1081 και ότι, τέλος, οι πρώτοι σταυροφόροι διασχίζουν απρόσκλητοι τα αυτοκρατορικά εδάφη πριν από το τέλος του 11ου αιώνα.

Είναι φανερό ότι το 1071 δηλώνει συμβολικά την αρχή νέας περιόδου στην ιστορία του Βυζαντίου· στα ναυτικά πράγματα ο νορμανδικός κίνδυνος κάνει την εμφάνισή του στα στενά του Οτράντο, ενώ στην ξηρά, στη Μικρασία, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Δ' Διογένης πέφτει αιχμάλωτος στα χέρια των Σελτζούκων Τούρκων, που πρωτοεμφανίζονται στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, στο Μαντζικέρτ. Από το τέλος του 11ου αιώνα το Βυζάντιο σηκώνει το βάρος διμέτρωπου πολέμου· ο αγώνας του κατά της λατινικής Δύσης φτάνει στο κατακόρυφο με τις σταυροφορίες, ιδιαί-

τερα με τα δραματικά γεγονότα του 1204. Υπόγειη η σύγκρουση είχε αρχίσει από τον 9ο αιώνα, όταν τα Χριστούγεννα του 800 ο πάπας έστεψε στη Ρώμη αυτοκράτορα τον Καρλομάγνο, αγνοώντας δήθεν ότι ο τίτλος ανήκε μόνο στον Βυζαντινό αυτοκράτορα και όταν λίγα χρόνια αργότερα η εκκλησία διχαζόταν μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης κατά το πρώτο, το φωτειανό, σχίσμα.

Η ιταλική διάσταση που παίρνει η γερμανορωμαϊκή αυτοκρατορία της Δύσης, η δημιουργία του νορμανδικού κράτους στα ερείπια της βυζαντινής Ιταλίας και του Αραβικού εμιράτου της Σικελίας, στο Παλέρμο, η ακμή τέλος που γνωρίζουν οι ιταλικές ναυτικές πόλεις με το άνοιγμα του άξονα που συνδέει τη δυτική με την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου εξηγούν το γιατί από τον 12ο αιώνα και ύστερα ο πόλεμος κατά των απίστων, στην ξηρά και στη θάλασσα, είναι κυρίως έργο των χριστιανικών δυνάμεων της Δύσης· οι σταυροφορίες μένουν η πιο χαρακτηριστική έκφραση του λατινοϊσλαμικού αγώνα. Τα επακόλουθα των σταυροφοριών στα ναυτικά πράγματα, εκτός από την εμφάνιση των λατινικών στόλων στα βυζαντινά λιμάνια, τα χαρακτηρίζει η αταξία και η σύγχυση που επικρατεί στα μεσογειακά ύδατα, εφόσον καμιά από τις πρωταγωνίστριες δυνάμεις της εποχής δεν μπορεί μόνη της να εξασφαλίσει τη θαλασσοκρατία. Είναι χαρακτηριστικό το ότι, στα χρόνια ακριβώς αυτά της ταραχής στη θάλασσα, οι αντίπαλες δυνάμεις προσπαθούν να εφεύρουν τρόπους διεθνών συμβάσεων, που αποβλέπουν στην αναδιοργάνωση της ναυτικής δραστηριότητας· για πρώτη φορά υπαγορεύουν κανόνες που ετοιμάζουν το διεθνές ναυτικό δίκαιο των νεοτέρων χρόνων. Τις διμερείς συμβάσεις της εποχής υπαγορεύει η ανάγκη της αυτοκρατορίας να αντιμετωπίσει τη ναυτική απειλή, όμως οι υποχωρήσεις που κάνει για να πετύχει τον στόχο της ετοιμάζουν μεθοδικά αλλά αμετάκλητα την οικονομική υποταγή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στους συμμάχους της. Είναι τώρα ευνόητο γιατί, αντί να μιλάμε για βυζαντινολατινικό ναυτικό πόλεμο, είναι

ορθότερο να μιλάμε για βυζαντινοϊταλικό ανταγωνισμό. Την εποχή που καλύπτεται από τον 12ο έως τον 14ο αιώνα τη χαρακτηρίζει κυρίως το ότι η αυτοκρατορία νικήθηκε από τους φίλους και τους συμμάχους της σε όλα τα μέτωπα· στο πνευματικό με το σχίσμα, στο στρατιωτικοπολιτικό με τις σταυροφορίες και τις νορμανδικές επιθέσεις, στο οικονομικό [είναι ίσως το σπουδαιότερο] με τα προνόμια που άφησε στις ιταλικές ναυτικές πόλεις.

Βασικό επακόλουθο των ιταλοβυζαντινών συμβάσεων που αρχίζουν με τη βενετοβυζαντινή συνθήκη του 1082 είναι ο βαθμιαίος εξοστρακισμός των Βυζαντινών από τα ναυτικά κέντρα· τα κερδοφόρα επαγγέλματα που έχουν σχέση με τη θάλασσα, τη ναυτιλία και το διεθνές εμπόριο από τότε περνούν στα χέρια των υπηκόων των ιταλικών πόλεων που, χάρη στα προνόμια τα οποία τους χάρισε η Κωνσταντινούπολη, εγκαταστάθηκαν στα πιο σπουδαία λιμάνια της αυτοκρατορίας με παροικίες που υπόκεινται στους βαΐλους (αντιπροσώπους των ιταλικών μητροπόλεων)· αληθινά κράτη εν κράτει στο Βυζάντιο της εποχής. Να πούμε ότι η αντίδραση της βυζαντινής κοινωνίας εκδηλώνεται με την καταφρόνια που δείχνει, τώρα περισσότερο από ποτέ, για τα επαγγέλματα της θάλασσας και του λιμανιού· ο υπόκοσμος που συχνάζει στα καταγώγια, στα χαμαιτυπεία της αγοράς, έβρισκε φυσικούς συμμάχους τους ξένους που οδηγούσε στο Βυζάντιο η κερδοσκοπία. Το εμπόριο και η ναυτιλία έγιναν έτσι με τον καιρό ασχολίες ανάξιες για ευγενείς Βυζαντινούς, μα δεν έπαψαν ποτέ να είναι ευπρόσδοκα και πλουτοφόρα επαγγέλματα για όσους τα ασκούσαν. Η υπέρμετρη προσήλωση των Βυζαντινών στα αγαθά που παρέχει η καλλιέργεια της γης, πράγμα που πάντα ενθάρρυνε με τα κηρύγματά της η εκκλησία, απομόνωνε κοινωνικά αυτούς που εξασκούσαν τα υποδεέστερα, κερδοφόρα όμως, επαγγέλματα που είχαν σχέση με τη θάλασσα και τον κόσμο της. Γρήγορα οι πράκτορες των ασχολιών αυτών έγιναν πράκτορες των ξένων, η εγκατάλειψη του βυζαντινού στόλου την ίδια περίπου εποχή συ-

μπληρώνει την εγκατάλειψη του εμπορίου, πράγμα που εξηγεί κάπως ένα περίεργο φαινόμενο, την αποξένωση των βυζαντινών πληθυσμών από τη θάλασσα και τον μόχθο της, κυρίως κατά τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής ιστορίας.

Ας δούμε όμως τα γεγονότα που οδήγησαν στη διάλυση της ναυτικής δύναμης του Βυζαντίου και προετοίμασαν την τελική πτώση της αυτοκρατορίας. Αρχίζουν με τη νορμανδική επίθεση κατά του Βυζαντίου στα 1081 και με τη βυζαντινοβενετική συνθήκη του 1082 που επακολούθησε· η νορμανδική επιδρομή εγκαινιάζει τους ληστρικούς ναυτικούς πολέμους της Δύσης κατά των Βυζαντινών [οι Νορμανδοί θα καταλάβουν το 1081 το Δυρράχιο, την Κέρκυρα, την Κεφαλληνία και έναν αιώνα αργότερα διαδοχικά την Κόρινθο, τη Θήβα και το 1185 τη Θεσσαλονίκη, ενώ θα απειλήσουν κι αυτή την Πόλη] και η βυζαντινοβενετική σύμβαση χαρίζει τα προνόμια της «ισοπολιτείας» στους Βενετούς εμπόρους.

Με άλλα λόγια η βενετοβυζαντινή συνθήκη εγκαινιάζει τη διείσδυση του ξένου εμπορικού στοιχείου στις επίκαιρες θέσεις της αυτοκρατορίας, κυρίως στα πολυσύχναστα λιμάνια της Ανατολής, πράγμα που με τον καιρό θα σημάνει το τέλος της οικονομικής ανεξαρτησίας του Βυζαντίου. Καταλαβαίνει κανείς γιατί, τουλάχιστον για τα ναυτικά πράγματα, το 1081-82 εγκαινιάζεται νέα φάση στην ιστορία της Μεσογείου— φέρνει στο προσκήνιο νέους πρωταγωνιστές, τις ναυτικές δυνάμεις της Ιταλίας, και προαναγγέλλει την ύφεση της ναυτικής και της εμπορικής δραστηριότητας του Βυζαντίου, εφόσον ξένοι υπήκοοι θα τύχουν της ίδιας μεταχείρισης [αυτό είναι το περιεχόμενο της ισοπολιτείας] με τους Βυζαντινούς στον χώρο της αυτοκρατορίας.

Είναι οπωσδήποτε αναμφισβήτητο, η ιστορία της Μεσογείου και βέβαια η ναυτική θαλάσσια ιστορία του Βυζαντίου περνούν σε νέα φάση με την εμφάνιση των χριστιανικών ιταλικών δυνάμεων στην κεντρική πρώτα [ίδρυση του νορμανδικού κράτους στην Κάτω Ιταλία και στη Σικελία] και στην ανατολική ύστερα [με τις σταυ-

ροφορίες και τις νορμανδικές επιθέσεις κατά του Βυζαντίου] Μεσόγειο. Η εμποροναυτιλιακή επιτυχία των ναυτικών ιταλικών πόλεων, της Βενετίας πρώτα, της Γένοβας και της Πίζας ύστερα, στις αγορές της Ανατολής, τόσο του Βυζαντίου όσο και των μουσουλμανικών χωρών της βόρειας Αφρικής, συμπληρώνει τη λατινική επέκταση που χαρακτηρίζει την εποχή των Κομνηνών, των Αγγέλων και των Παλαιολόγων (τέλος του 11ου - αρχές του 15ου αιώνα) και που πραγματοποιήθηκε σε βάρος της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου. Κατά τη μακράιωνη αυτή περίοδο η θάλασσα μένει αδέσποτη, έρμαιο της επίσημης πειρατείας που ασκούν στην ανοικτή θάλασσα αλλά και στα λιμάνια πλοία τα οποία πλέουν με σημαία της Βενετίας, της Γένοβας ή ακόμη με σημαία αυτής της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι διμερείς συνθήκες που υπογράφει το Βυζάντιο με κάθε ιταλική ναυτική δημοκρατία αποβλέπουν στη λήψη αντιπειρατικών μέτρων και στην εξασφάλιση της ναυτιλίας· το μόνο χειροπιαστό αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής μένει τελικά η αποικιοποίηση της βυζαντινής θαλάσσιας επικράτειας.

Ανίκανοι να διατηρήσουν τον στόλο που θα μπορούσε να αστυνομεύσει τις ακτές και τους θαλάσσιους δρόμους, οι Βυζαντινοί ασκούν περιοδικά ναυτικά αντίποινα χρησιμοποιώντας τις πειρατικές μεθόδους των αντιπάλων της αυτοκρατορίας. Εγκαταλείποντας τελικά κάθε φιλοδοξία στα ναυτικά πράγματα [από την αρχή κιόλας του 14ου αιώνα ο βυζαντινός στόλος χάνει κάθε δυνατότητα επέμβασης], οι Βυζαντινοί άφησαν τον θαλάσσιο χώρο τους να γίνει λεία των πειρατών και θέατρο του ανταγωνισμού των ιταλικών ναυτικών δυνάμεων [οι βενετογενοβέζικοι πόλεμοι διεξάγονται μπρος στα τείχη της Πόλης], πράγμα που αποδυνάμωσε την αντίσταση των πληθυσμών, όχι μόνο απέναντι στους Λατίνους, που δεσπάζουν όλο και πιο πολύ στις τύχες των Βυζαντινών στο ίδιο το Βυζάντιο, αλλά και απέναντι στα τουρκικά εμιράτα που στις αρχές του 14ου αιώνα κυριαρχούν στη βυζαντινή Μικρασία και εκτείνονται ως τις θάλασσες του Αιγαίου.

Ας πούμε συνοπτικά ότι ο θρησκευτικός διχασμός που απεικονίζει το σχίσμα των εκκλησιών (1054), η στρατιωτικοπολιτική ήττα του Βυζαντίου που δηλώνει η Τέταρτη Σταυροφορία με τη διάλυση του βυζαντινού κράτους και η οικονομική εκμετάλλευση που προκαλούν οι βυζαντινοίταλικές συμβάσεις συμπληρώνουν την εικόνα του διαζυγίου μεταξύ των δύο χριστιανικών κόσμων. Το χάσμα έγινε αγεφύρωτο με την πτώση της Πόλης το 1204 και με τις βιαιοπραγίες των σταυροφόρων (ληστείες, βιασμοί, πυρκαγιές) κατά των Κωνσταντινοπολιτών. Η μνήμη των Ελλήνων θα σηματοθετεί ως τα σήμερα από τα γεγονότα που κατά τη διαπίστωση Λατίνου συγγραφέα άφησαν τη χριστιανοσύνη ανάπηρη και τυφλή.

Η σύγχυση που επικράτησε στο Βυζάντιο ύστερα από τα δραματικά γεγονότα του 1204 διαφαίνεται και στα θαλάσσια πράγματα. Οι σταυροφόροι μοιράζονται τα αυτοκρατορικά εδάφη, οι Βυζαντινοί καταφεύγουν στη Μικρασία όπου ιδρύουν την εξόριστη αυτοκρατορία της Νικαίας, ενώ οι θαλάσσιοι δρόμοι [η βυζαντινή θάλασσα στο σύνολό της] ελέγχονται από τους Βενετούς, τους πραγματικούς νικητές της Τέταρτης Σταυροφορίας. Η αποικιακή αυτοκρατορία της Βενετίας θα επεκταθεί στην Κρήτη (μια από τις πιο σημαντικές βάσεις της Γαληνοτάτης), στο Αρχιπέλαγος –στα αιγαιακά νησιά που με κέντρο τη Νάξο ελέγχουν τον δρόμο που οδηγεί προς τον Ελλήσποντο– και βέβαια στην Προποντίδα (στη Λάμψακο) και στην Πόλη. Τα κωνσταντινοπολίτικα λιμάνια μετατρέπονται σε βάσεις του βενετικού στόλου που η ακτίνα δράσης του εκτείνεται τώρα σε όλη τη Μαύρη Θάλασσα– η σύμβαση της Βενετίας με την Τραπεζούντα των Μεγάλων Κομνηνών είναι τρανή απόδειξη. Ας τονίσουμε ότι το πιο σημαντικό επακόλουθο της λατινοκρατίας στα θαλασσινά πράγματα είναι ασφαλώς το άνοιγμα των λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας στα πλοία και στους

εμπόρους των ιταλικών πόλεων. Ας θυμηθούμε ότι η Βυζαντινή αυτοκρατορία είχε διατηρήσει ως τον 13ο αιώνα ανέπαφη την κυριαρχία της στον Πόντο. Οι Άραβες δεν κατάφεραν ποτέ να διεισδύσουν στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, ενώ τα ρωσικά μονόξυλα που περιοδικά, από το 860 ως το 1044, λήστευαν τις ποντιακές ακτές στον δρόμο τους προς την Πόλη, την οποία πολιορκούσαν χωρίς επιτυχία, δεν κατάφεραν ποτέ να απειλήσουν τη ναυτική δύναμη του Βυζαντίου, στέρα εδραιωμένη χάρη κυρίως στα λιμάνια της Χερσονήσου (της σημερινής Κριμαίας) και της Τραπεζούντας, η οποία διαφέντευε τους δρόμους που οδηγούσαν στην κεντρική Ασία. Το άνοιγμα ακριβώς του Πόντου στους Ιταλούς μετά το 1204 [οι Βενετοί εγκαθίστανται στην Τάνα και οι Γενοβέζοι στον Κάφα] δηλώνει την παρουσία των δυτικών εμπόρων στους δρόμους του μεταξιού και των μπαχαρικών, στους δρόμους προς την Άπω Ανατολή που βρίσκονται τότε στα χέρια των Μογγόλων. Έτσι ενώ η Δύση, κυρίως οι ιταλικές πόλεις, χρησιμοποιεί τα βυζαντινά εδάφη και τα βυζαντινά λιμάνια για ξεκίνημα προς νέους ορίζοντες, οι βυζαντινοί πληθυσμοί συρρικνώνονται και αγροτοποιούνται.

Η αυτοκρατορία της Νικαίας, ελπίδα του εξόριστου από την Πόλη ελληνισμού, θα συγκεντρώσει όλες της τις προσπάθειες [στρατιωτικές, ναυτικές, οικονομικές] για την πραγμάτωση της παλινόρθωσης, για την ανάκτηση δηλαδή της Πόλης από τους Φράγκους. Η αναγεννημένη αυτοκρατορία της εποχής των Παλαιολόγων (1261-1453) θα σηκώσει αδιάκοπα τον διμέτωπο πόλεμο: πρώτα εναντίον της λατινοϊταλικής Δύσης που δεν έπαψε να διεκδικεί την Πόλη σαν πατρική κληρονομιά των Λατίνων αυτοκρατόρων και δεν δίσταζε να προκαλεί σχίσματα και ανθελληνικές σταυροφορίες και ύστερα βέβαια εναντίον των Τουρκομάνων (Καραμανών, Κερμιανών, Οθωμανών κ.ά.) της Μικρασίας, των φύλων που η μογγολική πρόοδος στην Ανατολή προώθησε προς τη Δύση και τις αιγαιακές ακτές. Η θάλασσα, στοιχείο άξενο

για τους νομάδες Τούρκους, θα διακόψει για λίγο την προώθησή τους, όπως τον 11ο αιώνα είχε διακόψει την προώθηση των Σελτζούκων, ώσπου ο Τζαχάς, ο τότε εμίρης της Σμύρνης, να κτίσει, χάρη στην ελληνική αρωγή, τον στόλο που του επέτρεψε να πειρατεύσει τα νησιά του Αιγαίου. Τρεις αιώνες αργότερα στην ίδια Σμύρνη, ο Τουρκομάνος εμίρης Ομούρ θα φτιάξει τον στόλο που θα του επιτρέψει να ληστέψει το Αιγαίο, ενώ ο αδελφός του Χιζίρ, εμίρης στην Έφεσο, επιδιόταν την ίδια εποχή σε επικερδείς επιχειρήσεις που τον έφερναν σε επαφή με τους Λατίνους του Αιγαίου, τους αληθινούς κυρίους της θάλασσας, ύστερα από την πολιτική που ακολουθούσε το Βυζάντιο. Ας σημειώσουμε εδώ ότι η αυτοκρατορία των Παλαιολόγων, υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει τη λατινική εναντίον της Πόλης απειλή προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τις διαφορές που χώριζαν τις ιταλικές πόλεις. Έτσι το Βυζάντιο, πριν κιάλας από την ανάκτηση της Πόλης το 1261, θα προσεγγίσει τους Γενοβέζους, θανάσιμους αντιπάλους της Βενετίας, που δέσποζε τότε στις πρώην βυζαντινές, δηλαδή, τις λατινικές θάλασσες.

Τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της αυτοκρατορίας που εγκαταστάθηκε και πάλι στην Πόλη (1261) την οδήγησαν γρήγορα να ξανασυνδέσει τις σχέσεις της με τους Βενετούς, χωρίς υποχρεωτικά να διακόψει με τους Γενοβέζους, ενώ σύγχρονα οι στρατιωτικές της ανάγκες την έκαναν για λίγο σύμμαχο των Καταλάνων, των Αραγονέζων κ.ά. Η «αποικιοποίηση» του Βυζαντίου από τους Λατίνους υπήρξε τελικά το μόνο σίγουρο αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής, που μάταια απέβλεπε στη ναυτική μεσογειακή ισορροπία. Αυτή ίσως υπήρξε και η πραγματική αιτία της τελικής πτώσης της αυτοκρατορίας. Το πράγμα αξίζει να τονισθεί ιδιαίτερα· επαληθεύει την πεποίθηση των Βυζαντινών ότι η μεγαλοσύνη ανήκει σ' αυτόν που κυριαρχεί στη θάλασσα. Τη βυζαντινή θάλασσα και τον πλούτο της την κατέκτησαν οι Λατίνοι και όχι οι Τούρκοι· η διαπίστωση αυτή εξηγεί ίσως τον πικρό λόγο του Λου-

κά Νοταρά, του τελευταίου μεγαδούκα του βυζαντινού στόλου: «Προτιμώ να δω στην Πόλη τούρκικο καφτάνι, παρά λατινική τιάρα». Ήταν άραγε υποχρεωτικό να συγκριθούν τα γεγονότα του 1204 με όσα έγιναν το 1453;

Ας κλείσουμε την επισκόπηση αυτή θυμίζοντας, αντί για άλλο σύμπερασμα, ότι παρ' όλες τις διαμάχες και τις αντιθέσεις όλοι οι λαοί της Μεσογείου είδαν κάποια στιγμή την ιστορία τους να συγκλίνει στην πραγμάτωση παράλληλων στόχων· αυτή είναι ίσως η ρίζα της μεσογειακής κοινότητας. Από τη σκοπιά αυτή, η ιστορία της θάλασσας κατά τα χρόνια του Βυζαντίου εξηγεί πολλές κοινωνικοοικονομικές μορφές που χαρακτηρίζουν ως τα σήμερα τις συναλλαγές μεταξύ των μεσογειακών λαών. Η αντίθεση της ημισελήνου και του σταυρού που για αιώνες τάραξε τα νερά της Μεσογείου, ο ανταγωνισμός της λατινικής Δύσης με τη χριστιανική Ανατολή, του καθολικισμού δηλαδή και της ορθοδοξίας, η επικράτηση του βυζαντινού στοιχείου στα Βαλκάνια, δηλαδή στη δυτική Μαύρη θάλασσα, καθώς και η σύμπραξη των χριστιανικών λαών της Ανατολής, π.χ. των Αρμενίων, με τη χριστιανική Δύση σε βάρος συχνά των Βυζαντινών, είναι γεγονότα που άφησαν τον απόηχό τους στη σύγχρονη ιστορία. Η αλήθεια αυτή συμπληρώνεται ιστορικά αν τονίσουμε ότι παρ' όλες τις πολιτικοστρατιωτικές κρίσεις και τις αναταραχές, οι μεσογειακοί πληθυσμοί ουδέποτε έπαψαν να συναλλάσσονται, να εμπορεύονται, να αλληλοεπηρεάζονται· οι θαλασσοκρατίες ζουν και παρακμάζουν χωρίς ν' αλλάζουν το μέγιστο ιστορικό μάθημα που θέλει τη Μεσόγειο, θάλασσα εσωτερική, στοιχείο συνεκτικό του κόσμου που την κατοίκησε και τη δάμασε με τον καθημερινό μόχθο του. Το γεφύρωμα της Μεσογείου στάθηκε άλλωστε το αδύνατο όνειρο της χιλιόχρονης Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Κράτος και Εκκλησία

Α. Βασιλεύς και Βασιλεύουσα

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ, ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ, ΚΡΑΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ που ονομάζουμε αυτοκρατορίες με παγκόσμια εμβέλεια, όλα έχουν κοινά χαρακτηριστικά, όπως, π.χ., ευρύτατη εδαφική βάση, πολυεθνική σύσταση των πληθυσμών τους και βούληση για ταύτιση κατά το δυνατόν με τα όρια της οικουμένης. «Κάθε θάλασσα πλωτή και κάθε γη βατή» ανήκαν στη Ρώμη, δηλαδή στην αυτοκρατορία που πρώτη επεξεργάστηκε το αυτοκρατορικό πρότυπο και που, έως τις μέρες μας ακόμη, φέρεται ως η κατεξοχήν αυτοκρατορική αναφορά και το αξεπέραστο επίτευγμα οικουμενικότητας.

Στην εποχή του Βυζαντίου, η παγκοσμιότητα αναφέρεται στην οικουμένη της Μεσογείου και στις προεκτάσεις της, τον Εύξεινο Πόντο και την Ερυθρά Θάλασσα. Οπωσδήποτε η διεκδίκηση της παγκοσμιότητας ως θεμελιώδες συστατικό της αυτοκρατορίας, ήταν ίδιο της Ρωμαϊκής κοσμοκρατορίας, αυτής ακριβώς της οποίας το Βυζάντιο φέρεται ως κληρονόμος και συνεχιστής της. Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η έκταση του *Orbis Romanus*, υπακούει σε μια αρχή, σε μια τάξη, έκφραση της πολιτικής συνοχής και ενότητας: στον αυτοκράτορα δηλαδή που είναι σύμβολο, και εγγυητής αυτής της ενότητας, είτε αυτή λέγεται «*ραx*», ειρήνη, είτε λέγεται «*ordo*», τάξη.

Η έκφραση της τάξης των «Κλητορολογίων» και το πάγιο και αμετάβλητο του τελετουργικού αυλικού πρωτοκόλλου στο Βυζά-

ντιο (και αυτό από την αρχή έως το τέλος του μακραίωνα ιστορικού του βίου) δηλώνουν, υλικά και συμβολικά, την εξουσιαστική πρωτοκαθεδρία του αυτοκράτορα και συνακόλουθα τη διευθέτηση του κόσμου σύμφωνα με τη βούληση του παγκόσμιου κέντρου που ήταν, και ήθελε να είναι, η αυτοκρατορία, και πιο συγκεκριμένα η Κωνσταντινούπολη, ως συνέχεια της Ρώμης, που εχθροί και φίλοι θεώρησαν αδιαφιλονίκητη πρωτεύουσα του κόσμου. Αυτός λοιπόν ο αυτοκρατορικός κύκλος, ο «orbis», που ταυτίζεται με την οικουμένη και που έξω από αυτόν αρχίζει η «ακοσμία των ανίδρυντων εθνών», έχει για κέντρο μία πρωτεύουσα, που δεν είναι πια μόνο μια Αιώνια πόλις, όπως η Ρώμη, αλλά μια Βασιλεύουσα, πρώτη στην τάξη των πόλεων, αφετηρία και κατάληξη, όπως γράφει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, της αυτοκρατορικής επικράτειας: «Επί και πόλις εστί βασιλεύουσα του τε κόσμου παντός υπερέχουσα». Η αυτοκρατορία με κέντρο την Πόλη είναι ξένη από τη «chefferie de villages», τον κατακερματισμό, δηλαδή, της χριστιανικής Δύσης, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο G. Duby.

Η Κωνσταντινούπολη λοιπόν, περισσότερο και από τη Ρώμη, έκανε πραγματικότητα την έννοια πόλις-κόσμος, όπως την καθορίζει ο F. Braudel, χάρη στην ευρύτατη ακτινοβολία της και την κοσμοπολίτικη σύσταση του πληθυσμού της. Αυτή την έννοια είχε η Ρώμη αναγάγει σε πολιτική, και αυτήν κληροδότησε ύστερα ως ιδέα στη Νέα Ρώμη. Έτσι η Κωνσταντινούπολη έγινε η πρωτεύουσα, το κέντρο της αυτοκρατορίας, έδρα της αυλής, της κυβέρνησης και της εκκλησιαστικής και πολιτικής διοίκησης καθόλη τη βυζαντινή ιστορία, γι' αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως το αρχέτυπο των σημερινών πρωτευουσών. Με κέντρο και γύρω από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, την καρδιά μιας συγκεντρωτικής κεντρομόλου εξουσίας, ανθίζει ο πολιτισμός που χαρακτηρίζει τον κόσμο του Βυζαντίου, και που κάνει την αυτοκρατορία ένα κράτος ενιαίου πολιτισμού, ένα «civilization state» για να χρησιμοποιήσω τον όρο που εισήγαγε ο Ravinder Kumar για τις Ινδίες, άσχετα από

το εθνικά πολυποίκιλο των κατοίκων του. Πολιτισμός που μένει ανοιχτός σε ξένα ρεύματα, που τρέφεται από τις ποικίλες παραδόσεις των λαών που απαρτίζουν την αυτοκρατορία και που ακτινοβολεί ενιαία πια, πέραν των συνόρων της, προσδίδοντάς της, έτσι, μια ακόμη διάσταση πολιτισμικής παγκοσμιότητας.

Όλα τα στοιχεία που καθορίζουν κάθε αυτοκρατορία και τη συναφή με αυτή βούληση και πράξη για παγκοσμιότητα συνυπάρχουν στο Βυζάντιο. Μάλιστα, η παρουσία αυτή δεν είναι για το Βυζάντιο ένα κεκτημένο μέσα στον χρόνο, αλλά ένα θεμελιώδες γνώρισμα από τη γένεση ήδη της αυτοκρατορίας του. Ιδιαιτερότητα βυζαντινή είναι το ότι η αυτοκρατορία του Βυζαντίου δεν είναι αποκύημα προοδευτικής επεκτατικής στρατιωτικής πολιτικής, αλλά ολοκληρωμένο και οργανωμένο κληροδότημα που έδωσαν στην Κωνσταντινούπολη οι αυτοκράτορες της Ρώμης, ουσιαστικά ο Μέγας Κωνσταντίνος. Αυτός έδωσε πρώτος στην πόλη που ίδρυσε αυτοκρατορικά χαρίσματα, αλλά αυτό μόνο προοδευτικά· με τον χρόνο αυτή η *translatio imperii* ολοκληρώθηκε με την *translatio legis*, την οριστική, την τελική δηλαδή εγκατάσταση και παραμονή του νομοθέτη αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός αυτό προϋποθέτει τον εκχριστιανισμό και τον εξελληνισμό πρώτα του κρατικού μηχανισμού και τελικά κάθε πτυχής του δημοσίου και ιδιωτικού βίου. Ειδοποιά αυτά χαρακτηριστικά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, που συντελέστηκαν σταδιακά κυρίως μετά τη θρησκευτική πολιτική του Θεοδοσίου του Μεγάλου και τον χωρισμό της αυτοκρατορίας σε Ανατολική και Δυτική (395).

Έτσι, το Βυζάντιο είναι η μόνη αυτοκρατορία που δεν έγινε αλλά γεννήθηκε παγκόσμια δύναμη, είναι επίσης η πρώτη που επωμίσθηκε και την ευθύνη να αντιπροσωπεύσει τον ουρανό στη γη διαμέσου του αυτοκράτορά της. «Ένας Θεός στον ουρανό, ένας

κύριος στη γη, ο χριστιανός αυτοκράτωρ», θα διακηρύξει το 335 στον *Τριακονταετηρικό* του ο Ευσέβιος απευθυνόμενος στον Μεγάλο Κωνσταντίνο, προσθέτοντας έτσι στη ρωμαϊκή παγκοσμιότητα, την πνευματική χριστιανική οικουμενικότητα.

Αυτή η αντιπροσώπευση του Θεού από τον βυζαντινό αυτοκράτορα θεμελιώνει το θεοστήρικτο του βυζαντινού κράτους. Με τη σκυτάλευση από αντιπροσωπεία σε αντιπροσωπεία, από «Εκπροσώπου του βασιλέως σε Εκπροσώπου», εξασφαλίζεται η θεία προστασία σε όλα τα εδάφη της βυζαντινής επικράτειας. Φανερό ότι η άλλη θεμέλια διεκδίκηση του αυτοκρατορικού σχήματος, η αιωνιότητα δηλαδή της αυτοκρατορίας και το αλώβητον των εδαφών της, απορρέει απρόσκοπτα από την καθαγίαση της επικράτειας· χάρη ακριβώς στη θέση του αυτοκράτορα ως αντιπροσώπου του Θεού και των εκάστοτε περιφερειακών διοικητικών λειτουργών ως αντιπροσώπων του.

Λογικά το σύμβολο της παγκοσμιοαιωνιότητας του Βυζαντίου είναι ο αυτοκράτορας, φέρων τη σταυροπαγή παγκόσμια σφαίρα, όπως μας τον παρουσιάζει ήδη το άγαλμα της Μπαρλέττας, αλλά ακόμη και το δίπτυχο του Bargello με την Αριάδνη (σύζυγο του Αναστασίου). Λογικά επίσης ως και οι γυναίκες των αυτοκρατόρων δηλώνονταν κάποτε «Δέσποινες της Οικουμένης» και αυτός ο Αρκάδιος ακόμα φερόταν ως «Ο της υψηλίστης αυτοκράτορας και τροπαιούχος δεσπότης». Αναφέρω απλώς τις επιγραφές της Αφροδισιάδας για την πρώτη γυναίκα του Θεοδοσίου και για τον διάδοχο του μεγάλου αυτού αυτοκράτορα, τον μικρό Αρκάδιο. Και αυτό για να μη σταθώ στα εύγλωττα θριαμβευτικά επίθετα του Ιουστινιανού (*cognomina*) που μας διασώζουν οι *Νεαραί*, όπως τα Γοτθικός, Βανδαλικός, Αλανικός και άλλα που δεν εδήλωναν τότε κληρονομικό μεγαλείο σαν τα παλιότερα *Africanus*, *Britannicus*, *Germanicus* [όπως σημειώνει ο Gerhard Rosch], αλλά πραγματική αυτοκρατορική επέκταση. Και για να μη σχολιάσω, μετά την εμπεριστατωμένη μελέτη του Ευάγγελου Χρυσού, τη βασιλική

τίτλωση των αυτοκρατορικών εγγράφων του νικητή των Σασσανιδών, του Ηρακλείου.

Οπωσδήποτε δεν είναι τυχαίο ότι τόσο ο Ιουστινιανός, όσο και ο Ηράκλειος θα γίνουν πρότυπα προς μίμηση [μαζί βέβαια με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο ή ακόμη τον Μεγαλέξανδρο, τον Αύγουστο και τον βιβλικό Δαυίδ] για όλους τους μετέπειτα αυτοκράτορες, υπογραμμίζοντας, ο καθένας με τον τρόπο του, την εικόνα της βυζαντινής παγκοσμιότητας και αιωνιότητας. Παγκοσμιότητα που μετά τον 7ο αιώνα, και για καιρό, είχε γίνει ένας μύθος και μια παρωχημένη νοσταλγική ιστορία. Χωρίς όμως να πάψει να κατατρέχει τη σκέψη και τα όνειρα των Βυζαντινών, που εξακολουθούν αδιάλειπτα να θεωρούν και να ονομάζουν τον αυτοκράτορά τους «Κύριο του Κόσμου». Μέσα σ' αυτό το κλίμα θα πρέπει ίσως να τοποθετήσουμε όλη την εσχατολογική φιλολογία της εποχής, που είχε μεγάλη διάδοση στους κύκλους της βυζαντινής κοινωνίας. Τις προφητείες γύρω από τη μεγάλη Βαβυλώνα, που τότε ταυτίζεται με την παλιά Ρώμη και τότε με την ίδια την Κωνσταντινούπολη [κάθεται επάνω σε επτά λόφους], τη μεγάλη πόρνη του κόσμου της ανομίας.

«Εικών θεού ο άπας βασιλεύς» κατά τον Θεοφύλακτο της Αχρίδας, όπως το θέλει και ο Κωνσταντίνος Ζ', όταν παρουσιάζει τον βασιλέα περικυκλούμενο από τους αυλικούς αξιωματούχους κατά το πρότυπο των Αποστόλων και των Αγγέλων που περιστοιχίζουν τον ουράνιο Βασιλέα. Μικρογραφία η βυζαντινή αυλή της ουράνιας τάξης, εξαγιασμένη κατά την προφητική φιλολογία η τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης. Σκάφος της παγκόσμιας πολιτείας κατά τον Αγαπητόν, το βυζαντινό κράτος.

Ένας ο κύριος του ουρανού, ο παντοκράτωρ Θεός, ένας και ο κύριος στη γη, στην οικουμένη, ο χριστιανός αυτοκράτωρ, που εδρεύει στην Κωνσταντινούπολη, αντιπρόσωπος και τοποτηρητής του μοναδικού Θεού. Πολυθεΐα και πολυαρχία σβήνουν εμπρός στη μονοθεϊστική και μοναρχική αυτή αντίληψη που

πρώτος εξέφρασε, όπως είπαμε, ο επίσκοπος της παλαιστινιακής Καισάρειας Ευσέβιος στον λόγο που εκφώνησε στα 335 για τα τριάντα χρόνια της βασιλείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Εικόνα και μιμητής, κατά το δυνατόν, του παμβασιλέως Χριστού, ο βυζαντινός αυτοκράτορας, οργανώνει τη Βασιλείο Τάξη κατά τη θεία ιεραρχία: «Οι μάγιστροι και οι πατρίκιοι [οι ανώτατοι δηλαδή αξιωματούχοι της αυλής και του κράτους] τύπω χρηματίζουν των Αποστόλων, τον δε χρηστόν βασιλέα, κατά το εφικτόν αναλογούντα Θεώ». Έτσι καθορίζει ο Κωνσταντίνος Ζ' την τάξη στην κωνσταντινοπολίτικη αυλή, κατ' αναλογία της ουρανίου ιεραρχίας. Η ιδέα ότι ο χριστιανός αυτοκράτωρ αντιπροσωπεύει «κατά το εφικτόν» τον Σωτήρα Χριστόν υποχρεώνει τον αυτοκράτορα να γίνεται κατά το δυνατόν με τις πράξεις του «Μιμητής Θεού» [αρετή που ασκούσαν από θέση και οι ελληνιστικοί βασιλείς] και να ασκεί αδιάλειπτα τη φιλανθρωπία, τόσο απέναντι των υπηκόων του, όσο και απέναντι των ξένων· ο χαρακτηρισμός μάλιστα «ρωμαϊκή φιλανθρωπία» [τον χρησιμοποιεί ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός ως αντιβασιλεύς απέναντι στους Βουλγάρους] δηλώνει την άσκηση της αρετής αυτής, ακόμη και έναντι των εχθρών της αυτοκρατορίας.

Ως αντιπρόσωπος του Θεού ο βυζαντινός αυτοκράτωρ είναι ο αμύντωρ της όλης χριστιανοσύνης, εκλεκτός του Θεού, θεοστεφής, θεοφιλής, θεοστήρικτος και θεοπρόβλητος – κάθε λοιπόν κίνηση εναντίον του θεωρείται έγκλημα καθοσιώσεως. Η τυχόν ανατροπή του από σφετεριστή, πράγμα σύνηθες στο Βυζάντιο, δηλώνει την αδυναμία να ανταποκριθεί στα καθήκοντά του, την αναξιότητα του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, που συνεπάγεται λογικά και την εγκατάλειψή του από τον Θεό, με συνακόλουθο την ανατροπή του και την επιτυχία των εχθρών του. Μπορεί έτσι το πρόσωπο του αυτοκράτορα να απαξιωθεί, αλλά όχι βέβαια ο αυτοκρατορικός θεσμός, ούτε το θεοστήρικτο κράτος της αυτοκρατορίας.

Η αναγνώριση της υπεροχής του βυζαντινού αυτοκράτορα ως τοποτηρητού του μόνου θεού [μολονότι η ιδιότητα αυτή διεκδικήθηκε και από τους διαδόχους του Καρλομάγνου κατά την Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία], αποκρυσταλλώνεται στη λεγομένη «εικονική μυθική οικογένεια» των ηγετών της οικουμένης, έτσι όπως την καθόρισε η βυζαντινή διπλωματία και την αποδέχτηκαν αγόγγυστα και οι καγκελαρίες των ξένων κρατών.

Σύμφωνα με αυτή τη μυθική οικογένεια ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης είναι «Πατέρας» ή «Πατριάρχης» της οικογένειας των αρχηγών της γης· οι άλλοι, ο καθένας με τη σειρά του, τη σημασία του, είναι είτε αδελφός είτε υιός είτε ανεψιός είτε φίλος είτε οικείος του βασιλέα της Κωνσταντινούπολης. Με τα χαρακτηριστικά αυτά γράφει στον καθένα ο αυτοκράτορας, καθορίζοντας έτσι τη θέση τους μέσα στην παγκόσμια ιεραρχία των κρατών. Ας πούμε ότι, εξαιτίας της αρχής αυτής, κάθε διάβημα στρατιωτικό εναντίον της Βυζαντινής αυτοκρατορίας έπαιρνε μορφή και διαστάσεις εμφύλιας σύρραξης και ιδιαίτερα στάσης, όταν ο πόλεμος ήταν ενδοχριστιανικός. Η αρχή της «εικονικής μυθικής οικογένειας των κρατών» δικαιώνεται τόσο από τη ρωμαϊκή παράδοση που αδιάλειπτα συνεχίζει η Κωνσταντινούπολη, όπως το δέχονται εχθροί και φίλοι της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, όσο και από τη θεωρία της αντιπροσώπευσης του Θεού από τον βυζαντινό αυτοκράτορα.

Είναι λοιπόν φυσικό οι προσκεείμενοι και προσεγγίζοντες τον αυτοκράτορα να χαίρουν της σπουδαιότητας που τους παρέχει η εγγύτητα αυτή. Και αυτό, σύμφωνα με την απόσταση που, ανάλογα επίσης με τη θέση του στη διοίκηση, στην ιεραρχία ή στην αυλή, βρίσκεται ο καθένας από την πηγή της εξουσίας, δηλαδή από το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Οπωσδήποτε οι διοικητές των επαρχιών [των λεγομένων Θεμάτων] στρατηγοί, ή «κατεπάνω», χαίρουν στην επαρχία τους των προνομίων που ανήκουν στην αυτοκρατορική αρχή. Ίσως σε αυτήν τη συνθήκη πρέπει να αποδώ-

σουμε και το ότι από τον εγγύτερο στον εγγύς μεταφέρεται σε όλη την επικράτεια, όπως είδαμε, τόσο η «ιερότητα» της διοίκησης [ο όρος «θείος» καθορίζει όλα τα σχετιζόμενα με το πρόσωπο του αυτοκράτορα], όσο και η θεία προστασία για κάθε γωνιά της αυτοκρατορικής γης· η ιεροποίηση αυτή του χώρου της αυτοκρατορίας συνάδει με τις περί αιωνιότητος προφητείες και θεωρίες, που ευρύτατα κυκλοφορούσαν στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα όταν η αυτοκρατορία γνώριζε περιόδους χαλεπότητας. Μόνο λοιπόν το ζηλότυπο και η κατακτητική βουλιμία των εξωτερικών εχθρών μπορεί να εξηγήσει την αμφισβήτηση των βυζαντινών τίτλων της οικουμενικότητας και της παγκοσμιότητας: «Φύσει γαρ δεσπότης των άλλων εθνών η βασιλεία των Ρωμαίων, εχθρωδώς διακείμενον έχει το δούλον» θα γράψει στις αρχές του 12ου αιώνα η Άννα Κομνηνή, εξηγώντας με εκείνο το «εχθρωδώς» τις αντιξοότητες που γνώρισε η αυτοκρατορία μετά τις επιτυχίες των Σελτζούκων στην Ανατολή και των Λατίνων, των Νορμανδών ιδιαίτερα, στη Δύση, χωρίς όμως να κλονίσει την πεποίθηση ότι ο κύριος της Κωνσταντινούπολης είναι και ο κύριος της οικουμένης.

Ο βυζαντινός λοιπόν αυτοκράτορας, κεφαλή του Βυζαντίου της οργανικής συνέχειας της Ρώμης, της αυτοκρατορίας, που διεκδικούσε κάθε θάλασσα πλωτή και κάθε γη προσβάσιμη, είχε δικαιωματικά την πρώτη θέση στην παγκοσμιότητα, στο *dominium mundi*.

Η εισαγωγή του χριστιανισμού στο βυζαντινό κράτος ως επίσημης θρησκείας από τον Μέγα Θεοδόσιο (στο τέλος του 4ου αιώνα), προσέδωσε και οικουμενικό χαρακτήρα στην αυτοκρατορία· δηλαδή περικλείει έκτοτε στους κόλπους της όλη την πολιτισμένη ανθρωπότητα. Τα σύμβολα της βυζαντινής οικουμενικότητας και παγκοσμιότητας συνόδευαν λοιπόν την αυτοκρατορική εικόνα. Η σταυροπαγής υδρόγειος πλανησφαίρα μιλούσε για το παγκόσμιο της χριστιανικής αυτοκρατορίας, το σκήπτρο, σύμβολο της απόλυτης εξουσίας, θύμιζε ότι ο αυτοκράτορας

ήταν εγγυητής της παγκόσμιας τάξης, ενώ η Ακακία (κουτί που περιείχε στάχτη) συμβόλιζε το μάταιο του υλικού κόσμου στον παντοδύναμο ηγέτη του, τον Ρωμαίο αυτοκράτορα. Τέλος, αυτό το ίδιο το βυζαντινό νόμισμα, το υπέρπυρο Κωνσταντινάτο, με τον απόφιο χρυσό και χάρη στην επιγραφή και στις παραστάσεις που το κοσμούσαν, διαλαλούσε απανταχού της γης [η κυκλοφορία του ήταν παγκόσμια] τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της βυζαντινής ιδεολογίας: το θεοπρόβλητο δηλαδή του αυτοκράτορα (στο νόμισμα εικονίζεται ο Χριστός να στέφει τον αυτοκράτορα), αλλά και τη ρωμαϊκή κληρονομιά, όπως δηλώνουν οι τίτλοι *imperator*, αυτοκράτωρ, βασιλεύς [πάντοτε εξυπακούεται το Ρωμαίων] που είναι χαραγμένοι κατά καιρούς στο νόμισμα, μαζί με το όνομα βέβαια του απεικονιζόμενου θεοστεφούς αυτοκράτορα βασιλέως, έστω και αν πρόκειται για γυναίκα, όπως, π.χ., με την Ειρήνη, την Αθηναία, στο τέλος του 8ου αιώνα. Να θυμίσω άλλωστε ότι και μόνο ο τίτλος του βυζαντινού αυτοκράτορα ως: ο τάδε Πιστός εν Χριστώ τω Θεώ Βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων [τίτλος που είναι συνυφασμένος με τη ρωμαϊκή και χριστιανική ιδέα] συνοψίζει λακωνικά τις αρχές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η προσθήκη του όρου Ρωμαίων στον αυτοκρατορικό τίτλο, καθώς και ο χαρακτηρισμός Οικουμενικός για τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, δηλώνουν την απάντηση του Βυζαντίου στις διεκδικήσεις της Δύσης [του πάπα και του Καρλομάγνου] για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική κληρονομιά· εμφανίζονται τελειωτικά στο τέλος του 9ου αιώνα.

Σύμφωνα λοιπόν με την αρχή της οικουμενικότητας και της παγκοσμιότητας του Βυζαντίου, κάθε πόλεμος κατά της αυτοκρατορίας δηλώνει υπεξαίρεση και είναι αθέμιτος, ενώ κάθε πόλεμος του Βυζαντίου, που είναι κληρονόμος της παγκόσμιας Ρώμης και αμύντωρ της χριστιανοσύνης ως «κράτος πρώτον πιστεύσαν εις τον Δεσπότην Χριστόν», είναι πόλεμος δίκαιος και αμυντικός. Έτσι ο αυτοκράτορας είναι επιφορτισμένος κατά τον νόμο με τη διατή-

ρηση των υπαρχόντων και την ανάκτηση των ελλειπόντων και το Βυζάντιο διεξάγει πόλεμο πάντα «Υπέρ αλυτρώτων τέκνων και αδελφών», όπως γράφει στα *Τακτικά* του ο αυτοκράτωρ Λέων ΣΤ' ο Σοφός, καθορίζοντας ότι η πολεμική κραυγή των Βυζαντινών είναι το «Ο σταυρός νικά» και το «Αήρ» [αέρα δηλαδή, όπως έλεγαν και οι φαντάροι στον ελληνο-ιταλικό πόλεμο]. Με αυτήν άλλωστε την ευκαιρία ο αυτοκράτορας αυτός ταυτίζει το έθνος των Ρωμαίων με το έθνος των Χριστιανών (ο όρος Έθνος Χριστιανών είναι δικό του δημιούργημα), ταύτιση που συνοψίζει νομίζω όλη τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία. Το αυτοκρατορικό λοιπόν νόμισμα [το δολάριο του μεσαίωνα, όπως χαρακτηριστικά έγραψε ο R. Lopez, γιατί με αυτό εμπορεύονταν όλα τα έθνη], μαζί με τις απανταχού αυτοκρατορικές στήλες, με την εικόνα και το όνομα του αυτοκράτορα, δήλωναν τη βυζαντινή εξουσία ως μια αδιαφιλονίκητη παγκοσμιότητα. Αυτό τουλάχιστον ως τα τέλη του 7ου αιώνα, πριν αρχίσουν δηλαδή οι εισβολές και οι εγκαταστάσεις των Σλάβων στα ευρωπαϊκά εδάφη και πριν από τις αραβικές νίκες στην Ασία και την Αφρική. Νίκες που κατέληξαν στη δημιουργία νέας παγκόσμιας δύναμης του Ισλάμ, αντίπαλης της χριστιανισμού, με το κράτος της Δαμασκού και ύστερα με τα χαλιφάτα της Βαγδάτης, αλλά και της Κόρδοβας στη Δύση.

Παρά τις αντιξοότητες που γνώρισε η αυτοκρατορική αρχή κατά τη χιλιόχρονη βυζαντινή ιστορία, πρέπει να πούμε ότι ουδέποτε έχασε την αίγλη που της προσέδιδε το πολύπλοκο αυλικό πρωτόκολλο, η αυλική πολυτέλεια των στολών, των σκευών και των μουσικών ακόμη οργάνων του παλατιού, που τόσο εντυπωσιαζαν τους ξένους επισκέπτες από Δύση και Ανατολή. Έπρεπε να φτάσει η αυτοκρατορία στη στενότητα που την έφεραν η τουρκική και η δυτική απειλή, για να στεφθεί ο Κατακουζηνός με στέμμα από μη πολύτιμους λίθους [το πράγμα αναφέρει και σχετικό ποίημα του Καβάφη] ή για να αναφωνήσει λίγο αργότερα ο Μανουήλ Παλαιολόγος ενάντια στα μεγαλεπίβολα σχέδια του γιου του Ιωάννη: «Νυν οικονό-

μου χρήζομεν και ου βασιλέως»· είμαστε στον δέκατο πέμπτο αιώνα που είδε το 1453 την τελική πτώση της αυτοκρατορίας.

Ιερός ο αυτοκρατορικός θεσμός στο Βυζάντιο, ιερό κατά δύναμη και το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Έγκλημα καθοσιώσεως αποτελεί κάθε εγχείρημα ενάντια στον ενθronισμένο βασιλέα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι ο αυτοκράτορας μετέχει της ιεροσύνης. Αυτοκρατορία και ιεροσύνη κράτησαν πάντα στο Βυζάντιο ρόλους διακριτούς, παρ' όλες τις προσπάθειες πότε κάποιου αυτοκράτορα και πότε κάποιου πατριάρχη να διεκδικήσουν αλλότριες δικαιοδοσίες.

Β. Βασιλεία και Ιεροσύνη

ΑΠΟ ΟΛΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΥ ΑΠΟΤΕΛΟΥΝ ΤΗ ΣΥΝΙΣΤΑΜΕΝΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ μόνο ο χριστιανισμός θεωρείται και είναι η εκ των ων ουκ άνευ βυζαντινή καταβολή. Είναι γνωστό ότι ο χριστιανισμός από την πρώτη του κιόλας εμφάνιση θεωρήθηκε ως ένας βασικός παράγοντας της ρωμαϊκής κοινωνίας· η αποδοχή του με αυτοκρατορική απόσταση μετά τους διωγμούς σημαίνει στροφή στην πολιτική της Ρώμης, που μεθοδεύθηκε με επιμονή από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο. Έτσι χαρακτηριστικά θα θυμίσω ότι στη σύνοδο της Νικαίας (325), που κατά κάποιον τρόπο εγκαινιάζει τα προβλήματα της επίσημης εκκλησίας, παρεβρέθηκε ο ίδιος ο αυτοκράτορας φέροντας μάλιστα τον τίτλο [τον περίεργο τίτλο] «Επίσκοπος των Έξω».

Ο ρόλος δηλαδή του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη σύνοδο ήταν να αντιπροσωπεύσει τη θέση και τα συμφέροντα αυτών που έμεναν έξω από τη χριστιανική πίστη και Εκκλησία, των πολυάριθμων δηλαδή τότε ακόμη ειδωλολατρών. Θύμισα το γεγονός για να υπογραμμίσω αμέσως τα ακόλουθα: 1) ότι το 325, στα χρόνια της Πρώτης Οικουμενικής Συνόδου [αυτής που επεξεργάστηκε το Πιστεύω, το σύμβολο της πίστης] οι χριστιανοί δεν φαίνεται να ήταν η πλειοψηφία του βυζαντινού πληθυσμού· ήταν όμως η επαναστατική μειονότητα, 2) ότι ο αυτοκράτορας στο Βυζάντιο δεν εμφανίζεται με χαρακτηριστικά ιεροσύνης, παρ' όλο το ενδιαφέρον

και τη μέριμνα για τα εκκλησιαστικά [κυρίως την επισκοπική τάξη]. Η ρήση του Αμβροσίου στον Μέγα Θεοδόσιο: «έξελθε [του ιερού] βασιλεύ, η πορφύρα ποιεί βασιλείς και ου ιερείς», μένει βασική αλήθεια στο Βυζάντιο που αγνοεί το πρόβλημα *imperium* ή *sacerdotium* και 3) ότι η σύγκληση της συνόδου από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, που σίγουρα δεν είχε ακόμη βαπτισθεί χριστιανός [αν αυτό έγινε βέβαια κάποτε], δείχνουν τον πανρωμαϊκό, επίσημο χαρακτήρα των προβλημάτων της εκκλησίας· και αυτό πριν ακόμη να κτισθεί η Κωνσταντινούπολη και να ιδρυθεί το πατριαρχείο της.

Γιατί όμως η θέση, τα προβλήματα και η κατάσταση μιας μειονοτικής όπως είπαμε εκκλησίας σαν τη χριστιανική να αποτελέσει μέλημα του επίσημου κράτους; Να θυμίσω για απάντηση στο ερώτημα ότι, αν και τα θρησκευτικά προβλήματα και οι θεολογικές διαμάχες αφορούν μόνο τους χριστιανούς και την εκκλησία τους, η ειρηνική όμως συμβίωση των πληθυσμών της αυτοκρατορίας, η «*pacis romana*», είναι καθήκον μόνο αυτοκρατορικό. Καθετί που μπορεί λοιπόν να διαταράξει την τάξη πρέπει να παρακολουθείται άγρυπνα από τους επιφορτισμένους με την ασφάλεια και την πολιτική ειρήνη κρατικούς λειτουργούς, τους αντιπροσώπους του αυτοκράτορα. Είναι γνωστό ότι οι ενδοχριστιανικές διαμάχες δίχαζαν τους πληθυσμούς και απειλούσαν έτσι την καθεστηκυία τάξη και ειρήνη. Δεν ήταν λοιπόν δυνατό να διαφύγουν από την προσοχή, τον έλεγχο του κράτους και του αυτοκράτορα, του μόνου εγγυητή της ευνομίας και ομόνοιας των πολιτών.

Τονίζω ιδιαίτερα τον ρόλο αυτό του αυτοκράτορα [ο τίτλος του, μεταξύ άλλων ηχηρών, είναι *Pacificus*, ειρηνοποιός], γιατί θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε τη σημασία των αυτοκρατορικών επεμβάσεων στα εκκλησιαστικά [και όχι στα θεολογικά και θρησκευτικά ζητήματα], μέσα σ' έναν κόσμο πολυεθνικό και ποικιλώνυμο, όπως ήταν ο πληθυσμός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Και ιδιαίτερα σε μια εποχή, όπου μόνο με πρόσχημα τις θρησκευ-

τικές διαφορές μπορούσε ο οποιοσδήποτε θα έλεγα πολίτης και η όποια ομάδα να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους, να αποστασιοποιηθούν από την επίσημη πολιτική [ακόμη κι αν είχε χαρακτήρα φορολογικό, κοινωνικό ή οικονομικό], και αυτό χωρίς να υποβληθούν στις κυρώσεις του ανηλεούς νόμου των κατά του αυτοκράτορα και της πολιτικής του στασιαζόντων. «Ο λοιδωρών τους καιρούς» λέει ένας νόμος «φαίνεται λοιδωρείν τον βασιλέα»· βαριά τα επακόλουθα αυτής της παράβασης.

Αυτός όμως που βαρυγκομούσε με πρόσχημα την πίστη, δηλαδή ο ενδιαφερόμενος για την πνευματική υπόσταση [για την ψυχή του], δρούσε στο θεσμικό πλαίσιο μιας προσωπικής-ατομικής σωτηριολογικής πράξης και ηθικής, άσχετα αν με τα δρώμενά του μπορούσε έμμεσα να διαταράξει την κατεστημένη τάξη. Να πω ότι ο άμβωνας της κάθε εκκλησίας ήταν τότε το βήμα, όχι μόνο του πνευματικού λόγου, αλλά και της μετάδοσης και της διάδοσης απόψεων και θέσεων που, με θρησκευτικό πάντα περικάλυμμα, κυκλοφορούσαν αυτοί που ήταν αντίθετοι στην επίσημη πολιτική, ακόμη και σε θέματα και προβλήματα που δεν αφορούσαν την πίστη. Λογικά το κράτος, το οποίο προσπαθούσε να συσπειρώσει γύρω από τις αποφάσεις της Κωνσταντινούπολης πληθυσμούς με διαφορετικές, συχνά αντικρουόμενες, παραδόσεις και αντικρουόμενα συμφέροντα, δεν μπορούσε να αδιαφορήσει για τα πράγματα της εκκλησίας και των κύκλων της.

Με αυτή την οπτική πρέπει κυρίως να δούμε τον ρόλο του αυτοκράτορα και των αντιπροσώπων του μέσα στις Οικουμενικές Συνόδους. Μόνο έτσι θα μπορέσουμε οπωσδήποτε ν' αποφύγουμε τις συχνά ανιστόρητες και κάποτε κακόβουλες θεωρίες για καισαροπαπισμό των ορθόδοξων αυτοκρατόρων του Βυζαντίου. Μόνο αυτό, τη μέριμνα δηλαδή για πολιτική ειρήνη του κράτους, πρέπει να έχουμε υπόψη μας, αν θέλουμε να κατανοήσουμε γιατί η εκκλησία του Βυζαντίου, το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης δηλαδή, πάταξε τους αιρετικούς ή τους αποσχισμένους από

τη δικαιοδοσία του ενδοβυζαντινούς βέβαια εχθρούς του, πάντα με τη βοήθεια του αυτοκρατορικού στρατού. Διπλό το πλεονέκτημα για την εκκλησία και τον κλήρο από τη στάση αυτή: 1) Ο κλήρος και η όλη εκκλησία, το πατριαρχείο, εξασφάλισαν έτσι την αμέριστη συνεργασία του κραταιού αυτοκρατορικού θεοδήγητου στρατεύματος· προστάτιδά του «η Παναγία η οδηγήτρια», στρατηγός του υπέρμαχος και (σύνθημά του είναι το «Ο σταυρός νικά»), όταν ήθελαν να υποτάξουν ατίθασους εχθρούς σε οποιαδήποτε γωνία της αυτοκρατορίας [και πρέπει εδώ να τονίσω ότι τα αιρετικά κινήματα ήταν πάντα σχεδόν περιφερειακά και μεθοριακά]. 2) Χάρη στην επέμβαση του στρατού, ο κλήρος της εκκλησίας του Βυζαντίου, της Κωνσταντινούπολης, και κατά το παράδειγμά του, όλος ο ορθόδοξος κλήρος των άλλων εκκλησιών, δεν ήταν αναγκασμένος να στρατεύεται. Μάλιστα δεν είχε καν το δικαίωμα να σηκώνει όπλα, ούτε και για την άμυνα των εστίών του. Θα θυμίσω τον αναθεματισμό του ιερέα της Ηρακλείας, κοντά στο Ικόνιο, όταν αυτοπροσώπως πολέμησε τους Άραβες στην Λυκαονία, καθώς και την ποινή που επέβαλε η εκκλησία στον μοναχό Ιλαρίωνα, όταν αντιμετώπισε νικηφόρα τους Οθωμανούς το 1308 στους Ελεγμούς της Βιθυνίας. Αντίθετα λοιπόν από τους Λατίνους [ο πάπας διατηρεί ιδιαίτερο στρατό] ο ορθόδοξος κλήρος ποτέ δεν μάτωσε τα χέρια με τα οποία προσφέρει τη Θεία κοινωνία. Είναι γνωστό ότι αυτό το αιμοσταγές καταλόγησαν οι ορθόδοξοι εναντίον των καθολικών ιερωμένων, κυρίως αυτών που διακρίθηκαν παίρνοντας μέρος στις σταυροφορίες και στα αιματηρά γεγονότα της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204, όταν χριστιανοί ορθώθηκαν κατά χριστιανών –αναφέρομαι στις λεηλασίες της Κωνσταντινούπολης από τους καθολικούς στρατούς της Δύσης–, σφραγίζοντας έτσι το διαζύγιο της χριστιανοσύνης και το σχίσμα των εκκλησιών.

Διαιτητικός λοιπόν ο ρόλος του αυτοκράτορα του Βυζαντίου στα εκκλησιαστικά θέματα, στην υπηρεσία της εκκλησίας ο κρατι-

κός μηχανισμός και ο στρατός για την εφαρμογή των θεόπνευστων αποφάσεων των συνόδων. Εκκλησία και κράτος υπηρετούν την τάξη και την ειρήνη, προϋπόθεση για την απρόσκοπτη λειτουργία της ορθόδοξης κοινότητας σε κάθε της μορφή, για την πραγμάτωση των συμφερόντων της αυτοκρατορίας, αλλά και για την ευόδωση της ευπραγίας των πολιτών.

Νομοταγείς υπήκοοι του αυτοκράτορα και προσηλωμένοι στην πίστη τους χριστιανοί, καθοδηγούμενοι από μοναχούς και κληρικούς, οι βυζαντινοί πολίτες ακούουν αδιάκριτα στο όνομα Ρωμαίος ή Χριστιανός, έννοιες ταυτόσημες πια στο Βυζάντιο, που ο αυτοκράτοράς του Λέων ΣΤ' ονομάζει χαρακτηριστικά Έθνος Χριστιανών, ενώ τον βυζαντινό λαό ονόμασαν Περιούσιο και Νέο Ισραήλ.

Η σωτηρία λοιπόν απαιτεί προσήλωση στο Βυζάντιο τόσο στον νόμο όσο και στην ορθή πίστη: εγγυητές και χορηγοί των συνθηκών που εξασφαλίζουν τη σωτηρία, ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης. Ο καθένας στη θέση του ασκεί πατρικά προς τους πολίτες καθήκοντα· η φιλανθρωπία είναι η υπέρτατη αρετή και των δυο, χωρίς αυτό να σημαίνει [όπως μας διδάσκει η ιστορία] ότι ήταν πάντα απρόσκοπτη η μεταξύ βασιλέα και πατριάρχη απαραίτητη συνεργασία.

Μολονότι λοιπόν ο χώρος και ο τρόπος δράσης, τόσο του αυτοκράτορα όσο και του πατριάρχη στη μεταξύ τους σχέση, ήταν καθορισμένοι [στον αυτοκράτορα η σωτηρία των σωμάτων, στον πατριάρχη η μέριμνα των ψυχών, όπως συνόψισε λακωνικά ο αυτοκράτορας Τσιμισκής, επαναλαμβάνοντας την ακρίβεια του νόμου και του κανονικού λόγου]· παρ' όλο λοιπόν τον κανόνα και την παράδοση, βρέθηκαν αυτοκράτορες που θέλησαν να καταπατήσουν τα πατριαρχικά δικαιώματα επεμβαίνοντας ακόμη και στα θεολογικά προβλήματα με απώτερο πάντα σκοπό να εξασφαλίσουν την τάξη και την ειρήνη. Παράδειγμα ο Ιουστινιανός ή ακόμη και ο Αναστάσιος κατά τη χριστολογική έριδα και πολύ αργότερα,

ο Μιχαήλ Παλαιολόγος με την ένωση των εκκλησιών, για να μην αναφερθώ στην εικονομαχία, που οφείλεται σε αυτοκρατορική απόφαση του Λέοντα Γ' ή στον Ιουλιανό τον λεγόμενο Παραβάτη. Όπως επίσης βρέθηκαν και πατριάρχες που αναμείχθηκαν με αυτοκρατορικό τρόπο στα κοινά. Και εδώ, εκτός από τον Νικόλαο Μυστικό, τον πατριάρχη των αρχών του 10ου αιώνα που άσκησε χρέη αντιβασιλέα, θα μνημονεύσω κυρίως τον Μιχαήλ Κηρουλλάριο, τον πατριάρχη του μεγάλου σχίσματος μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης (1054), για τον οποίο οι πηγές λένε [ο Ψελλός κυρίως] ότι του έλειπε μόνο η πορφύρα και τα ερυθρά πέδιλα, και βέβαια θα προσθέσω τον Φώτιο. Ο Φώτιος, από λαϊκός αξιωματούχος [από πρωτοασκηρήτης], σε μια εβδομάδα μόνο φαίνεται πως ανέβηκε στην εκκλησιαστική ιεραρχία, που τον οδήγησε στον πατριαρχικό θρόνο, χωρίς να αποβάλει παλιές συνήθειες οι οποίες του επέτρεψαν, και απέναντι στον αυτοκράτορα ακόμη, να χειρισθεί τα πράγματα της εκκλησίας με βασιλική αυθεντία και άνεση. Αναφέρομαι τόσο στη διαμάχη με τη Ρώμη, ας θυμηθούμε ότι το πρώτο σημαντικό σχίσμα με τους καθολικούς έχει για πρωτεργάτη τον Φώτιο που αντιτάχθηκε στις διεκδικήσεις της Ρώμης, όσο και στην πολιτική του απέναντι στους νεοφώτιστους Σλάβους των Βαλκανίων, αλλά και σχετικά με την ένταξη των λαών του Εύξεινου Πόντου [μεταξύ των οποίων, στα χρόνια του Φωτίου, πρέπει να συμπεριλάβουμε και τους Βαράγκους Ρώσους] στη σφαίρα της βυζαντινής επιρροής. Η διάδοση του χριστιανισμού στους λαούς αυτούς οφείλεται και επέτυχε χάρη ακριβώς στο έργο του Φωτίου και του απεσταλμένου του Κυρίλλου στη Μαιώτιδα λίμνη, στον Κιμμέριο Βόσπορο και στη Χαζαρία.

Ας κλείσω την παρατήρηση αυτή για τις σχέσεις πατριάρχη-αυτοκράτορα θυμίζοντας ότι η παράλληλη εξουσία και η αρμονική σύμπραξη των δύο αυτών αρχών που χαρακτηρίζει όλη τη ζωή της ορθόδοξης εκκλησίας και κοινωνίας κατά τη βυζαντινή ιστορική πραγματικότητα, παρά τις μερικές αποκλίσεις, εκφράσθηκε

με σαφήνεια από τον ίδιο τον Φώτιο, στην *Επαναγωγή*, το νομοθετικό έργο του Βασιλείου που συνέταξε ο σοφός αυτός πατριάρχης. Όπως είναι γνωστό, ο 2ος τίτλος της *Επαναγωγής* μετά τον σχετικό με τον Νόμο, καθορίζει τα καθήκοντα και τα δικαιώματα του αυτοκράτορα, που μεταξύ άλλων περιλαμβάνουν και την αγόγγυστη υποταγή στις αποφάσεις των έξι πρώτων Οικουμενικών Συνόδων, ενώ αμέσως μετά έρχεται ο τίτλος που αφορά τον πατριάρχη: Ο πατριάρχης είναι επί γης αντιπρόσωπος του Χριστού ως ποιμένας των χριστιανικών ψυχών, όπως ακριβώς και ο αυτοκράτορας, με τη διαφορά ότι ο αυτοκράτορας μεριμνά, όχι για τα πνευματικά αγαθά, αλλά για των υπαρχόντων την ασφάλεια και διά των απολλυμένων την ανάκτηση. Η αρμονική συμβίωση των δύο αλληλοσυμπληρούμενων αυτών εξουσιών είναι η υπέρτατη εγγύηση της ρωμαϊκής, της βυζαντινής δηλαδή ευμάρειας και ευδαιμονίας, και της ειρηνικής λειτουργίας της ορθόδοξης εκκλησίας. Ούτε καισαροπαπισμός, ούτε παποκαισαρισμός στο Βυζάντιο· αυτός είναι ο ειδοποιός χαρακτήρας της ρωμαϊκής βυζαντινής εξουσίας και της ορθόδοξης εκκλησίας, αυτό εξηγεί τη συγκρότηση δύο παράλληλων ιεραρχιών –του κράτους και της εκκλησίας– που διέπει και στηρίζει τη βυζαντινή κοινωνία· η πρώτη, η κοσμική, λαϊκή ιεραρχία, πολιτική και στρατιωτική, απορρέει από την αυτοκρατορική εξουσία, η δεύτερη, η πνευματική, καταλήγει στον πατριάρχη. Το δίκτυο της καθεμιάς από τις ιεραρχίες-εξουσίες αυτές καλύπτει με τις οργανωτικές και διοικητικές υποδιαιρέσεις του, ολόκληρο τον χώρο της αυτοκρατορίας· η κρατική επαρχιακή οργάνωση έχει για πρότυπό της την ουράνια ιεραρχία, όπως ακριβώς και η εκκλησιαστική διοίκηση. Έτσι όλη η αυτοκρατορία από άκρο σε άκρο διοικείται από αντιπροσώπους των δύο άμεσων αντιπροσώπων του Θεού –εννοώ τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη– όλη δηλαδή η αυτοκρατορία τελεί υπό την προστασία του Θεού, γι' αυτό και είναι απαραβίαστη, και το κράτος της είναι θεοστήρικτο.

Τελείως βέβαια σχηματικά θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι στον παραλληλισμό μεταξύ κρατικής μηχανής και εκκλησιαστικής οργάνωσης, ο πατριάρχης αντιστοιχεί στον αυτοκράτορα, οι αρχιεπίσκοποι στους άρχοντες των αυτόνομων επαρχιών που αναφέρονται κατευθείαν στον αυτοκράτορα, οι μητροπολίτες αντιστοιχούν στους στρατηγούς των Θεμάτων [των επαρχιακών διοικήσεων], ενώ οι επίσκοποι στους τουρμάρχες και οι πρωτοπάδες των ενοριών στους κομήτες των βάνδων. Οι ειδικοί των προβλημάτων της βυζαντινής επαρχιακής διοίκησης θα κατάλαβαν εδώ ότι έκανα μια θεωρητική μόνο αντιστοιχία [συγκρίνω μόνο τη σπουδαιότητα της κάθε μονάδας] μεταξύ των υποδιαιρέσεων της Θεματικής [της στρατιωτικής και της πολιτικής δηλαδή οργάνωσης του Βυζαντίου] και των υποδιαιρέσεων της εκκλησιαστικής τοπικής οργάνωσης του πατριαρχείου, όπως εμφανίζεται στα *Τακτικά* της εκκλησίας. Η αντιστοιχία αυτή μολονότι, το επαναλαμβάνω και πάλι, είναι μόνο θεωρητική και αυτό γιατί μετά την πρώτη εμφάνιση των σχετικών θεσμών ο ρυθμός εξέλιξης των παράλληλων αυτών εξουσιών δεν είναι ο ίδιος στον βυζαντινό χώρο, η αντιστοιχία λοιπόν μεταξύ αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής διοίκησης δείχνει κατά τρόπο αυτονόητο πια την εξέχουσα θέση του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, που έχει για συνομιλητή στα κοινά και παράλληλο, όπως τόνισα, στη διττή ιεράρχηση του Βυζαντίου, τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Και ας μην ξεχνάμε ότι είμαστε μετά τον 5ο αιώνα, δηλαδή ότι πρόκειται για τον αυτοκράτορα της μόνης πια χριστιανικής αυτοκρατορίας, τον αυτοκράτορα της Νέας Ρώμης που έμεινε μόνη ουσιαστικά Ρώμη μετά την παρακμή και την πτώση της Παλαιάς Ρώμης, τον αυτοκράτορα δηλαδή της μόνης τότε παγκόσμιας δύναμης, της επιφορτισμένης με την άμυνα και την προστασία της χριστιανοσύνης ολόκληρης. Αμύντωρ Χριστού λέγεται φυσικά ο βυζαντινός αυτοκράτορας· ότι πρόκειται τέλος για την αυτοκρατορία που μόνη μετέχει των συμβούλων του Σωτήρος Χριστού, αυτή που δεν θα πεθάνει

ποτέ γιατί είναι η πρώτη που πίστευσε στον Δεσπότη Χριστόν «και ου καταλυθήσεται ανά τους αιώνας». Μεταφέρω εδώ και πάλι τα λόγια του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, του ταπεινού αυτού μοναχού των χρόνων του Ιουστινιανού, που πρώτος εξέφρασε, όπως ήδη σημείωσα, με ακαταμάχητα επιχειρήματα την αιωνιότητα, τόσο στον χρόνο όσο και στον χώρο της Βυζαντινής, της θεοστήρικτης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Η αναδρομή αυτή είναι απαραίτητη, για να δηλωθεί με κάπως νέα θα έλεγα επιχειρηματολογία το βάσιμο 1) της απαίτησης του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης να λέγεται και να είναι ο μόνος Οικουμενικός πατριάρχης [και αυτό παρά τη δυσaréσκεια της παποσύνης] και 2) της άρνησής του να παραδεχθεί ασυζητητί τα πρωτεία του παπικού θρόνου [του πατριαρχείου της Ρώμης]. Και αυτό παρά τη χρονική προτεραιότητα της εκκλησίας της Παλαιάς Ρώμης ως προς το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Η υπόμνηση, από τον ίδιο μάλιστα τον Φώτιο, ότι η εκκλησία της Κωνσταντινούπολης ανάγει την ίδρυσή της στον Απόστολο Ανδρέα, που, όπως είναι γνωστό, ήταν ο Πρωτόκλητος από τον Ιησού και ο πρεσβύτερος αδελφός του Πέτρου, έδινε στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης δικαίωμα διεκδίκησης πρωτείων και αποτελούσε απάντηση στα επιχειρήματα τα σχετικά με τη θέση του Πέτρου και τα συνακόλουθα πρωτεία και πρεσβεία της Ρώμης. Άσχετα τώρα αν ο πρωτότοκος και Πρωτόκλητος Απόστολος Ανδρέας είχε ευαγγελίσει το ειδωλολατρικό Βυζάντιο και όχι τη μετά πολλούς αιώνες κτισμένη στα ερείπια της μεγαρικής αποικίας χριστιανικότητας Κωνσταντινούπολη.

Όπως και να έχει, είναι αναμφισβήτητο ότι η περίβλεπτη, η μοναδική θέση της Κωνσταντινούπολης στα παγκόσμια πράγματα, κυρίως από τον 5ο αιώνα και μετά [η παλιά Ρώμη κατασκάφθηκε από τον Αλάρικο το 410 και η δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία διαλύθηκε το 476], απαιτούσε την ίδρυση εκκλησιαστικής έδρας αντάξιας του πολιτικού ρόλου της βυζαντινής πρωτεύουσας. Η

ταπεινή επισκοπή Ηρακλείας Θράκης, που αρχικά έκλεινε στους κόλπους της τη Βασιλεύουσα Κωνσταντινούπολη, μεταβλήθηκε σε αυτόνομο θρόνο με απόφαση της Δεύτερης Οικουμενικής Συνόδου της Κωνσταντινούπολης (381) και δέχθηκε «πρεσβεία τιμής διά το είναι αυτήν Νέα Ρώμη».

Υψώθηκε στην αμέσως μετά τη ρωμαϊκή έδρα θέση, για να βρει το 451 ισάξια με τη Ρώμη προνόμια. Η Κωνσταντινούπολη υπεραγκώνισε έτσι τις άλλες εκκλησίες, τους πρεσβύτερους θρόνους της Ανατολής, αυτούς που είχε λαμπρύνει ο μοναχισμός· δηλαδή την Αντιόχεια, την Αλεξάνδρεια, την Ιερουσαλήμ, που παρά την πνευματική αίγλη τους, υποβαθμίστηκαν και πολιτικά εξαιτίας της αραβικής κατάκτησης του 7ου αιώνα.

Η πρωτεύουσα θέση της Κωνσταντινούπολης στα κοσμικά θέματα, κυρίως οι σταυροφορικοί κατά των Περσών [αναφέρομαι στο έργο του Ηράκλειου] και των Αράβων αγώνες της, ευνόησαν και επέβαλαν την αναβάθμιση της εκκλησίας της βυζαντινής πρωτεύουσας. Η συρρίκνωση της αυτοκρατορικής βυζαντινής ισχύος που διαγράφεται με τις καρλομαγνικές απαιτήσεις και διαφαίνεται ήδη από το τέλος του 11ου αιώνα, εξαιτίας κυρίως του διμέτωπου αγώνα που αρχίζει τότε το Βυζάντιο, στην Ανατολή εναντίον των Σελτζούκων Τούρκων και στη Δύση εναντίον πρώτα των στρατών των Νορμανδών και των βενετικών ληστρικών επιχειρήσεων και αργότερα των σταυροφόρων της Τέταρτης Σταυροφορίας, θα προκαλέσει *mutatis-mutandis* την εκστρατεία των καθολικών –αυτό στα χρόνια μετά το τελικό Σχίσμα του 1054– κατά των εκκλησιαστικών θέσεων και προνομίων της κωνσταντινοπολίτικης εκκλησίας.

Κλονισμένη στην Ελλάδα από τη φραγκοκρατία και καταδιωγμένη κυρίως στις μικρασιατικές της εστίες και τα νησιά από τους κατακτητές μουσουλμάνους Τούρκους ή τους Βενετογενουάτες καθολικούς, η ορθόδοξη εκκλησία των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου θα πασχίσει να επιβιώσει με την κατά το δυνατόν αρω-

γή του ορθόδοξου κόσμου των Βαλκανίων και της Ρωσίας [του κόσμου δηλαδή που είχε εκχριστιανίσει το Βυζάντιο, αλλά που είχε τότε ανεξαρτητοποιηθεί από την Κωνσταντινούπολη]. Η κωνσταντινοπολίτικη εκκλησία των Παλαιολόγων θα προσπαθήσει, χωρίς όμως επιτυχία, εφόσον ποτέ δεν απεμπόλησε τα ουσιώδη πνευματικά συμφέροντά της για να προσεταιρισθεί την παποσύνη, να συγκινήσει τους λαούς της καθολικής Δύσης για να αναλάβουν για το καλό της χριστιανοσύνης την *contra Turcos* σταυροφορική εκστρατεία. Η ματαίωση των ελπίδων αυτών οδήγησε την κωνσταντινοπολίτικη εκκλησία, μετά τη διάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, σε συμβιβασμούς με τον κατακτητή, που της επέτρεψαν να επιβιώσει τελικά στο πλαίσιο της τουρκικής κρατικής μηχανής και συνακόλουθα να μεριμνήσει για την παραμυθία και για την προστασία του ταπεινωμένου γένους.

Η διαμάχη και αντιδικία με τη Ρώμη, που επί αιώνες αποδυνάμωνε και υπέσκαπτε τον χριστιανικό κόσμο, βρήκε δραματική κατακλείδα για την ορθοδοξία, πρώτα με την άλωση της Πόλης από τους Λατίνους, τους σταυροφόρους του πάπα το 1204, και ύστερα με την τελική πτώση της Κωνσταντινούπολης και της αυτοκρατορίας της στα χέρια των Τούρκων το 1453.

Παρά τις ανήκουστες αυτές αντιξοότητες, η κωνσταντινοπολίτικη εκκλησία έμεινε πιστή στο πνεύμα και στο γράμμα του δόγματος, στην ορθή πίστη, στην ορθοδοξία δηλαδή, που είχε μεθοδικά, υπομονετικά και επί αιώνες κεντήσει και επεξεργασθεί το Βυζάντιο. Μετά την πτώση της Πόλης οικειώθηκε η εκκλησία το σύμβολο του δικέφαλου αετού και ο αρχηγός της, ο πατριάρχης, αναδείχτηκε σε ηγέτη του Millet, της χριστιανικής δηλαδή κοινότητας στο σύνολό της.

Γ. Ορθοδοξία

Ο ΟΡΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΕΙΝΑΙ ΠΙΘΑΝΟΤΑΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ [απαντά για πρώτη φορά σε νεοπλατωνικά πρωτοχριστιανικά κείμενα]. Το «ορθοδοξέω» στα *Ηθικά Νικομάχεια* σημαίνει «έχω σωστή γνώμη». Η λέξη ορθοδοξία εμφανίζεται συχνά στους Μεθόδιο Πατάρων, Ευσέβιο και Αθανάσιο ήδη τον 4ο αιώνα. Ο όρος σημαίνει τη σωστή πίστη και αυτό σύμφωνα με τη σωτηριολογική έννοια και όχι σχετικά με μια δογματική πεποίθηση. Αυτή η εννοιολογική εξέλιξη παρατηρείται μετά την αποδοχή του χριστιανισμού και με την ανάγκη της εκκλησίας να παλέψει με ξένα δόγματα, γνωστικά και άλλα, και βέβαια με τις παρεκκλίσεις (αιρέσεις) και όλως ιδιαίτερα με την αρχαιοελληνική φιλοσοφική σκέψη, που δεν έπαψε να υπάρχει και μετά την αναγνώριση του χριστιανισμού.

Έτσι η ορθοδοξία από σωστή γνώμη έφτασε να σημαίνει ορθή πίστη «όρος εκ των ων ουκ άνευ», όπως λέει ο H. G. Beck. Η δογματική αυτή ορθοδοξία μετατρέπεται με τον καιρό σε πολιτική ορθοδοξία, εξέλιξη που απορρέει από την πορεία της σχέσης της χριστιανικής εκκλησίας με το κράτος. Οπωσδήποτε και μόνο ο όρος Ορθοδοξία παραπέμπει ως σήμερα στο Βυζάντιο.

Θα προσπαθήσω κατά το δυνατόν να παρουσιάσω συνοπτικά τον ρόλο της εκκλησίας της Πόλης στο μέγιστο κεφάλαιο της διατύπωσης του δόγματος, υπογραμμίζοντας μόνο το κατά τη γνώμη μου ουσιώδες, πάντα βέβαια από ιστορική άποψη, χωρίς δηλαδή

να αναφερθώ στον υπερβατικό χαρακτήρα της χριστιανικής πίστης. Να θυμίσω αρχίζοντας ότι η μακριά κι επίπονη επεξεργασία του δόγματος έγινε από τις πρώτες έξι Οικουμενικές Συνόδους – ότι κράτησε πάνω από τρεισήμισι αιώνες (από το 325 ως το τέλος του 7ου αιώνα [680-681]), ότι δίχασε την αυτοκρατορία και τους πληθυσμούς της, παίρνοντας συχνά βίαιες και ανοίκειες μορφές εκβιασμών και καταδιώξεων κατά των αντιφρονούντων [ως παράδειγμα αναφέρω το ότι ο δημοφιλής πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης Μακεδόنيος κατηγορήθηκε από τον μονοφυσίτη Αναστάσιο για παιδεραστία μολονότι ήταν ευνούχος]. Τέλος να θυμίσω ότι η διαμάχη για την ορθοδοξία τερματίστηκε με την απόσχιση από τη βυζαντινή επικράτεια των δυστράχηλων πληθυσμών της Ασίας και της Αφρικής [κυρίως της Αιγύπτου, της Παλαιστίνης, της Συρίας και της Περσαρμενίας], που πάντα αντιπροσώπευαν φυγόκεντρες, χωριστικές τάσεις από την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη και την πολιτική της. Τις τάσεις για αποστασιοποίηση η Ανατολή τις εξέφραζε, όπως πάντα, διαφοροποιούμενη από τις εκκλησιαστικές θέσεις του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης στα φλέγοντα δογματικά ζητήματα.

Μορφή του αγώνα για την επικράτηση μεταξύ της νεοσύστατης πρωτεύουσας της Κωνσταντινούπολης και των παλαιών επιφανών μητροπόλεων και των μετά το 451 πατριαρχείων της ανατολικής Μεσογείου (ιδιαίτερα της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας) θεωρήθηκε η χριστολογική διαμάχη. Σαν επιβίωση της αρχαίας αγοράς, της θορυβώδους και συχνά αναρχούμενης από τους πολίτες και δήμους, ερμηνεύθηκε η ατμόσφαιρα των Οικουμενικών Συνόδων. Το βήμα τους θεωρήθηκε τελευταίο έρισμα του «δημοκρατικού» λόγου παρά την αποτελεσματική λογοκρισία που επέβαλε ο βασιλεύς στο μονοκρατούμενο Βυζάντιο. Να παρατηρήσω, παρενθετικά, ότι ο όρος «Δημοκρατία» σημαίνει στο Βυζάντιο οχλοκρατία και διατάραξη της τάξης, που τιμωρείται από τον νόμο και να προσθέσω ότι συχνά οι βυζαντινοί δήμοι [οι αθλητικές δηλαδή ομάδες του

ιπποδρόμου, κυρίως οι Βένετοι και οι Πράσινοι] με την ταραχώδη στάση τους δικαιολόγησαν την εξέλιξη της σημασίας του άλλοτε ευγενούς όρου. Αναμείχθηκαν οι δήμοι ενεργά και αντίμαχα στις θεολογικές έριδες, ιδιαίτερα στη μονοφυσιτική διαμάχη, τόσο που να προκαλέσουν σύγχυση μεταξύ των αθλητικών ομάδων που αντιπροσώπευαν και των κομμάτων και των πολιτικοθηρησκευτικών μερίδων που διαξιφίζονταν στις συνόδους και που δεν είχαν καμία σχέση με τις αγοραίες συζητήσεις του ιπποδρόμου.

Έχοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα θα θυμίσω ότι οι δυο πρώτες Οικουμενικές Σύνοδοι ασχολήθηκαν με την τριαδική υποστήριξη της θεότητας και οι άλλες τέσσερις με την ενσάρκωση του θείου λόγου, δηλαδή την αληθινή φύση του Χριστού.

Το ζητούμενο αυτό έδωσε και το όνομα «Χριστολογική διαμάχη» στην περίοδο που καλύπτεται από την τρίτη Οικουμενική Σύνοδο [από τη Σύνοδο δηλαδή της Εφέσσου το 431] ως την τελευταία πλέον πραγματικά Οικουμενική Σύνοδο, αυτήν της Κωνσταντινούπολης το 680/1.

Ο προσεκτικός αναγνώστης θα πρόσεξε ότι δεν αναφέρω καν την Έβδομη Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας (787), τη σχετική με τη διαμάχη των εικόνων, και αυτό γιατί θεωρώ την εικονομαχική έριδα ως έκφραση λειτουργικού και όχι δογματικού προβλήματος. Θα τολμούσα μάλιστα να πω ότι η εικονομαχία είναι, όπως έγραψα αλλού, η εκκλησιαστική μορφή πολιτισμικών, αλλά και κοινωνικοοικονομικών διαφορών και τάσεων των αντικρουόμενων ομάδων, που λόγω των ιστορικών παραδόσεών τους είχαν διαφορετική τοποθέτηση στο πρόβλημα της απεικόνισης του θείου· εννοώ εδώ ότι οι ανατολικές επαρχίες είχαν, αντίθετα με την Ιταλία, την Ελλάδα και τα νησιά, ανεικονικές κυρίως διαθέσεις. Και αυτό γιατί οι πληθυσμοί τους επηρεάστηκαν περισσότερο από τα ιουδαϊκά, αλλά ακόμη και τα ισλαμικά δεδομένα, και όχι, όπως έγινε με τον ευρωπαϊκό χώρο του Βυζαντίου, από τα κλασικά ρωμαιο-ελληνικά λατρευτικά πρότυπα της απεικόνισης του θείου.

Αναφέρω τις διαφορετικές αυτές τάσεις των ανατολικών επαρχιών και των ευρωπαϊκών του Βυζαντίου, για να υπογραμμίσω ότι οι αντιθέσεις τους διαφαίνονται επίσης κατά την επεξεργασία του δόγματος· το ερώτημα Ρώμη ή Ανατολή που έθεσε πρώτος ο Γ. Στριγγόφσκι για πηγές της βυζαντινής τέχνης μένει επίκαιρο και για τις άλλες πτυχές του βυζαντινού βίου. Η Κωνσταντινούπολη βασισμένη, κυρίως αυτή την εποχή, στις ρωμαιο-ελληνικές πνευματικές παραδόσεις [αντιπροσωπεύονται κυρίως από τα διοικητικά στελέχη και τους κρατικούς λειτουργούς] εκφράζεται στις χριστολογικές συζητήσεις με τρόπο ορθολογιστικό και με φιλοσοφικό πνεύμα· ενώ οι ανατολικές εκκλησίες και εδώ εννοώ την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια και την Ιερουσαλήμ, με βάση το μοναχικό ακμαίο κίνημα των περιοχών τους, παρουσιάζουν μάλλον μυστικιστικές τάσεις απλοϊκής ευσέβειας με απαιτήσεις απόλυτου εξαγνισμού και καθαρότητας. Λογικά η προσπέλαση αυτή ήταν ξένη από τις πολύπλοκες συχνά φιλοσοφικές συζητήσεις των αντιπροσώπων της νομικής εμπειρίας και της κλασικοποιημένης Κωνσταντινούπολης.

Να θυμίσω ότι αυτό το πολύπλοκο και κάποτε εργώδες και νεφελώδες των επιχειρημάτων που ακούγονται κατά τη διάρκεια των Οικουμενικών Συνόδων εξηγεί ίσως την έννοια που πήρε ο όρος Βυζαντινισμός και Βυζαντινός [κυρίως ως βυζαντινές συζητήσεις] και που κρατά ως σήμερα σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες: σημαίνει κάτι το επουσιώδες, επίπονο και μάταιο, μιας πολύπλοκης επιχειρηματολογίας και ατέρμονης συζήτησης.

Έτσι, φανερά ηθελημένα ή αθέλητα, η χριστολογική έριδα, σε όλο της το φάσμα, εκφράζει τον υπολανθάνοντα ανταγωνισμό μεταξύ Κωνσταντινούπολης και επαρχιών, κυρίως των ανατολικών περιοχών, ιδιαίτερα ανάμεσα στη νεοσύστατη πρωτεύουσα και στην Αλεξάνδρεια, που η ιστορία της, με τη γένεση του ασκητισμού, με τη βαθιά ελληνοσύνη των διανοουμένων, ο πλούτος της με το εμπόριο, η γεωγραφία της μεταξύ Ασίας και Αφρικής στον

δρόμο της Ρώμης, τέλος το πνευματικό κύρος της την προόριζαν αναμφισβήτητα να γίνει το μοναδικό και αντιπροσωπευτικό αστικό κέντρο του Ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, με συμπρωτεύουσα την Αντιόχεια που δέσποζε τότε στα στρατιωτικά πράγματα της Ανατολής, απαντώντας στα αντιβυζαντινά διαβήματα της Περσικής αυτοκρατορίας των Σασσανιδών. Έχοντας υπόψη αυτή τη διαπίστωση θα καταλάβει εύκολα κανείς την εύγλωττη τώρα γεωγραφία της τριαδικής και χριστολογικής έριδας.

Συνοψίζω: ο Αρειανισμός γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια και εξαπλώθηκε ως και στα νεοφερμένα γοτθικά βαρβαρικά φύλα της Δύσης, για να παταχθεί τελικά με την αποδοχή του τρισυπόστατου ομοούσιου, μετά τη Σύνοδο της Νικαίας (325), από τη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το έτος 381 [είναι η Σύνοδος που επιβεβαίωσε θριαμβικά και τα πρεσβεία τιμής του κωνσταντινοπολίτικου θρόνου]. Ο μονοφυσιτισμός με τον Ευτυχή ξεκίνησε σαν απάντηση της κωνσταντινοπολίτικης θέσης του πατριάρχη Νεστορίου [ο Νεστόριος υπογράμμιζε την ανθρώπινη υπόσταση του Χριστού για να θεμελιώσει την ενσάρκωση με τα Θεία Πάθη του Χριστού]. Ο μονοφυσιτισμός λοιπόν, που, όπως δηλώνει το όνομά του, δέχεται μια μόνη φύση του Χριστού [τη θεϊκή, και θεωρεί τα Θεία Πάθη σαν μια φαντασίωση], ο απειλητικός για την ορθοδοξία, ανδρώθηκε με την υποστήριξη της Αλεξάνδρειας και τελικά καταπολεμήθηκε από την Κωνσταντινούπολη, ύστερα από πλήθος διακυμάνσεις που ενέπλεξαν αυτοκράτορες (Αναστάσιο, Ιουστινιανό κ.ά.) και αυτοκράτειρες [π.χ. τη Θεοδώρα], αλλά και τους δήμους του ιπποδρόμου και βέβαια το χριστιανικό πλήρωμα της αυτοκρατορίας από άκρο σε άκρο και με ιδιαίτερη βιαιότητα στην Ανατολή.

Η καταπολέμηση του μονοφυσιτισμού με ομόγνωμη στάση της Κωνσταντινούπολης και της Ρώμης και με διατύπωση του πάπα Λέοντα, που θέλει ο Χριστός να είναι τέλειος άνθρωπος και συγχρόνως τέλειος Θεός, επικυρώθηκε στη σύνοδο της Χαλκηδό-

νας το 451, αυτή που σημαίνει την ενθρόνιση της Παναγίας ως Θεοτόκου και όχι ως Χριστοτόκου, όπως ήθελαν οι μονοφυσίτες.

Η σύνοδος της Χαλκηδόνας προκάλεσε μίση, πάθη, θύελλα διαμαρτυριών και *de facto* απόσχιση [εφόσον θεωρήθηκε ως θρίαμβος της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης] των ανατολικών επαρχιών.

Οι κατοπινές προσπάθειες κυρίως των αυτοκρατόρων για να βρεθούν συμβιβαστικές λύσεις –του Ζήνωνα με το Ενωτικό [αλεξανδρινής έμπνευσης], του Ιουστινιανού με την καταδίκη των Τριών κεφαλαίων, αλλά κυρίως του Ηρακλείου με τον Μονοθελητισμό [ο οποίος αναγνωρίζει δύο τέλειες φύσεις του Χριστού, αλλά μόνο μία θέληση και μία ενέργεια]– είναι όλες προσπάθειες της επίσημης κωνσταντινοπολίτικης πολιτικής που διήρκεσαν έναν περίπου αιώνα (476-565). Η σύγχυση φάνηκε να τερματίζεται με την έκδοση της Έκθεσης του Ηρακλείου το 638. Το κείμενο βρήκε σύμφωνους και τον πατριάρχη Σέργιο της Κωνσταντινούπολης και τον πάπα Ονώριο, αλλά όπως πάντα βρήκε αντίθετη την Ανατολή, που τότε αντιπροσώπευσε ο πατριάρχης της Ιερουσαλήμ Σωφρόνιος (634-638). Οπωσδήποτε βρισκόμαστε στην εποχή κατά την οποία προοδευτικά η χριστολογική έριδα θα καλυφθεί με τη σιωπή που θα επιβάλει η αραβική κατάκτηση. Η μάχη του Υαγμουκ το 636, η κατάκτηση της Συρίας το 638, η πτώση της Μεσοποταμίας το 639 και ο κλονισμός της Αιγύπτου δηλώνουν τις πρώτες αραβικές νίκες.

Ειπώθηκε, ίσως με κάποια υπερβολή, ότι η ραγδαία ισλαμική πρόοδος σε Συρία, Παλαιστίνη και Αίγυπτο οφείλεται στην αποξένωση των πληθυσμών της περιοχής, που παρέμειναν ακραιφνείς μονοφυσίτες, από την ορθόδοξη (τη χαλκηδόνια) Κωνσταντινούπολη. Ένα είναι οπωσδήποτε σίγουρο, ότι στις περιοχές αυτές ιδρύθηκαν με την αραβική ανοχή σχισματικές εκκλησίες (Ιακωβίτες, Κόπτες, Νεστοριανοί). Όταν τέλος η Κωνσταντινούπολη, χάρη στην 6η Οικουμενική Σύνοδο (680-681), επέβαλε την ορθοδο-

ξία, επιβεβαιώνοντας με αποφασιστικότητα το δόγμα και τη διατύπωση της συνόδου της Χαλκηδόνας [ο Χριστός είναι τέλειος άνθρωπος και τέλειος Θεός συνάμα], η αυτοκρατορική ειρήνη και η πολιτικοθρησκευτική ορθοδοξία που επακολούθησαν στηρίχθηκαν στην απαγόρευση κάθε συζήτησης για τη φύση του Χριστού και την ουσία της Τριάδας που παραμένει μία, παρά τις πολλαπλές ενέργειες.

Η σιγή των ερειπίων και η σιωπή των κατατρεγμένων χριστιανών κάλυψε τις κωνσταντινοπολίτικες αποφάσεις, αυτοκρατορικές και πατριαρχικές, στις περιοχές που έγιναν ο πυρήνας του πρώτου αραβικού κράτους με παγκόσμιες θρησκευτικές και πολιτικές διεκδικήσεις: εννοώ το κράτος των Ομειάδων της Δαμασκού, που ιδρύθηκε στα μέσα του 7ου αιώνα. Η Κωνσταντινούπολη χάρη στην πολιτική επέμβαση επέβαλε τελικά την εκκλησιαστική ειρήνη, αλλά στις περιοχές που αντιστάθηκαν στους Άραβες και παρέμειναν στη δικαιοδοσία της. Ήταν αυτές οι ίδιες που στήριζαν, υπό την καθοδήγηση του οικουμενικού πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και με τη διαιτητική κάποτε επέμβαση της πρεσβυτέρας Ρώμης, την ορθοδοξία –την ορθή δηλαδή πίστη– έτσι όπως τη ζούμε μέχρι σήμερα.

Ας τελειώσουμε τονίζοντας ότι η ειρήνη της εκκλησίας που ταυτίζεται με τη βυζαντινή ειρήνη (*pax byzantina*) έγινε πραγματικότητα μόνο όταν η Αλεξάνδρεια, η Ιερουσαλήμ, η Αντιόχεια, οι έδρες δηλαδή των ανατολικών πατριαρχείων, είχαν χαθεί για το Βυζάντιο. Έτσι κλείνει η σύγκρουση του αρχαιοελληνικού και του ανατολικού κόσμου, ο αδύνατος διάλογος μεταξύ των εξελληνισμένων και ελληνοθρεμμένων Βυζαντινών που κυβερνούσαν την Κωνσταντινούπολη και των ευσεβών και ταπεινών χριστιανών της ενδοχώρας, αυτών που ίδρυσαν το πρότυπο και το ιδεώδες της αναχώρησης από τα εγκόσμια, αλλά που παραγνώρισαν ίσως το κλέος και την αίγλη της περιλάμπρης για τη χριστιανοσύνη Κωνσταντινούπολης.

Η γρήγορη αυτή επισκόπηση της χριστολογικής διαμάχης, που

κατέληξε στην επεξεργασία του δόγματος, αφήνει αναπάντητο ένα ερώτημα: γιατί η εορτή της Ορθοδοξίας στην επίσημη εκκλησία ταυτίζεται με την αναστύλωση των εικόνων, με το τέλος δηλαδή της εικονομαχίας; Τόνισα ήδη και επαναλαμβάνω εδώ ότι η διαμάχη για τις εικόνες είχε λειτουργικό και όχι δογματικό χαρακτήρα. Ωστόσο ο θρίαμβος των εικόνων, στον οποίο οφείλεται και η αγιοποίηση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, της συζύγου του Θεοφίλου, σημαδεύει την τελική εκκλησιαστική ειρήνη στις περιοχές που είχε αναστατώσει η χριστολογική έριδα, αλλά και η δράση των διάφορων αιρετικών κινήματων. Μιλώ ιδιαίτερα για τη Μικρασία που κατά τον 8ο-9ο αιώνα κλυδωνιζόταν ακόμη στα ανατολικά σύνορά της από τους συνεργαζόμενους με τους Άραβες Παυλικιανούς. Το τέλος λοιπόν της εικονομαχίας θεωρήθηκε, και όχι μόνο συμβολικά, ως η απαρχή της εκκλησιαστικής ειρήνης, όπως την επέβαλε η θριαμβεύουσα εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Η λατρεία των εικόνων δηλώνει έτσι την ολοκλήρωση της ορθοδοξίας – είναι όχι μόνο η μόνη ορθή θεωρία και δοξασία, αλλά και η μόνη σωστή λατρευτική πρακτική. Αυτό ήταν απόλυτα κατανοητό από τον απλό λαό των πιστών, που τόσο είχε δεινοπαθήσει και πληγεί στην εκτέλεση πατροπαράδοτων μορφών ευσέβειας, από τάσεις που λίγο σχετίζονταν με τη δύσκολη καθημερινότητα και την αμηνανία των καιρών, αυτήν που γνώριζαν οι βυζαντινοί πληθυσμοί στα σύνορα της αυτοκρατορίας σε Ασία και σε Ευρώπη. Το τέλος της εικονομαχίας δηλώνει και το τέλος του λαϊκού διχασμού περί τα εκκλησιαστικά. Νέο κύμα αναταράξεων θα προκληθεί γύρω από την ένωση των εκκλησιών [Ορθοδόξων και Λατίνων] κατά τα παλαιολόγεια χρόνια, θέμα όμως που δεν έχει σχέση με το δόγμα, και που δίχασε τους Βυζαντινούς, όχι μόνο εκκλησιαστικά, αλλά και πολιτικά και κοινωνικά, επισπεύδοντας ίσως και αυτή την πτώση της αυτοκρατορίας.

ΜΕΡΟΣ IV

Το Βυζάντιο και οι ξένοι

Α. Βυζαντινοί πολίτες και ξένοι υπήκοοι

ΟΠΩΣ ΚΑΘΕ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ, με πληθυσμούς διαφορετικών παραδόσεων, το Βυζάντιο βασίστηκε σε δυνάμεις ενοποιητικές: 1) τη ρωμαϊκή πολιτική κληρονομιά, 2) τη χριστιανική πίστη και 3) την πολιτιστική ελληνοφωνία. Από τη γένεσή του το Βυζάντιο διεκδίκησε την παγκοσμιότητα ως κληρονόμος του *Orbis Romanus* – η *Pax Romana* έγινε στη χριστιανική Κωνσταντινούπολη *Pax Christiana* και το *Dominium mundi* ανήκε στη Νέα Ρώμη, παρά τις συχνές απαιτήσεις για απόσχιση των ακριτικών, εξωτερικών κυρίως, περιοχών της και ενάντια στις διεκδικήσεις της Περσίας και των Αράβων αργότερα.

Έτσι η αποδοχή του χριστιανισμού από τη μια μεριά, και η τελική εγκατάσταση νεήλυδων στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας από την άλλη, η υποταγή δηλαδή στην ορθοδοξία της Κωνσταντινούπολης και στον αυτοκρατορικό νόμο του οποίου «πατήρ και ιατήρ» ήταν ο εκάστοτε αυτοκράτορας, δημιουργούσαν «Βυζαντινούς», Ρωμαίους δηλαδή πολίτες, άσχετα από εθνική καταγωγή και επίπεδο πολιτιστικό ή κοινωνική τάξη. Εννοείται βέβαια ότι από τον εκρωμαϊσμό αυτόν αποκλείονταν, όχι μόνο οι εκτός Ρώμης [οι έξω από την επικράτεια], αλλά και οι ετερόδοξοι οι εγκατεστημένοι στο Βυζάντιο και βέβαια οι δούλοι. Οι τελευταίοι αυτοί, έστω χριστιανοί, προσομοιάζονται νομικά ως *res*, πράγμα δηλαδή ανελεύθερον, μολονότι, όπως άλλωστε και οι ετερόδοξοι, ως κατοι-

κούντες εν Βυζαντίω, ήταν υπόλογοι στον βυζαντινό νόμο, τον σχετικό με το status του καθενός.

Βυζαντινός λοιπόν, Ρωμαίος πολίτης, είναι ο ελεύθερος κάτοικος της πολιτείας Ρωμαίων, χριστιανός το σέβασμα, κατά την κωνσταντινοπολίτικη ορθοδοξία και υπήκοος του αυτοκράτορα. Ο όρος «υπήκοος» έχει τώρα την πλήρη σημασία του και βεβαίως βρίσκεται στη θέση που είχε ο όρος «πολίτης» στην αρχαιότητα. Αυτός ο Ρωμαίος πολίτης υπόκειται σε τακτές φορολογικές υποχρεώσεις, τόσο που ο όρος Συντελεστής [αυτός που πληρώνει τέλη, φόρους] να ταυτίζεται, να σημαίνει τον βυζαντινό πολίτη που χαίρει της «ρωμαϊκής ελευθερίας» [δεν είναι δηλαδή δούλος], που μπορεί να ασκήσει τις επαγγελματικές του ενασχολήσεις και να λάβει μέρος ενεργό στην κρατική διοίκηση σε οποιαδήποτε βαθμίδα, της αυτοκρατορικής μη εξαιρουμένης. Να σημειώσω παρενθετικά ότι ο δυναστικός θεσμός είναι αδόκιμος για το Βυζάντιο. Αυτοκράτορας ονομάζεται ο εκλεκτός του στρατού και της συγκλήτου, αλλά και του βασιλεύοντος αυτοκράτορα, που ονομαζοντας δικαιωματικά «συναυτοκράτορες» ευνοεί την οικογένειά του δημιουργώντας έτσι de facto δυναστεία. Οι βυζαντινοί πολίτες ως ομόδοξοι και ομόδουλοι συντάσσουν τον Έθνος των Χριστιανών, τον Νέο Περιουσιο Λαό. Το Βυζάντιο γίνεται γρήγορα μια «Kultgemeinschaft» (κοινότητα πίστης) αντί της «Kulturgemeinschaft» (κοινότητα πολιτισμού) που χαρακτήριζε τον αρχαίο κόσμο. Η αλλοτριότητα, η ετερότητα, εκφράζεται τώρα από τον αλλόθρησκο και όχι πια από τον βάρβαρο, όπως ήταν στην αρχαιότητα. Η είσοδος στον χριστιανισμό και στη Ρώμη [τη Ρωμανία, ως βυζαντινή επικράτεια] ισοδυναμεί με την έξοδο από τη βαρβαρότητα και από την ακοσμία των ανίδρυτων εθνών.

Είναι λογικό η βυζαντινή αυτή ταυτότητα να θεωρείται πολύτιμο απόκτημα, κυρίως κατά την εποχή της παγκόσμιας αίγλης της αυτοκρατορίας. Μένουν βέβαια εκτός τόσο οι ξένοι όσο και οι εντός του Βυζαντίου «διαφόρως πολιτευόμενοι», δηλαδή, εκτός των δού-

λων και των αλλοδόξων, οι αιρετικοί και οι εθνικοπολιτιστικές μειονότητες που αντιστέκονται στην αφομοιωτική δύναμη του Βυζαντίου, όπως, π.χ., οι Αθίγγανοι, καθώς και οι ανεπαρκώς εκβυζαντινισμένες ομάδες, όπως, π.χ., οι ξένοι μισθοφόροι, τουλάχιστον κατά την αρχική περίοδο των υπηρεσιών τους. Χαρακτηριστικά αναφέρω τη διάκριση που κάνουν τα κείμενα της εποχής μεταξύ, π.χ., των «βαπτισμένων Ρως» και των ομοφύλων τους ειδωλολατρών, που όλοι μισθοφορούνται εξίσου από τους Βυζαντινούς. Οπωσδήποτε όλες αυτές οι κατηγορίες, των «υπο-βυζαντινών» θα έλεγα, μπορούν με τον καιρό να αποκτήσουν την ποθητή βυζαντινή ταυτότητα: οι δούλοι χάρη στις απελευθερωτικές αποφάσεις των κυρίων τους, οι άλλοι χάρη στην ένταξή τους στη βυζαντινή орθοδοξία και παιδεία, χάρη δηλαδή στον γλωσσικό εξελληνισμό και τον εκχριστιανισμό, ιδιότητες που τους επιτρέπουν την ενσωμάτωσή τους στην κρατική διοικητική μηχανή, τον πλήρη δηλαδή εκβυζαντινισμό. Όσον αφορά τώρα τους ξένους υπηκόους άλλων κρατών, τους εγκατεστημένους στο Βυζάντιο [το πράγμα γίνεται σύνηθες μετά την παραχώρηση των οικονομικών προνομίων από τον Αλέξιο Κομνηνό και τους διαδόχους του στους υπηκόους της Βενετίας πρώτα και ύστερα των άλλων ναυτικών δημοκρατιών της Ιταλίας] το Βυζάντιο μερίμνησε για την αντιπροσώπευσή τους με την παρουσία προξένων τους [Βαϊούλων π.χ. Βενετών] και την εγκατάστασή τους σε ειδικά οργανωμένες συνοικίες, όπως, π.χ., ο Γαλατάς στο Πέρα για τους Γενοβέζους, ή με την παραχώρηση ειδικών τόπων εμπορίας [τα Μιτάτα λεγόμενα], αλλά και λατρείας. Η ύπαρξη, όχι μόνο αραβικού «Μασγιδίου» στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και εκκλησιών που εξαρτιόνταν από ξένους, π.χ. Βουλγάρους ή Λατίνους, έρχεται να επιβεβαιώσει το πράγμα, όπως άλλωστε και η μνεία παρουσίας των ξένων αυτών και των αντιπροσώπων τους στις αυλικές τελετές. Σχετική μνεία «Φίλων Βουλγάρων» απαντά, π.χ., στο *Περί Βασιλείου Τάξεως*. Να σημειωθεί ωστόσο ότι παράλληλα με τους ξένους υπηκόους που εγκαθίστανται στο Βυζάντιο ύστε-

ρα από τις διμερείς επίσημες μεταξύ των κρατών συνθήκες, οι αυτοκράτορες, κυρίως κατά τον 11ο αιώνα και μετά, προσλαμβάνουν αυτόνομες ομάδες μισθοφόρων για τις στρατιωτικές ανάγκες της αυτοκρατορίας, ύστερα από την παρακμή του εθνικού στρατού των θεμάτων. Οι ξένες αυτές «εταιρείες», Φράγκοι, Βαράγκοι, Νεμίτζες, Πετσενέγοι, Κέλτες, Καταλάνοι, Αλανοί κ.ά. [αριθμώ εδώ τους λαούς που αναφέρουν οι αυτοκρατορικές πράξεις], που υπηρετούν επί μισθοφορία, εγκαθίστανται στην αυτοκρατορία είτε ύστερα από ατομικά «Στοιχήματα» [συμβόλαια δηλαδή], είτε ως Λίζιοι (υποτελείς), κατά τον φεουδαρχικό θα έλεγα τρόπο του τόπου καταγωγής τους, του βυζαντινού αυτοκράτορα· ο θεσμός του «Λιζίου» χρησιμοποιήθηκε εκτενώς από τον Αλέξιο Κομνηνό για να πετύχει την υποταγή των σταυροφόρων που διέσχιζαν «transitu» την αυτοκρατορία κατά την πρώτη κυρίως Σταυροφορία (1095/6).

Δεν θα σταθώ στα επακόλουθα της εξάρτησης του Βυζαντίου από τους ξένους μισθοφόρους· και μόνο η μνεία των καταστροφών που προκάλεσαν οι Καταλάνοι στις αρχές του 14ου αιώνα σε Μικρασία, Θράκη και Μακεδονία, ώσπου να ιδρύσουν στην Αθήνα το κράτος τους, αποτελεί την εύγλωττη μαρτυρία και απόδειξη της καταστροφικής αυτής πολιτικής, της οποίας, ειρήσθω εν παρόδω, επακόλουθο επίσης δραματικό υπήρξε η χρήση μουσουλμανικών μισθοφορικών στρατευμάτων, όχι μόνο σελτζουκικών [όπως μαρτυρεί, π.χ., η μονή Κουτλουμουσίου στον Άθω], αλλά και τουρκομανικών κατά τα παλαιολόγεια χρόνια. Είναι αναμφισβήτητο ότι όλες οι κατηγορίες αυτές των ξένων είχαν στο Βυζάντιο τόπους κατοίκησης αναφοράς και λατρείας, μετατρέποντας έτσι τις βυζαντινές πόλεις, κυρίως τα λιμάνια και ιδιαίτερα βέβαια την Κωνσταντινούπολη, σε πολυάνθρωπα κοσμοπολίτικα κέντρα. Να θυμίσω σχετικά ότι ο Τζέτζης, στο τέλος του 12ου αιώνα, σημειώνει ότι βγαίνοντας από το σπίτι του στην Κωνσταντινούπολη λέει «καλημέρα» σε πάνω από δέκα γλώσσες, πολλές των οποίων είναι σήμερα χαμένες για εμάς.

Πρόβλημα παραμένει αν πρέπει να δεχθούμε ότι οι ξένοι αυτοί έχαιραν «ισοπολιτείας» με τους Βυζαντινούς, όπως βεβαιώνουν μερικά κείμενα της εποχής. Το βέβαιο πάντως είναι ότι κυρίως μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των Φράγκων, κατά την τέταρτη Σταυροφορία (1204), τα προνόμια τους αποτέλεσαν την κύρια αιτία της οικονομικής κατάρρευσης της αυτοκρατορίας, πρόδρομο της τελικής της παρακμής. Οπωσδήποτε συνεχές μέλημα της αυτοκρατορίας υπήρξε ο εκβυζαντισμός των εγκατεστημένων στην αυτοκρατορία ξένων, πράγμα που ευοδώθηκε κάθε φορά που οι ξένοι προέρχονταν από ομάδες λιγότερο ανεπτυγμένες πολιτιστικά ή στρατιωτικά και οικονομικά από το Βυζάντιο, όπως, π.χ., συνέβη με τους Σλάβους, τους οποίους εκβυζαντίνισε ο Μιχαήλ Γ' και όχι, όπως θέλει η επίσημη βυζαντινή ιστοριογραφία, ο Βασίλειος Α' ο Μακεδόνας. Για τον σκοπό αυτό άλλωστε η αυτοκρατορία είχε εφαρμόσει ειδικά πρότυπα εκβυζαντισμού, όπως, π.χ., την οργάνωση σε αυτόνομες διοικήσεις των Σλάβων [το όνομά τους Σκλαβηνία ή Αρχοντιά] ή ακόμη την πληρωμή «Πάκτων» φόρων δηλαδή συνολικών και όχι ατομικών, αναγνωρίζοντας έτσι την ιδιαιτερότητα των ξένων, παράδειγμα τα «πάκτα» των Μηλίγγων στην Πελοπόννησο. Ήταν δηλαδή αυτοί οι ξένοι «πακτιώται» και όχι «συντελεστές», όπως οι τέλειοι Βυζαντινοί. Να σημειώσω παρεμπιπτόντως ότι η επιβολή «πάκτων» ήταν σύνηθες φαινόμενο για τους συνοριακούς περιφερειακούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, που οργανωμένοι συχνά σε αυτόνομα κρατίδια [ιδιαίτερα στα ανατολικά σύνορα] δεν ήταν άμοιροι του πειρασμού να «αμφιτερίσουν», όπως γράφει ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, να συνεργαστούν δηλαδή με τον εξωτερικό εχθρό [συνήθως ομόφυλό τους], μολονότι αποτελούσαν τμήμα φόρου υποτελής της αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο άλλωστε αυτής της συνοριακής ελαστικής πραγματικότητας με τα ιδιόμορφα ακριτικά χαρακτηριστικά εμφανίζονται ομάδες που τα κείμενά μας χαρακτηρίζουν ως «Μιξέλληνες» ή «Μιξοβαρβάρους» [τους

συναντάμε κυρίως στις παραδουνάβιες περιοχές]. Άλλη κατηγορία θα έλεγα αυτή των «υποβυζαντινών», τους οποίους κατά τα παλαιολόγια ιδιαίτερα χρόνια η αυτοκρατορία οργάνωσε σε συνοριακές κοινότητες υπό την εποπτεία ειδικού αντιπροσώπου της, του «Σεβαστού». Γνωστοί οι σεβαστοί Βουλγάρων, Αλβανών κ.ά. Όπως δηλώνει και ο ίδιος ο όρος Μιξέλλην ή Μιξοβάρβαρος, πρόκειται για ομάδες που προέρχονται από μεικτούς γάμους, όπως και οι Γάσμολοι (Φραγκοβυζαντινοί), που όμως αυτοί οι τελευταίοι δεν έχουν σχέση με τα σύνορα, δεδομένου ότι οι Φράγκοι απαντούν, μετά το 1204, σε όλη την επικράτεια.

Να συνοψίσω λέγοντας ότι στο πλαίσιο του «θεοστήρικτου κράτους» όπου «απάντων πατρίς η Βασιλίς», όπως είπε ο αυτοκράτορας Ηράκλειος, ο Βυζαντινός πολίτης γνωρίζει την ειρήνη εν αταραξία [αρετή αυτή βυζαντινή]: απέχει από τη «Δημοκρατία», την ταραχή που οι άναρχοι δήμοι προκαλούν και η οποία τιμωρείται από τον νόμο, εκτιμά ότι τα σύνορα της αυτοκρατορίας περικλείουν τη σωτηριακή πολιτεία και αναγνωρίζει μαζί με τον Βασίλειο Β' ότι είναι ευτυχία το «προσθήκην γενέσθαι τη ρωμαϊκή αρχή».

Έτσι η αυτοκρατορία αυτομεταρρυθμίζεται προοδευτικά, αγνοεί τις κοινωνικές επαναστάσεις [το κίνημα των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης οφείλεται κυρίως σε ξένα στοιχεία] και κλυδωνίζεται μόνο από δυναστικές και θρησκευτικές κρίσεις. Έθνος Χριστιανών οι Βυζαντινοί ζουν συμβολικά υπό την προστασία του τρούλου των απειράριθμων εκκλησιών τους, υπό το βλέμμα του φοβερού, βλοσυρού παντοκράτορα της Χώρας των Ζώντων. Αντίθετα από τους καθολικούς, οι ορθόδοξοι Βυζαντινοί αγνοούν το «Καθαρτήριο»· «κρίμασιν οἱς οἶδεν Κύριος», γνωρίζουν μόνο ή παραδείσια σωτηρία ή κολαστική καταδίκη. Ο Βυζαντινός πολίτης ως χριστιανός ορθόδοξος είναι ο «νενικηκώς την αμηναν», αυτός που «επιτεχνάσατο λύσιν» με τη χάρη του Θεού και την αυτοκρατορική πρόνοια, και αυτό παρά τις αντιξοότητες που γνώρισε το Βυζάντιο στον μακράιωνα βίο του.

Β. Ο Γειτονικός Κόσμος

ΚΑΙ ΜΟΝΗ Η ΑΠΑΡΙΘΜΗΣΗ ΤΩΝ ΓΕΙΤΟΝΩΝ στα διάφορα σύνορα της βυζαντινής επικράτειας, γειτόνων που υπέστησαν ή προκάλεσαν τις αντιδράσεις του Βυζαντίου κατά τον χιλιόχρονο ιστορικό του βίο, φτάνει για να δηλώσει το αδύνατο του εγχειρήματος, αν θέλει κανείς να αναφερθεί στην πολιτική, στη διπλωματία, στις σχέσεις και στις επαφές του Βυζαντίου με τους συχνά εναλλασσόμενους εξωτερικούς εχθρούς ή φίλους.

Είναι επίσης αυτονόητο ότι η αυτοκρατορική πολιτική, απέναντι και σε σχέση με τους γείτονες του Βυζαντίου, εξαρτάται από τη φύση και τη στάση του καθενός, και βέβαια διαφοροποιείται ανάλογα με τα συμφέροντα και τις προτεραιότητες κάθε φορά της αυτοκρατορίας. Το αενάως ζητούμενο πάντως ήταν η διαφύλαξη των εδαφών [όλων των υπαρχόντων της αυτοκρατορίας] και η επανάκτηση των απολεσθέντων.

Να σημειώσω παρενθετικά ότι η αρχή αυτή δίνει χροιά άμυνας σε όλη την εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, δεδομένου ότι η ρωμαϊκή καταγωγή και υπόσταση του κράτους εξασφάλιζαν, ως θεμελιακή απαρχή του ιστορικού του βίου, την παρουσία στις τρεις τότε γνωστές ηπείρους, τον έλεγχο της Μεσογείου και την αδιαφιλονίκητη επικράτειά του στα νερά του Εύξεινου Πόντου. Να πούμε καλύτερα ότι η ρωμαϊκή κληρονομιά, την οποία το Βυζάντιο διεκδικεί και υπερασπίζεται αδιάλειπτα, ισοδυναμεί με την

τότε έννοια της παγκοσμιότητας, που ήθελε «κάθε γη βατή και κάθε θάλασσα πλωτή να ανήκει στη Ρώμη», κατά τη ρήση του Διόδωρου του Σικελιώτη.

Παρά την ιδεολογική αυτή παγκοσμιότητα, που θέλει την αυτοκρατορία μόνο κυρίαρχο της οικουμένης, το Βυζάντιο δεν έπαψε να συνορεύει με τον υπόλοιπο ανεξάρτητο από αυτό κόσμο πολιτικά και στρατιωτικά. Τα σύνορα αυτά γνωρίζουν κατά καιρούς αυξομειώσεις και σημαντικές αλλαγές στις διάφορες περιοχές. Οι αλλαγές αυτές σηματοδίνουν ωστόσο μια προοδευτική και συνεχή σχεδόν συρρίκνωση της παγκόσμιας αυτοκρατορίας προς όφελος των εξωτερικών πολυποίκιλων κατά καιρούς εχθρών της, αυτών που ο ένας μετά τον άλλον εγκαθίστανται στα εδάφη της και μετατρέπονται σε γείτονες με αυτόνομα κράτη, χωρίς να πάψουν να διεκδικούν περιοχές του Βυζαντίου.

Εκτός από τα μεταλλασσόμενα και μετακινούμενα αυτά σύνορα πολιτικοστρατιωτικής υφής, η αυτοκρατορία διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο κόσμο και πολιτιστικά: με τα ήθη και τα έθιμα τα σχετικά με τις παραδόσεις, τα γλωσσικά και τα θρησκευτικά της σύνορα, που συμπίπτουν με την ακτινοβολία της αυτοκρατορίας, μian ακτινοβολία που απλώνεται σε σφαίρα ευρύτερη αυτών της πολιτικής επικράτειας.

Είναι επόμενο οι σχέσεις του Βυζαντίου με τον γειτονικό του κόσμο να επηρεάζονται όχι μόνο από τα πολιτικοστρατιωτικά δεδομένα [σχέσεις ισχύος ή υποτέλειας] αλλά και από την πολιτιστική εγγύτητα και συγγένεια και τον τρόπο ζωής. Αλλιώς, π.χ., αντιμετωπίζεται η σχέση αλλοδόξων και ομόδοξων, η σχέση ελληνογενών και ελληνομαθημένων ή λατινογενών πληθυσμών, που έχουν επαφές με την αυτοκρατορία και τον κόσμο της.

Οπωσδήποτε *grosso modo* θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διαχωριστική γραμμή που ξεκινά από το βάθος της Αδριατικής και καταλήγει στη Μεγάλη Σύρτη (Λιβύη) είναι το πολιτιστικό διαχωριστικό σύνορο ανάμεσα στους Ευρωπαίους – αφήνει δυτικά τους

λατινογενείς λαούς και πληθυσμούς και ανατολικά τους ελληνογενείς, που είναι και οι θεμελιωτές της βυζαντινής ιδιαιτερότητας. Είναι συμπτωματικό ότι το ίδιο αυτό αδριατικό σύνορο χωρίζει θρησκευτικά τους καθολικούς από τους ορθοδόξους και ως σήμερα ακόμη τη λεγόμενη δυτική Ευρώπη από την ανατολική;

Όσον αφορά τώρα τα βόρεια και τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, αξίζει να σημειωθεί ότι ο βορράς σήμαινε πάντα για τους Βυζαντινούς το με τους βαρβάρους σύνορο [η έκφραση «Σκυθικός βορράς» και «Σκυθική ερημία» δηλώνουν την πολιτιστική ετερότητα της περιοχής με το Βυζάντιο]. Ενώ αντίθετα στο ανατολικό πολιτικοστρατιωτικό σύνορο τοποθετείται ανέκαθεν μια αντίμαχη με τη Ρώμη και το Βυζάντιο αυτοκρατορία που διεκδικεί παγκόσμια αναγνώριση (*dominium mundi*), όπως η Περσία πρώτα και ο αραβικός κόσμος ύστερα. Οι εξελίξεις σε αυτήν την περιοχή επηρεάζουν και τις συνθήκες των μεσημβρινών συνόρων της αυτοκρατορίας, συνόρων που μετά την αραβική πρόοδο χωρίζουν τη Μεσόγειο του σταυρού από αυτή της ημισελήνου. Χαρακτηρίζονται από τις ναυτικές επιτυχίες των μαχόμενων αντιπάλων, Βυζαντινών και Αράβων, τόσο των Ομείαδων της Δαμασκού όσο και των Αράβων της Ταρσού ή των Κρητών Αράβων αργότερα.

Ας πούμε πιο απλά, το νότιο σύνορο είναι το θαλάσσιο όριο της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, που ποτέ δεν έπαψε να έχει βλέψεις στον έλεγχο του ναυτικού δικτύου, αυτού που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τον κόσμο της Παλαιάς Ρώμης. Κατάλοιπο και αυτό της ρωμαϊκής θαλασσοκρατίας, που κατέρρευσε οριστικά μετά την εγκατάσταση των Αράβων στις νότιες ακτές της Μεσογείου από τον 7ο αιώνα κι εδώ, παρά τον περήφανο λόγο του Νικηφόρου Φωκά (967-971) στον Λιουτπράνδο: *Navigatio mihi est* (Η ναυσιπλοΐα μου ανήκει). Το πράγμα είχε κάποια αλήθεια μετά την επανάκτηση της Κρήτης το 961 και τις επιτυχίες αυτού του αυτοκράτορα στην Κύπρο και στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, κυριαρχία βυζαντινή που διαρκεί ως τα τέλη του 11ου αιώνα.

Ειδική μνεία της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντίου απέναντι σε απαιτητικούς γείτονες ή αβέβαιους φίλους πρέπει να γίνει και για τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους λαούς του Εύξεινου Πόντου. Η προσπάθεια για εγκατάσταση των στρατιωτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας στην Ταυρική χερσόνησο (τη σημερινή Κριμαία), που πραγματοποιείται με την ίδρυση του Θέματος της Χερσώνος γύρω στα 838, καθώς και η σπουδαιότητα για την άμυνα της περιοχής του ακριτικού Θέματος της Χαλδίας με πρωτεύουσά του την Τραπεζούντα, απαντούν στην επιτακτική ανάγκη του Βυζαντίου να κρατήσει τον Εύξεινο Πόντο υπό την απόλυτη ναυτική κυριαρχία του.

Κλειστή βυζαντινή θάλασσα ο Πόντος για τους αραβικούς στόλους, παραβιάστηκε από τα ρωσικά *draggars* και τα ρωσοσλάβικα μονόξυλα, χωρίς όμως να υποστεί αλλοίωση και κλονισμό ο βυζαντινός έλεγχος στη ναυσιπλοΐα της περιοχής. Αυτό θα το πετύχουν πρώτοι οι σταυροφόροι (οι ναυτικές δημοκρατίες της Ιταλίας) μετά τη φραγκική εγκατάσταση στη Βασιλεύουσα το 1204. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η αμείωτη και συνεχής προσπάθεια του Βυζαντίου να ελέγχει τους ναυτικούς δρόμους του Εύξεινου Πόντου, καθώς και τις προς την εσωτερη Ασία αρτηρίες που κατέληγαν στην Τραπεζούντα, απαιτούσε την ειρηνική με το Βυζάντιο συμβίωση των λαών που κατοικούσαν κυρίως στις ανατολικές ακτές της θάλασσας αυτής.

Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να τοποθετήσουμε την αδιάλειπτη μέριμνα των Βυζαντινών για τον εκχριστιανισμό των Αβασγών και Αλανών, αλλά ακόμη και των εξιουδαϊσμένων Χαζάρων, προσπάθεια που γνωρίζει το απόγειό της με τις φωτειανές αποστολές στη Χαζαρία και αργότερα μεθοδεύεται με το αποστολικό έργο του Νικολάου Μυστικού στην ευρύτερη περιοχή. Η ένταξη βεβαίως των ορθοδόξων Αρμενίων, αλλά και των Γεωργιανών και Ιβήρων στα διοικητικά στρώματα της αυτοκρατορίας (κυρίως από τον 9ο αιώνα και εδώ) είναι ασφαλώς

αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής. Ας θυμηθούμε, π.χ., τον Γρηγόριο Πακουριανό, Ίβηρα δομέστικο, ιδρυτή της μονής του Μπάσκοβου, κοντά στη Φιλιππούπολη.

Η γρήγορη αυτή επισκόπηση των συνισταμένων της βυζαντινής πολιτικής στα διάφορα συνοριακά συγκροτήματα μας επιτρέπει να υπογραμμίσουμε συμπερασματικά τις σταθερές αρχές που, παρά τις κατά καιρούς αντιξοότητες και αμηχανίες, δεν έπαψαν να καθοδηγούν τις σχέσεις των Βυζαντινών με τον γειτονικό τους κόσμο. Θα μπορούσε κανείς να τις συνοψίσει λίγο σχηματικά ως εξής:

1. *Πνευματική ακτινοβολία*: Ιδιαίτερα στην περίοδο ειρηνικής συμβίωσης που ενθαρρύνει τις διασυνοριακές ανταλλαγές και αλληλοεπιδράσεις, όπως, π.χ., περιγράφονται στον ακριτικό κύκλο μεταξύ Αράβων και Βυζαντινών.

2. *Παγκοσμιότητα*: Το Βυζάντιο ως μοναδικός συνεχιστής και διάδοχος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι δικαιωματικά και ο κληρονόμος της παγκοσμιότητας. Η Κωνσταντινούπολη είναι Νέα Ρώμη, Νέα Σιών, Νέα Ιερουσαλήμ και πολιτιστικά η έκφραση των επιτευγμάτων της τότε ελληνικής διανόησης και γραμματείας.

3. *Οικουμενικότητα*: Ως πρώτη χριστιανική αυτοκρατορία έχει επικεφαλής της τον αντιπρόσωπο του Θεού επί της γης. Κατά τη θεωρία του Ευσεβίου, ένας Θεός στον ουρανό – ένας αυτοκράτορας στη γη, ο χριστιανός αυτοκράτορας. Ως εκπρόσωπος του Θεού, του ενός και μοναδικού, ο βυζαντινός αυτοκράτορας, είναι θεοστεφής. Αυτή η χριστιανική οικουμενικότητα είναι και η βάση της αιωνιότητας της αυτοκρατορίας, η οποία κατά τη ρήση του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη θα μείνει «Αλώβητος ανά τους αιώνες» και η οποία γίνεται αυτοδικαίως και ο φυσικός αμύντορας της χριστιανοσύνης στο σύνολό της. Σταυροφορεί διηνεκώς το Βυζάντιο και γι' αυτό αδυνατεί να κατανοήσει τις δυτικές προσπάθειες για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων.

Εδαφική παγκοσμιότητα ως κληρονομιά ρωμαϊκή, χρονική

αιωνιότητα ως προνόμιο χριστιανικό και ελληνογλωσσία πολιτισμική είναι λοιπόν οι θεμελιακές αρχές της βυζαντινής αυτοκρατορικής υπόστασης. Εξηγούν, γιατί όλοι οι εκτός Βυζαντίου λαοί διακυβεύουν (όταν πολεμούν ή αντιμάχονται τους Βυζαντινούς) την ακεραιότητα της παγκόσμιας αυτοκρατορίας διεκδικώντας δικαιώματα που ιστορικά της ανήκουν. Άρα δεν μπορεί παρά να είναι και να θεωρούνται ως εχθρικά διακείμενοι κατά του θεοφύλακτου κράτους των Ρωμαίων, εκτός αν υποταχθούν στην κηδεμονία ή την ηγεμονία της βυζαντινής εξουσίας. Έτσι και μόνο η διεκδίκηση του ονόματος Ρώμη-Ρωμαίος, αλλά και η απόκτηση αυτοκρατορικού τίτλου από άλλον, χριστιανό ή μη ηγεμόνα, αποτελούν κατάχρηση βυζαντινών δικαιωμάτων: η διαμάχη, που πήρε διπλωματική αλλά και στρατιωτική μορφή ανάμεσα στο Βυζάντιο και στη Δύση με τον Καρλομάγνο και τους διαδόχους του (λόγω της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας), οφείλεται στην αμφισβήτηση από τους Δυτικούς της μοναδικότητας του ρωμαϊκού και του αυτοκρατορικού τίτλου του Βυζαντίου, του μόνου κληρονόμου και οργανικού συνεχιστή της άλλοτε κραταιάς Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Να θυμίσω ότι σ' αυτό στηρίζεται η αποδοχή από το Βυζάντιο της νόθας Κωνσταντινείου δωρεάς. Εμμέσως αναγνώρισε αυτή το Βυζάντιο ως τον μόνο κληρονόμο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, εφόσον ο Μέγας Κωνσταντίνος εγκαταστάθηκε οριστικά στην Πόλη, όταν δήθεν δώρισε τη Ρώμη στον πάπα.

Η διεκδίκηση τώρα από ποικιλώνυμους γειτονικούς λαούς εδαφών, που ανήκουν δικαιωματικά στην κληρονομιά του Βυζαντίου, αποτελεί απαίτηση άλογο και αδικοχειρία κατά του Βυζαντίου, η οποία και πρέπει να τιμωρείται διά των όπλων. Έργο άλλωστε του αυτοκράτορα κατά τον νόμο, όπως καθορίζεται στην *Επαναγωγή*, είναι ακριβώς η «των απολεσθέντων επανάκτησις» και καθήκον των Βυζαντινών είναι ο αγώνας για την απελευθέρωση των αλυτρώτων αδελφών, όπως το καθορίζει ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός στα *Τακτικά* του. Με τον όρο αυτό εννοούνται βέβαια οι απανταχού

χριστιανοί, φυσικοί υπήκοοι του «Εθνους Χριστιανών», όπως χαρακτηρίζει κατά τρόπο αυτονόητο τους Βυζαντινούς ο ίδιος αυτός αυτοκράτορας.

Ταύτιση των όποιων Ρωμαίων με τους Βυζαντινούς, ταύτιση επίσης των Ρωμαίων με τους απανταχού Χριστιανούς, ιδού οι ιδιότητες που καθορίζουν τις διπλωματικές σχέσεις με τους γειτονικούς λαούς του Βυζαντίου, αλλοδόξους και ομόδοξους. Στις διεκδικήσεις τους έναντι του Βυζαντίου οι μεν αλλόδοξοι αμφισβητούν τη ρωμαϊκή παγκοσμιότητα, που τώρα ανήκει στο Βυζάντιο, οι δε ομόδοξοι τη χριστιανική οικουμενικότητα, που είναι έργο του κράτους αυτού, του Βυζαντίου, που πρώτο πίστευσε εις τον Δεσπότην Χριστόν και γι' αυτό έχει τα χαρακτηριστικά θείων ιδιοτήτων. Δηλαδή την αιωνιότητα και το αλώβητο της επικράτειάς του.

Λογικά απέναντι στους λαούς αυτούς το Βυζάντιο ασκεί ακτινοβολία και χαίρει πρωτοκαθεδρίας. Η εικονική παγκόσμια οικογένεια των ηγετών, που θέλει τον βυζαντινό αυτοκράτορα πατέρα μοναδικό των ηγεμόνων του κόσμου [ο καθένας σύμφωνα με την ισχύ του κράτους του βρίσκει θέση αδελφού, υιού ή απλού συγγενούς και οικείου ως προς τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης], αυτή η εικονική οικογένεια, που καθορίζει την τάξη της παγκόσμιας ιεραρχίας, αναγνωρίζεται από τις καγκελαρίες των ξένων κρατών, έστω και αν είναι δημιούργημα της βυζαντινής διπλωματίας. Άλλωστε η ρωμαϊκή φιλανθρωπία, αρετή που χαρακτηρίζει τον επίσημο βίο και την προς τους άλλους διαγωγή της κραταιάς αυτοκρατορίας, έρχεται να επιβραβεύσει τους ξένους, που ζουν στη σφαίρα και δέχονται την πολιτική και πολιτιστική ακτινοβολία του Βυζαντίου: αυτό υπογραμμίζει ο Νικόλαος Μυστικός στον Βούλγαρο ηγεμόνα Συμεών στις αρχές του 10ου αιώνα.

Εργαλείο και όργανο για την επίτευξη των σκοπών της αυτοκρατορίας, εκτός βέβαια από τον δίκαιο, τον αμυντικό, πάντα κατά τη βυζαντινή ιδεολογία, πόλεμο [τον λεγόμενο και καθαρόν, όταν ο αντίπαλος είναι αλλόδοξος, γιατί δεν χύνεται αίμα χριστια-

νικό], το Βυζάντιο επιστρατεύει όχι μόνο τη διπλωματία του [η οποία κατά την επιτυχημένη έκφραση του Λαμαρτίνου συνίσταται στο να κινητοποιήσει βαρβάρους εναντίον βαρβάρων], αλλά και το πνευματικό και πολιτιστικό του δυναμικό.

Αν ο γλωσσικός εξελληνισμός είναι προϋπόθεση της ένταξης των ξένων ομάδων, που κατά καιρούς εγκαταστάθηκαν στα βυζαντινά εδάφη, ο εκχριστιανισμός και η προσχώρηση των πρώην αλλοδόξων αλλοφύλων στην ορθόδοξη πίστη και εκκλησία, στη δικαιοδοσία δηλαδή του οικουμενικού πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, αποτελεί αποδεδειγμένα το πιο αποτελεσματικό μέσο για μια διαρκή σχέση, θα έλεγα εξάρτησης, των νεοφώτιστων γειτόνων από τη μητέρα εκκλησία, εκκλησία που υπηρετεί με τον τρόπο της τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας, όπως αυτό γίνεται πασιφανές, π.χ., στα χρόνια του πατριάρχη Φωτίου. Η εγκύκλιος του πατριάρχη αυτού προς τους πατριάρχες της Ανατολής το 867, όπου ο Φώτιος σεμνύνεται για την είσοδο στη χριστιανοσύνη των Βουλγάρων, αλλά ακόμη και των Ρώσων [πρόκειται βέβαια για τον ευαγγελισμό των Ρωσοβαράγκων και όχι των Ρωσοσλάβων], αποτελεί τρανή απόδειξη των επιτυχιών της βυζαντινής πολιτικής [όχι μόνο της εκκλησίας αλλά και της πολιτείας] απέναντι στην εκκλησία της Ρώμης, που επιδίωκε την προσάρτηση του σλαβικού κόσμου, επιτυχία που υλοποιείται με την εδραίωση της εξουσίας του Βυζαντίου στη νευραλγική περιοχή του Εύξεινου Πόντου. Είναι αυτονόητο ότι επακόλουθο του ευαγγελισμού των παρευξεινίων λαών από το Βυζάντιο ήταν και η εξάπλωση και η διάδοση των καλλιτεχνικών επιτευγμάτων των Βυζαντινών. Άλλο αυτό επίσης αποτελεσματικό μέσο της βυζαντινής πολιτικής για την εξομάλυνση των σχέσεων της αυτοκρατορίας με τον εξωτερικό γειτονικό κόσμο, αλλά και για τη δημιουργία μιας πολιτιστικής κοινότητας, αυτής που προοριζόταν να ζήσει στην ευρύτερη περιοχή και μετά την πτώση και την εξαφάνιση της αυτοκρατορίας.

Η πολιτιστική αυτή επιρροή, που αναμφισβήτητα επιδρά και επηρεάζει τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους γείτονές της, είναι λίγο ή πολύ εμφανής σε όλους τους τρόπους ζωής και σε όλες τις χώρες που κάποια στιγμή βρέθηκαν στη σφαίρα του Βυζαντίου: εκτείνονται από την Ιταλία [ιδιαίτερα στις νότιες περιοχές της], φτάνουν ως τις απόμακρες χώρες του Καυκάσου και της λεγόμενης Μέσης Ανατολής, για να γίνουν ιδιαίτερα αισθητές στα Βαλκάνια.

Πράγματι, ο εκχριστιανισμός των λαών της χερσονήσου του Αίμου [των Βαλκανίων], επίτευγμα αναμφισβήτητο της βυζαντινής εκκλησίας και πολιτείας, είχε ως αποτέλεσμα να διευρυνθεί η κοινοπολιτεία της αυτοκρατορίας [εδώ χρησιμοποιώ τον όρο με τον οποίο πρώτος ο D. Obolensky ονόμασε τον χώρο της πολιτιστικής και άλλης ακτινοβολίας και επιρροής του Βυζαντίου]. Η μεταφύτευση, η μεταμόσχευση, η αφομοίωση και η επίδραση του βυζαντινού πολιτισμού στις χώρες της περιοχής σημαίνουν αναμφισβήτητα την είσοδο των λαών αυτών στην οικουμενική κοινότητα, που ταυτίζεται τώρα με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Οι πρώην σκυθικές χώρες, ενώ για τους αρχαίους Έλληνες [αλλά και για τους εν πολιτισμώ διαδόχους τους Ρωμαίους] ήταν ταυτόσημες με τη βαρβαρότητα «των ανιδρύτων εθνών», χάρη στην είσοδό τους στον χριστιανισμό και στον πολιτισμικό εκβυζαντινισμό, αποκτούν ίδια γραμματεία και φιλολογία [μετά την οργάνωση της σλαβονικής, της παλαιοσλαβικής γλώσσας από τους Κύριλλο και Μεθόδιο και τους μαθητές τους]. Αποκτούν εκκλησιαστική τέχνη [αρχιτεκτονική και ζωγραφική], που βασίζεται στο βυζαντινό παράδειγμα, αλλά που με τον καιρό αποκτά τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν νέες δημιουργικές σχολές της υψηλής έμπνευσης. Μια πολιτισμική κοινότητα δημιουργείται ανάμεσα στους λαούς του Αίμου, Βουλγάρους, Σέρβους, Κροάτες (Αρετιανούς και Παγανούς), Βλάχους, Αλβανούς και Ρουμάνους, κοινότητα τρόπου ζωής, βάθους συγκινήσεων και αισθημάτων, θρησκευτικής αλληλεγ-

γύης, κοινής προσπάθειας κοσμοσωτήριας πράξης, που συνδέει αυτούς που έχουν κοινή πίστη και κοινές καταβολές λατρευτικές. Μόνο έχοντας υπόψη την κοινή αυτή καλλιτεχνική πνευματική και θρησκευτική εμπειρία που δίνει η συμμετοχή στη χριστιανική πίστη μπορούμε να καταλάβουμε γιατί οι βυζαντινοβουλγαρικοί πόλεμοι που εκδηλώθηκαν μετά τον εκχριστιανισμό των Σλάβων θεωρήθηκαν από τους Βυζαντινούς ως εμφύλιες συρράξεις, ως αδελφοκτόνες διαμάχες, που, όπως γράφει ο πατριάρχης και αντιβασιλεύς Νικόλαος Μυστικός (911-913) στον τσάρο Συμεών, ο οποίος σήκωσε τα όπλα κατά του Βυζαντίου, είναι ταυτόσημες με πατροκτόνο επανάσταση [ο τσάρος των Βουλγάρων μετά τον εκχριστιανισμό ακριβώς του λαού του έλαβε τη θέση υιού απέναντι στον εικονικό πατέρα των ηγεμόνων της γης, τον Βυζαντινό δηλαδή αυτοκράτορα]. Ίσως εδώ θα πρέπει να θυμίσω ότι η βυζαντινή θηριωδία του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου κατά του στρατού του Σαμουήλ μετά τη μάχη του Κλειδιού το 1014 εξηγείται από την ταύτιση του βουλγαρικού εγχειρήματος με έγκλημα καθοσίωσης, και αυτό εφόσον ο Σαμουήλ «επαναστάτησε» κατά του νομίμου αυτοκράτορος και εικονικού πατρός της παγκόσμιας χριστιανοσύνης.

Είναι καιρός λοιπόν να υπογραμμίσω ότι με τον εκχριστιανισμό των Σλάβων και των λαών του ανατολικού Εύξεινου Πόντου [Αλανών και Αβασγών], που έχει αρχίσει, όπως είπα, με την πατριαρχία του Φωτίου και συντελείται με το έργο του Νικολάου Μυστικού [κράτησε δηλαδή αδιάλειπτα σχεδόν η ιεραποστολή μισό περίπου αιώνα] για πρώτη φορά η βυζαντινή εκκλησία, το οικουμενικό δηλαδή πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, αποκτά σύνορα και χώρους ευρύτερους από τα εδάφη της αυτοκρατορίας. Ο ρόλος της εκκλησίας στη δημιουργία του ευρωπαϊκού πολιτιστικού γίνεσθαι αποβαίνει έτσι καίριος, η διαφοροποίηση με τη δυτική Ευρώπη, που χειραφετείται χάρη στη δημιουργία του κράτους των Φράγκων του Καρλομάγνου και βέβαια με αφορμή το πρώτο

σχίσμα, το λεγόμενο φωτειανό, η διαφοροποίηση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, ορθόδοξης και καθολικής εκκλησίας εντείνεται για λόγους που πολύ λίγο είναι δογματικής ή θρησκολειτουργικής φύσης, αλλά που υπογραμμίζουν τη διαμάχη για την επικράτηση των δύο αυτοκρατοριών και εκκλησιών στον υπόλοιπο κόσμο.

Οι σλαβικοί λαοί και οι χώρες της χερσονήσου του Αίμου αποτέλεσαν πάντοτε το μήλο της έριδος ανάμεσα σε Παλαιά και Νέα Ρώμη, και αυτό χωρίς διακοπή από την περιπέτεια που γνώρισε η αποστολή του Μεθοδίου στη Μοράβια, ως τα σήμερα, στη δύστηνο Γιουγκοσλαβία. Ωστόσο, η βυζαντινή πολιτική και η διπλωματική θεώρηση των συμφερόντων της αυτοκρατορίας στη διεθνή σκηνή γνώρισαν διακυμάνσεις, που δεν είναι άμοιρες μιας βυζαντινής νοοτροπίας, αυτής που υποβίβαζε πολιτισμικά τα βόρεια σκυθικά γένη, και αυτό παρά τον εκχριστιανισμό τους. Υπαινίσσεται βέβαια εδώ τη γνωστή διάκριση που κάνει ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος στα μέσα του 10ου αιώνα ανάμεσα στα ευγενή δυτικά φραγκικά γένη, από τα οποία προέρχεται ο Μέγας Κωνσταντίνος, και στα βάρβαρα φύλα του βορρά, με τα οποία οι Βυζαντινοί δεν πρέπει να συγχρωτίζονται, μολοντί γαμικά συμβόλαια με τους λαούς αυτούς συνήψαν ως και βυζαντινοί αυτοκράτορες, όπως, π.χ., ο πεθερός του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου Ρωμανός Λακαπηνός, που πάντρεψε την εγγονή του με τον τσάρο Πέτρο της Βουλγαρίας. Το παράδειγμα όμως του Λακαπηνού, πάντοτε κατά τον Κωνσταντίνο, είναι προς αποφυγή και όχι προς μίμηση. Και αυτό το παραστράτημα έγινε, γιατί ο Ρωμανός ήταν άνθρωπος απλός και αδαής της αυτοκρατορικής τάξης και των υποθηκών του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Αυτά γράφει ο αυτοκράτωρ συγγραφέας «Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν», χωρίς να σεβαστεί τη μνήμη του προκατόχου και συγγενούς του. Αυτό με οδήγησε να χρονολογήσω το *Περί θεμάτων* του ίδιου συγγραφέα, όπου ο Λακαπηνός εμφανίζεται ως σώφρων και άμεμπτος αυτοκράτωρ, σε μια στιγμή όπου είναι αυτός ο εν ενεργεία αυτοκράτωρ, άρα πριν από

την ενθρόνιση του Πορφυρογέννητου ως μόνου αυτοκράτορα και πριν από τη συγγραφή του *De administrando imperio*.

Οπωσδήποτε ο εκχριστιανισμός των λαών που κατοικούσαν στα βόρεια του Βυζαντίου εδάφη συνοδεύθηκε και από τη διάδοση της ελληνικής γραμματείας και γλώσσας, ώσπου βέβαια να δημιουργηθεί εντόπια φιλολογική σλαβονική παραγωγή. Τα ελληνικά αποβαίνουν για τους λαούς αυτούς η διπλωματική διεθνής γλώσσα, θα παραμείνουν στη θέση αυτή και κατά την οθωμανική κυριαρχία, ιδιαίτερα στις χώρες που διατήρησαν την ιδεολογία του Βυζαντίου, όπως, π.χ., οι παραδουνάβιες ηγεμονίες Βλαχία και Μολδαβία. Να θυμίσω ότι στις χώρες αυτές ρίζωσε το βυζαντινό δίκαιο ως βάση κάθε νομοθετικής ρύθμισης, ότι στις εκκλησίες της Μολδαβίας και της Σουτσεάβας βρίσκονται οι πιο ζωντανές ζωγραφικά απεικονίσεις της πτώσης της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των Τούρκων και πράγματι προκαλούν ένα είδος εικαστικού Ανακλήματος [θρήνου δηλαδή για το χάσιμο της Βασιλίδος πόλεως] και να τονίσω τέλος ότι γόνος αυτών των χωρών είναι ο N. Jorga, ο συγγραφέας δηλαδή του έργου που φέρει τον εύγλωττο τίτλο *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*.

Οπωσδήποτε η αυτοκρατορία επωμίσθηκε κοσμοσωτήρια αποστολή και άσκησε πολιτιστική αρετή προς όλους τους λαούς που ήρθαν σε επαφή με τον κόσμο της. Είναι αυτονόητο ότι η ιδεολογική αυτή παγκοσμιότητα και οικουμενικότητα του Βυζαντίου, που, ειρήσθω εν παρόδω, τουλάχιστον όσον αφορά την παγκοσμιότητα είναι χαρακτηριστικό ίδιον της κάθε αυτοκρατορίας, έχει ως επακόλουθο τον πολυεθνικό χαρακτήρα των πολιτών. Βυζαντινός πολίτης είναι αυτός που υποτάσσεται στον βυζαντινό αυτοκρατορικό νόμο και στην επίσημη εκκλησία του κράτους [πλην των σκλάβων και δούλων] από όπου κι αν προέρχεται εθνικά.

Καθόλου περίεργο ότι ο βυζαντινός υπήκοος είναι γνωστός, όπως είπα, με το όνομα «συντελεστής», όρος που δηλώνει εξάρτηση φορολογική χωρίς καμιά άλλη υποχρέωση. Να σημειώσου-

με ωστόσο μόνο ότι και οι στρατιωτικές υποχρεώσεις των Βυζαντινών είναι φορολογικής υφής. Είναι επίσης αυτονόητο ότι κανείς από τους κατοίκους-πολίτες του Βυζαντίου δεν είναι αποκλεισμένος από υψηλές θέσεις και αξιώματα, ακόμη και από αυτό του αυτοκράτορα, και εδώ δεν αναφέρομαι βέβαια στις ομάδες μισθοφόρων και φοιδεράτων που κατά καιρούς αναμείχθηκαν στα πράγματα του Βυζαντίου και που χρησιμοποιεί η αυτοκρατορία για τις στρατιωτικές της ανάγκες, αλλά μιλώ για μεμονωμένες περιπτώσεις αξιωματούχων ξένης καταγωγής, των οποίων τα ονόματα και η δράση κοσμούν την ιστορία του κράτους και τους καταλόγους των μεγάλων βυζαντινών οίκων. Η πολυπληθής βυζαντινή αριστοκρατία σλαβικής καταγωγής μελετήθηκε επισταμένα από τον Α. Kazdan, οι Αρμένιοι γόνοι βυζαντινών πολιτών έδωσαν μεταξύ άλλων και τον αυτοκράτορα Βασίλειο τον λεγόμενο Μακεδόνα, οι Χάζαροι τον Λέοντα Δ', οι Ίβηρες λαμπρύνονται με το παράδειγμα του Μεγάλου Δομεστίκου Πακουριανού πάντα μεταξύ άλλων, ενώ οι Λατίνοι, οι Ιταλοί και οι Φράγκοι έχουν να επιδείξουν εξέχουσες φυσιογνωμίες, εκκλησιαστικές και στρατιωτικές, [και αυτό άσχετα βέβαια από τους πολυπληθείς μεικτούς γάμους μετά το 1204 κυρίως, αποκύημα των οποίων είναι οι λεγόμενοι Γασμούλοι]. Ως και οι Τούρκοι οι ενταγμένοι στην αυτοκρατορία διαδραματίζουν, όπως είναι γνωστό, σημαίνοντα ρόλο στα πράγματα της εποχής [κυρίως του Μιχαήλ Παλαιολόγου και μετέπειτα], όπως δείχνει η αθωνίτικη μονή του Κουτλουμουσίου.

Η ώσμωση αυτή των διαφόρων εθνοτήτων στο πλαίσιο της διοίκησης και της αυτοκρατορικής κοινωνίας βρίσκει το απόγειό της στον κατεξοχήν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Κωνσταντινούπολης, όπου, όπως ομολογεί ο Τζέτζης τον 12ο αιώνα, το έχω ήδη σημειώσει, ο περιπατητής μπορούσε να συναντήσει και να μετρήσει ανθρώπους οι οποίοι προέρχονταν από δεκάδες διαφορετικές εθνότητες. Είμαστε όμως στην εποχή όπου οι Βενετσιάνοι, οι Πιζάνοι, οι Γενοβέζοι [όπως προηγουμένως και οι Αμαλφητάνοι] χαι-

ρουν των ειδικών προνομιακών μεταχειρίσεων, αυτών που τους παραχώρησαν στη συνέχεια του Αλεξίου Κομνηνού μετά τη νορμανδική επίθεση του 1081 κατά της Ηπείρου και οι κατόπιν αυτοκράτορες. Ίσως πρέπει εδώ να κάνω μια παρέκβαση, για να σημειώσω μια απaráβατη αρχή της βυζαντινής πολιτικής απέναντι στον κόσμο της Ιταλίας και γενικά της Δυσης, αρχή γεωστρατηγική άσχετη από πολιτιστικά δεδομένα. Αφορά την ελεύθερη διακίνηση ανάμεσα στα ηπειρωτικά ελλαδικά μέρη και τις ακτές της Ιταλίας διά των Στενών του Οτράντο. Η εγκατάσταση εχθρικής προς το Βυζάντιο δυνάμεως στις δύο ακτές του νευραλγικού αυτού περάσματος αποξένωνε την αυτοκρατορία από τα ιταλικά της δικαιώματα και αχρήστευε την Εγνατία οδό ως προς την ιταλικο-αλβανική της κατάληξη, ενώ απέκλειε συγχρόνως τη Γαληνοτάτη Βενετία στο βάθος του Αδριατικού κόλπου, αποκόβοντας την πρόσβασή της στη Μεσόγειο. Ιδού γιατί Βενετία και Βυζάντιο ενώνουν τις δυνάμεις τους κατά των Νορμανδών, όταν αυτοί προωθούνται το 1081 στις αλβανικές ακτές και στα δυτικά παράλια της Ελλάδος, καταλαμβάνοντας το Δυρράχιο και την Κέρκυρα.

Είναι όμως αλήθεια ότι οι βυζαντινές αυτές διομολογήσεις προς όφελος των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών οδήγησαν προοδευτικά σε μια οικονομική υποταγή της αυτοκρατορίας. Θύμα αυτή, ιδιαίτερα κατά τα χρόνια των Παλαιολόγων, μιας αποικιοποίησης των λιμανιών της με τα γνωστά επακόλουθα. Αυτό για να τονίσω ότι η εξωτερική πολιτική των δύσκολων χρόνων αυτών διαφέρει άρδην από τους στόχους που επιδίωκε το Βυζάντιο πριν από το 1204. Η επαναπόκτηση των χαμένων πατρίδων [ο όρος είναι της εποχής] εκ των οποίων «απεσφαιρίσθημεν» από δικά μας σφάλματα, όπως παραστατικά δέχθηκαν οι τότε αυτοκράτορες, δεν άφηνε πια περιθώρια για την άσκηση παγκόσμιας πολιτικής εκ μέρους των Βυζαντινών. Χαρακτηριστικά οι Βυζαντινοί οικειώθηκαν τότε μαζί με τον μεγαλόστομο ρωμαϊκό τίτλο το όνομα Έλληνες, όρος που έχασε με τον καιρό την έννοια του ειδωολάτρη

και ξαναβρήκε την ευγενή πολιτισμική του και εθνική σημασία, ενώ οι Τούρκοι δηλώνονται τότε από τους Βυζαντινούς με τα ονόματα Πέρσες και Αχαιμενίδες, των προαιώνιων δηλαδή αντιπάλων των Αρχαίων Ελλήνων, που είναι οι πρόγονοι των Βυζαντινών. Άλλωστε αυτή η πολιτισμική σχέση που εκφράζεται με την ελληνοσύνη της ρωμισσύνης [αν μπορούμε να εκφραστούμε έτσι] διαφοροποιεί τους πληθυσμούς που από τη μία και από την άλλη μεριά των συνόρων δέχθηκαν αλληλοεπιδράσεις, δημιουργώντας έναν *sui generis* ακριτικό κόσμο, απέναντι στον οποίο η αυτοκρατορική πολιτική αναγκάστηκε τότε να προσαρμοσθεί και τότε να αντιδράσει. Απόδειξη των λεγομένων μου οι πολυπληθείς μετακινήσεις πληθυσμών των ασταθών πολιτικά μεθοριακών περιοχών ή ο κατά των Παυλικιανών των αρμενικών Θεμάτων πόλεμος ή ακόμη η μέριμνα των Βυζαντινών να συγκεντρώσουν ομάδες αλλογενών πληθυσμών σε περιοχές διοικητικά ελεγχόμενες από το επίσημο κράτος, όπως, π.χ., οι Σκλαβηνίες, οι Δρούγγοι των Μηλιγγών και οι ομάδες αλλοφύλων πακτωτικών, Βουλγάρων στα βόρεια σύνορα και Βλάχων στη Θεσσαλία, που τελούσαν υπό την εποπτεία βυζαντινών αρχόντων, των «Σεβαστών», ως και μέχρι τα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου.

Οι παρατηρήσεις αυτές με οδηγούν να σημειώσω ότι μια ειδική πτυχή του θέματος που εξετάζουμε αποτελεί η μελέτη της ειδικής φυσιογνωμίας των παραμεθόριων περιοχών και οι επιπτώσεις της ιδιαιτερότητας αυτής στις σχέσεις τους με το κωνσταντινοπολίτικο κέντρο και βέβαια με τους εξωτερικούς από το Βυζάντιο γείτονές τους. Ο McCormick μίλησε εκτεταμένα για ιταλοβυζαντινή ταυτότητα, που διαφοροποιεί τους φορείς της από τους άλλους Ιταλούς, άλλοι υπογράμμισαν κατά τον ίδιο τρόπο την ύπαρξη μιας βυζαντινοτουρκικής κοινότητας που επιχωριάζει στη Μικρασία από την ίδρυση του σελτζουκικού κράτους και μετέπειτα· είναι επίσης γνωστή η παρουσία πληθυσμών Μιξοβαρβάρων ή Μιξελλήνων στα παραδουνάβια σύνορα [θέμα που εξέτασε προ

καιρού ο Stanescu] και μένει βέβαια ως παραδειγματική η ώσμωση μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων στα ανατολικά σύνορα της επικράτειας (Πόντο και Καππαδοκία), συγχρωτισμός που καταγράφεται στον ακριτικό κύκλο και άφησε τα ίχνη του στις παραδόσεις των περιοχών αυτών με τον Διγενή Ακρίτη και τα κατορθώματα του μέχρι τις μέρες μας.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει ασφαλώς να γίνει στο σημείο αυτό για τη βυζαντινοαρμενική σύγκλιση. Η πολιτική επιτυχία του Λέοντα ΣΤ' στα ανατολικά σύνορα βασίζεται, όπως μας διασώζουν το *De administrando imperio* και το *Περί θεμάτων*, στην ένταξη των Αρμενίων της περιοχής στα βυζαντινά πράγματα και στην απόσχισή τους από την αραβική επιρροή. Κι εδώ βέβαια δεν μιλάμε μόνο για πολιτισμική σύγκλιση που περνά από το κοινό σέβασμα και τις εμπορικές επαφές, σύγκλιση που αρχίζει από την ενδυμασία, την κόμμωση, την ανθρωπωνυμία [ειδική χρήση βαφτιστικών ονομάτων] ή ακόμη από τα γλωσσικά δανείσματα και την προφορά, αλλά μιλάμε για μία ταύτιση των συμφερόντων των πληθυσμών αυτών με την πολιτική του Βυζαντίου, πράγμα που καθορίζει και προσανατολίζει στο εξής τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τον εκτός Βυζαντίου κόσμο της περιοχής. Αυτό άλλωστε διαφαίνεται από τη μαρτυρία του Πορφυρογέννητου σχετικά με τους παραμεθόριους Αρμενίους, τους οποίους όμως, σημειώνω παρενθετικά, ο αυτοκρατορικός αυτός συγγραφέας δεν διστάζει να κατηγορήσει για «αμφιτερισμό». Ο όρος είναι του Κωνσταντίνου του Ζ' και δηλώνει τις αμφιταλαντεύσεις των ακριτικών αυτών πληθυσμών απέναντι στους Βυζαντινούς και τους εξωτερικούς εχθρούς τους, όταν είναι, όπως συμβαίνει συχνά, ομόθηρσκοι και ομοεθνείς των εισβολέων των παραμεθόριων αυτών πληθυσμών. Ο φόβος αυτός του «αμφιτερισμού» οδηγεί τους Βυζαντινούς να ασκήσουν δημογραφική πολιτική εξαναγκασμού με τη μετακίνηση των αβέβαιων αυτών πληθυσμών προς περιοχές ασφαλέστερες. Οι υποχρεωτικές μετακινήσεις των Σλάβων της Μακεδονίας προς τη Μι-

κρασία και οι από τη Μικρασία μετακινήσεις των Αρμενίων προς τη Μακεδονία και τη Θράκη εγγράφονται στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής που διεξοδικά μελέτησε ο P. Charanis.

Σημείωσα βιαστικά το πρόβλημα των ενδιαμέσων πληθυσμών απλώς για να παρατηρήσω ότι η ύπαρξή τους, ο αριθμός και η σπουδαιότητά τους υπαγορεύουν την κατά καιρούς πολιτική του Βυζαντίου με τους εξωτερικούς γείτονες, που και αυτοί με τον τρόπο τους χρωμάτισαν με δικά τους χαρακτηριστικά ιθαγενείς βυζαντινούς πληθυσμούς, δημιουργώντας πολιτισμικούς συγχρωτισμούς που οδηγούσαν συχνά σε διασυνωριακή αλληλεγγύη. Αυτή ακριβώς που εκφράζει κοινή παράδοση λαϊκή και καλλιτεχνική: ο ακριτικός κύκλος είναι το εύγλωττο παράδειγμα. Είναι ασφαλώς θέμα για περαιτέρω μελέτη αυτή η ακριτική *acculturation* [ώσωση αφομοιωτική θα λέγαμε] – χρησιμοποιήθηκε για κατασκοπευτικούς λόγους σε εποχή συρράξεων, αλλά αποτέλεσε παράγοντα ειρηνικής συνύπαρξης και βάση αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ αντιμαχόμενων, χάρη στον διαμεσολαβητικό ρόλο των μεθοριακών πληθυσμών.

Θα κλείσω τη γρήγορη αυτή επισκόπηση του πολύπλοκου θέματος λέγοντας ότι τα πολιτικοστρατιωτικά σύνορα της αυτοκρατορίας ακολούθησαν κατά τον χιλιόχρονο ιστορικό βίο της την πορεία της εδαφικής στένωσης και σμίκρυνσης, αντίθετα με τα πολιτιστικά σύνορά της, που ευρύνθηκαν χάρη στην ακριτική ειρηνική συμβίωση, χάρη στην εξάπλωση της ορθοδοξίας και το έργο της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης και γνώρισαν με τον καιρό επέκταση και διεύρυνση. Έτσι με τελείως ιδιαίτερο τρόπο οι συνήθειες και οι λαϊκές παραδόσεις που άνθησαν στις παραμεθόριες περιοχές ζουν ως τα σήμερα, για να θυμίζουν τη βυζαντινή κοινοπολιτεία και τον γειτονικό της κόσμο, που δεν ήταν πάντα αντίπαλος και πολέμιός της.

Αυτή η υπόγεια λανθάνουσα διασυνωριακή πολιτισμική συγγένεια των λαών που γνώρισαν την ακτινοβολία του Βυζαντίου κάνει

τη Ρωμιοσύνη «να ανθεί και να φέρνει πάντα κι άλλο», όπως το λέει το ποντιακό τραγούδι. Κάνει τη Ρωμιοσύνη να ζει σαν τον Μεγαλέξανδρο της σειρήνας, από τον Εύξεινο στα πέρατα της Μεσογείου. Κι αυτό χάρη στις ταπεινές μεσοανατολίτικες εκκλησίες, στα πονεμένα πατριαρχεία της Κωνσταντινούπολης, της Ανατολής και Αφρικής, και μέσα στα τραγούδια του Πόντου και της Καππαδοκίας, χάρη σε όλες τις αξέχαστες βυζαντινές πατρίδες, που έθρεψαν τον προσφυγόκοσμο του 1922, χάρη τέλος στα ακριτικά δρώμενα που δεν παύουν να συγκινούν τον απανταχού ελληνισμό.

Ας ομολογήσουμε ότι θα ήταν παράλειψή μου αν δεν έκανα μνεία αυτής της χρονολογίας, του 1922 δηλαδή, που δηλώνει αμετάκλητα το τέλος της βυζαντινής πολιτείας στον εκτός Ελλάδος κόσμο, παρά την ολιγόριθμη παρουσία των Ρωμιών στη σημερινή Κωνσταντινούπολη.

Γ. Λαοί του Εύξεινου Πόντου και Βυζάντιο

ΜΕΛΗΜΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑΣ ήταν να καταστήσει τον Εύξεινο Πόντο λίμνη κλειστή της αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο με το σκεπτικό αυτό, από την αρχή του ιστορικού του βίου, προσπαθεί να προωθήσει τις θέσεις του στα βορειοανατολικά παράλια του Πόντου που μένουν εκτός της ρωμαϊκής επικράτειας. Η εγκατάσταση των ναυτικών βάσεων στη Χερσώνα (στη σημερινή Κριμαία) και στον Κιμμέριο Βόσπορο, από την εποχή του Ιουστινιανού (6ος αιώνας) και η βυζαντινή κυριαρχία στα ανατολικά παράλια (ως τις εκβολές του Φάσι) θα επιτρέψουν στην αυτοκρατορία να ασκήσει τον έλεγχο των δρόμων που οδηγούν στο εσωτερικό της Ασίας.

Ο δρόμος του μεταξιού από την Κίνα φτάνει στις Κασπίες πύλες και από εκεί μέσω κεντρικού Καυκάσου στα λιμάνια της Αβασγίας και Λαζικής, στη Σωτηρούπολη και στη Σεβαστούπολη. Η παρουσία των Βυζαντινών στις βάσεις αυτές του Β.Α. Πόντου θα επιτρέψει στη βυζαντινή διοίκηση να παρακολουθήσει τις κινήσεις των βαρβαρικών φύλων που από τον 4ο κιόλας αιώνα, παρακάμπτοντας τις γεωφυσικές δυσχέρειες, κατακλύζουν τις περιοχές ως τον Δούναβη και παραβιάζουν κατά κύματα τα αυτοκρατορικά σύνορα.

Εκεί όπου δεν μπορεί να φτάσει ο βυζαντινός στρατός δρα η βυζαντινή διπλωματία που πασχίζει να εδραιώσει τη βυζαντινή επιρροή στους διάφορους λαούς της περιοχής. Χάζαροι της χώ-

ρας που εκτείνεται από τη Μαιώτιδα και την Κριμαία ως την Κασπία θάλασσα, Γότθοι που κατοικούν στα παράλια της Μαιώτιδας λίμνης [θάλασσα του Αζώφ] και στα βόρεια της Κριμαίας, Ζικχοί και Αβασγοί που ελέγχουν τα ανατολικά παράλια του Πόντου, θα γίνουν κατά καιρούς αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας εκ μέρους της βυζαντινής εξουσίας.

Η προσπάθεια της βυζαντινής διπλωματίας να κινητοποιήσει, χάρη στα χρήματα της αυτοκρατορίας, βαρβάρους εναντίον άλλων βαρβάρων βρίσκει στην περιοχή του βόρειου Πόντου την καλύτερη εφαρμογή. Ωστόσο, η πιο αποτελεσματική διείδυση της βυζαντινής επιρροής στις χώρες αυτές, όπως και όπου αλλού απειλούνται τα αυτοκρατορικά συμφέροντα και σύνορα, είναι η διάδοση του βυζαντινού τρόπου σκέψης και ζωής, που συνοπτικά εκφράζεται με την ένταξη στην ορθόδοξη εκκλησία της Κωνσταντινούπολης.

Ο εκχριστιανισμός των λαών αυτών (Γόθων, Αβασγών, Ζικχών, Αλανών και τέλος Ρώσων) θα απορροφήσει την προσοχή της διπλωματίας και της εκκλησίας, που βέβαια βρίσκεται στην υπηρεσία της χριστιανικότητας αυτοκρατορίας του Βυζαντίου. Ο εκχριστιανισμός των λαών αυτών από την εκκλησία της Κωνσταντινούπολης είναι το κύριο βήμα, αν όχι του εκβυζαντινισμού τους, οπωσδήποτε της ένταξής του στην πολιτιστική κοινότητα της αυτοκρατορίας. Οι εκκλησίες των ακραίων αυτών επαρχιών έχουν πολυκύμαντη ιστορία, ενώ ο ανεπαρκής συχνά εκχριστιανισμός των λαών τους οδήγησε κατά καιρούς σε νέες προσπάθειες εδραίωσης του χριστιανισμού. Μετά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες (ιουστινιάνεια χρόνια) το έργο του Φωτίου και του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού στην περιοχή καθορίζουν και σημαδεύουν την εκεί βυζαντινή παρουσία.

Στις 11 Μαΐου, μαζί με το Γενέθλιο της Κωνσταντινούπολης, αλλά και με το Εγκαίνιο της Αγίας Σοφίας του Κιέβου (1046), η εκκλησία γιορτάζει τη μνήμη των αποστόλων των Σλάβων, των Θεο-

σαλονικέων μοναχών, των δύο αδελφών, του Κυρίλλου και του Μεθοδίου. Να θυμίσω ότι πριν από λίγα χρόνια ο Πολωνός πάπας Ιωάννης ο 23ος ανακήρυξε τους Θεσσαλονικείς ισαποστόλους Προστάτες Αγίους της Ευρώπης, πράγμα που απόλυτα συνάδει με το έργο τους, την προσπάθειά τους δηλαδή για ολοκλήρωση του ευαγγελισμού όλων των λαών της Ευρώπης και ιδιαίτερα βέβαια των Σλάβων, των εκτός του Βυζαντίου Βουλγάρων, αλλά ακόμη και των Ρώσων.

Υπογραμμίζω των εκτός Βυζαντίου Σλάβων, για να θυμίσω ότι ο ευαγγελισμός των Σκλαβήνων που είχαν εγκατασταθεί στα βυζαντινά εδάφη κατά διαδοχικά κύματα μερικούς αιώνες πριν αποτελούσε ανέκαθεν το κύριο μέλημα της βυζαντινής πολιτικής και ήταν, μαζί βέβαια με τον γλωσσικό εξελληνισμό των φύλων αυτών, ο ακρογωνιαίος λίθος για την ένταξή τους στη βυζαντινή κοινωνία και διοίκηση.

Ο εκβυζαντινισμός των Σκλαβηνίων και Αρχοντιών της Μακεδονίας και της κυρίως Ελλάδος ήταν θέμα λοιπόν εσωτερικής πολιτικής, ενώ ο εκχριστιανισμός των εκτός συνόρων Σλάβων και η ένταξή τους στην αυτοκρατορική σφαίρα επιρροής, στη βυζαντινή κοινοπολιτεία, όπως θα έλεγε ο Obolensky, ήταν θέμα της βυζαντινής διπλωματίας.

Διόλου λοιπόν παράξενο αν ο εμπνευστής της πολιτικής αυτής ήταν ο πατριάρχης Φώτιος, ο οποίος ως πρωτοασήκρητης, πριν από την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο, ήταν ο υπεύθυνος της ακάματης προς όλες τις κατευθύνσεις αυτοκρατορικής διπλωματίας. Να σημειώσω παρεμπιπτόντως ότι ο Φώτιος στο θεάρεστο αυτό έργο έβρισκε ενεργό συνεργάτη τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ', τον λεγόμενο Μέθυσο, αυτόν τον καθόλα παρεξηγημένο από τους μετέπειτα Μακεδόνες βασιλείς, τους σφετεριστές του θρόνου του, που δεν δίστασαν στην ιστορία τους να οικειοποιηθούν τα κατορθώματά του (όπως κυρίως το έκανε ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος), τον ευαγγελισμό, π.χ., των Σλάβων του εσωτερικού,

που ο Λέων ο ΣΤ' αποδίδει στον πατέρα του Βασίλειο Α', τον φονέα δηλαδή του μέχρι τότε προστάτη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ'.

Το μέλημα λοιπόν για την ένταξη του σλαβικού κόσμου στη χριστιανοσύνη αποτελεί μοχλό της βυζαντινής διπλωματίας από τα μέσα ήδη του 9ου αιώνα, αλλά και προσπάθεια ακούραστη των παπικών που, μετά τη στέψη του Καρλομάγνου στη Ρώμη σε αυτοκράτορα το έτος 800, διεκδικούν από την Κωνσταντινούπολη την πνευματική ηγεσία των Σλάβων. Αυτό που αναμφισβήτητα οφείλεται και ανήκει στους Κύριλλο και Μεθόδιο.

Να τονίσω αμέσως ότι οι δύο Θεσσαλονικείς αποτελούν (και είναι ασφαλώς) χαρακτηριστικά παραδείγματα, με το έργο τους, την κατάρτισή τους και τον ρόλο που διαδραμάτισαν στα ευρωπαϊκά πράγματα, πρότυπα δημιουργήματα και παραδείγματα της αναγέννησης που γνωρίζει το Βυζάντιο από τις αρχές του 9ου αιώνα. Να θυμίσω ότι οι γόνοι αυτοί της Θεσσαλονίκης γεννήθηκαν ο Μεθόδιος το 815 και ο νεότερος Κωνσταντίνος, που λίγο πριν από τον θάνατό του πήρε το μοναστικό όνομα Κύριλλος, με το οποίο είναι γνωστός στην Ιστορία, περί τα έτη 826/7.

Είναι δηλαδή σύγχρονοι μιας εποχής που είδε την απομάκρυνση του αραβικού κινδύνου από τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, που πέτυχε αναίμακτα και απρόσκοπτα το τέλος της εικονομαχίας, πράγμα που εγκαινιάζει την νέα άνθηση της ζωγραφικής: νωπογραφίες, ψηφιδωτά, μικρογραφίες και φορητές εικόνες γίνονται τώρα τα ανοιχτά βιβλία της πνευματικής διδασκαλίας των πιστών. Είναι η εποχή του χρυσού αιώνα, τότε που το Βυζάντιο γνωρίζει μια εξαιρετική καλλιτεχνική, πνευματική και επισημονική πρόοδο χάρη στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, το γνωστό με το όνομα του ιδρυτή του ως πανεπιστήμιο του Βάρδα, και χάρη στις εξέχουσες μορφές του Λέοντα, του Μαθηματικού και του Φώτιου, των δύο δασκάλων ακριβώς του Κυρίλλου και του Μεθοδίου.

Να θυμίσω ακόμη ότι ο Λέων ως Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης

είναι αυτός που προώθησε τους μαθητές του προς την Κωνσταντινούπολη και τη «σχολή» του Φωτίου, το 843, δηλαδή μετά τη νίκη της ορθοδοξίας. Ο Κωνσταντίνος έμεινε κοντά στον Φώτιο και έτυχε κατάρτισης περί τα πνευματικά αλλά και τα διπλωματικά προβλήματα, τόσο που να ονομασθεί καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, ενώ ο Μεθόδιος έγινε μοναχός στον Βιθυνικό Όλυμπο, το περίλαμπρο μοναστικό κέντρο της εποχής.

Υπενθυμίζω εδώ ότι ο Φώτιος πριν από τον πατριαρχικό θρόνο ήταν όχι μόνο επικεφαλής της τότε φημισμένης «σχολής» της Κωνσταντινούπολης, αλλά εξασκούσε επίσης το αξίωμα του πρωτοασκηρήτη, δηλαδή του τότε υπουργού των εξωτερικών. Η μαθητεία του Κωνσταντίνου κοντά στον Φώτιο φωτίζει τη διττή σταδιοδρομία του: υπογραμμίζω εδώ τον χαρακτήρα αυτό της παιδείας του Κυρίλλου, επειδή είναι πρότυπο των μέσων που διέθετε το Βυζάντιο για να απλώσει την επιρροή του με τον εκχριστιανισμό, γιατί εξηγεί τη διπλωματική δραστηριότητα του Κυρίλλου, ο οποίος εστάλη πρέσβης στους Άραβες, και γιατί κάνει ευκολονόητο το κύριο μέλημα των δύο αδελφών κατά την κατοπινή αποστολή τους: να φέρουν δηλαδή στη σφαίρα της αυτοκρατορίας τους Σλάβους, για να εδραιώσουν την ακτινοβολία της, αλλά και για να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά της απέναντι στους εξωτερικούς αντιπάλους της. Άριστα εξυπηρετούσαν τον σκοπό αυτό, χάρη στην υπεροχή του βυζαντινού πολιτισμού και χάρη στα φώτα της ορθοδοξίας που τη δίδωσαν στον κόσμο της τότε Ευρώπης, μεταφράζοντας στα σλαβονικά τα ιερά κείμενα και διαδίδοντας έτσι σε ευρέα λαϊκά στρώματα το κοσμοσωτήριο δίδαγμα του χριστιανισμού, τη βάση και την ουσία δηλαδή του Βυζαντίου.

Ο τίτλος *ισαπόστολοι* τους ανήκει δικαιωματικά, γιατί χάρη στο έργο τους, αλλά και στο έργο των μαθητών τους [κυρίως του Κλήμη και του Ναούμ] στη Βουλγαρία ευαγγελίσθηκαν τα σλαβικά φύλα και όλοι οι παρά τον Δούναβιν οικούντες, όπως μας λέει ένα λαϊκό κείμενο που μάλιστα απαριθμεί τους λαούς αυτούς: Βούλ-

γαροι, Μοράβοι, Σέρβοι και Βλάχοι, Σλάβοι της Ιλλυρίας, δηλαδή της σημερινής Αλβανίας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι βιογραφίες του Κυρίλλου και του Μεθοδίου από τις οποίες γνωρίζουμε αναλυτικά το έργο τους [είναι κείμενα γραμμένα λίγο μετά τον θάνατό τους] αναφέρουν την περηφάνια των αδελφών μοναχών για τον πολιτισμό της πατρίδας τους και τη βεβαιότητά τους για τα εξάισια πεπρωμένα και τις τύχες της Ρωμιοσύνης, της Ρωμαϊκής δηλαδή αυτοκρατορίας που ήταν και στάθηκε ως το τέλος του βίου του το Βυζάντιο.

«Κάθε πρόοδος και κάθε τέχνη έχει την καταγωγή της στη χώρα μας» δήλωσε ο Κωνσταντίνος Κύριλλος όταν πήγε πρέσβης στους Άραβες το 851. Πιο πειστικά ακόμη ο ίδιος αναφώνησε μπροστά στη συγκέντρωση των Χαζάρων τους οποίους προσπαθούσε να προσηλυτίσει ότι «Στη γη υπάρχει ένα μόνο αληθινό βασίλειο, αυτό που έχει για πρότυπο και υπόδειγμα την ουράνια βασιλεία, αυτό που ποτέ δεν θα καταλυθεί» εννοώντας βέβαια την πατρίδα του, το Βυζάντιο.

Η προφητεία της ιστορικής αιωνιότητας του Βυζαντίου, της πρώτης και μόνης χριστιανικής αυτοκρατορίας, θεωρία που πρώτος εξέφρασε ο ταπεινός μοναχός Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης στα χρόνια του Ιουστινιανού, ο οποίος έγραψε ότι «το Ρωμαίων βασίλειον ως πρώτον πιστεύσαν εις τον δεσπότην Χριστόν ου καταλυθήσεται ανά τους αιώνας», η περήφανη αυτή ρήση που ενώνει άρρηκτα τις τύχες της αυτοκρατορίας με τη χριστιανική πίστη, είναι γενική πεποίθηση και πραγματικότητα χειροπιαστή για τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο, που μαζί με τον χριστιανισμό είχαν τη συνείδηση ότι διεύρυναν τα σύνορα της ακτινοβολίας, καλλιτεχνικής, πνευματικής και πολιτικής, του οικουμενικού τότε Βυζαντίου.

Χριστιανικό και αυτοκρατορικό μαζί το έργο τους, εφόσον για μια ακόμη φορά ανέδειξε το ελληνικό πνεύμα σε παράγοντα εκπολιτισμού στην ακτίνα της δράσης του, το έργο του Κυρίλλου και του Μεθοδίου ήταν προορισμένο να ζήσει πιο πολύ από το πολιτι-

κό σχήμα που το προώθησε και το συνέλαβε, δηλαδή το Βυζάντιο: η ιστορία των καιρών μας αποδεικνύει για άλλη μια φορά το αλάθητο της ρήσης του Κωνσταντίνου· η χριστιανική ορθόδοξη κοινότητα που θεμελίωσαν οι αδελφοί Θεσσαλονικείς θα ζήσει αήττητη στην αιωνιότητα άσχετα από την τύχη της αυτοκρατορίας.

Είναι επαρκώς γνωστή η δράση και η επιτυχία των ιεραποστόλων όσον αφορά τον ευαγγελισμό των Ευρωπαίων (Βουλγάρων, Μοράβων και άλλων). Αντίθετα νομίζω ότι λίγο μελετήθηκε η λεγόμενη χαζαρική αποστολή του Κωνσταντίου-Κυρίλλου και αυτό γιατί, κατά τη γνώμη μου, δεν εξετάστηκε στο πλαίσιο της βυζαντινής πολιτικής και διπλωματίας. Εξηγούμαι: γνωρίζουμε ήδη και από τον ίδιο τον Φώτιο ότι τότε οι Χάζαροι είχαν ασπασθεί τον ιουδαϊσμό από τον οποίο προσπαθεί να αποσπάσει τους κατοίκους τους περί τον Κιμμέριον Βόσπορον, ο εκεί αρχιεπίσκοπος Αντώνιος. Η αποστολή του Κυρίλλου έρχεται να επιβεβαιώσει την προσπάθεια του ευαγγελισμού των πληθυσμών της περιοχής, που αρχίζει επί Φωτίου και συνεχίζεται ως τα χρόνια του Νικολάου Μυστικού (μισό αιώνα μετά).

Ποιοι όμως είναι οι περί την Ταυρική Χερσόνησο, τη Χαζαρία, λαοί που επισκέπτεται ο Κύριλλος το έτος 860; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό οδηγεί σε ένα κείμενο που μιλά για πρώτη φορά για Ρώσους εγκατεστημένους στη χώρα του Χαγάνου της Χαζαρίας, πράγμα που επιβεβαιώνουν οι αραβικές πηγές. Εννοώ το χρονικό του Prudentis Trecensis που αναφέρει ότι το έτος 839 έμποροι Ρώσοι [sive Sveni δηλαδή Σουηδοί] έφτασαν από την Κωνσταντινούπολη στην αυλή των Φράγκων όπου και εδήλωσαν ότι ο ηγέτης τους ονομάζεται Χαγάνος. Προσπαθούν να γυρίσουν στην πατρίδα τους από δρόμο που είναι ασφαλής· για τον λόγο αυτό ο αυτοκράτορας Θεόφιλος τους στέλνει μέσω ηπειρωτικής Ευρώπης στον Γερμανό βασιλιά Λουδοβίκο στο Ingelheim και όχι από τις παρευξείνιες χώρες από όπου είχαν φτάσει στην Κωνσταντινούπολη, δρόμο που είχαν διακόψει οι επιδρομές ίσως των Ούγγρων,

των λεγόμενων τότε Τούρκων. Λίγο αργότερα μια απλή μνεία σε κώδικα των Βρυξελλών μας πληροφορεί ότι στις 18 Ιουνίου του 860 ρώσικα πλοία από τον Εύξεινο Πόντο πολιορκούν την Κωνσταντινούπολη και Ρώσοι δηλώνουν τα περικόριά της, μέχρι και τα μοναστήρια της Προποντίδας, επωφελούμενοι της απουσίας του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' στη Μικρασία, στον πόλεμο κατά των Αράβων.

Ας δούμε όμως τα γεγονότα.

Η πρώτη ρωσική απειλή κατά της Βασιλεύουσας είναι γνωστή από αυτή την ενθύμηση που μας δίνει την ακριβή χρονολογία της: 18 Ιουνίου του 860, όταν δηλαδή ακόμη δεν είχε καλά καλά ιδρυθεί το κράτος του Κιέβου. Το κράτος του Κιέβου αναφέρεται, και στις ρωσικές πηγές ακόμα, μόνο περί τα έτη 865-67. Τότε οι ειδωλολάτρες ακόμη Ρώσοι, όπως δείχνει η συμπεριφορά τους στη Σινώπη, διασχίζουν τον Εύξεινο Πόντο με τα μεγάλα καράβια, τα ντραγκάρ των Βίκινγκς, και όχι βέβαια με τα ποταμόπλοια τα μονόξυλα, τα σλαβικής καταγωγής πλοία, τα οποία δεν θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις θάλασσες του Εύξεινου από την Κριμαία προς τον Πόντο. Διακόσια ντραγκάρ φτάνουν στην Κωνσταντινούπολη και καταστρέφουν τα παράλια της Προποντίδας και τα περικόριά της Πόλης. Ληλατούν τους ιερούς οίκους, τα νησιά και σπέρνουν τον πανικό στην πρωτεύουσα, σε μια στιγμή που ο αυτοκράτορας Μιχαήλ φεύγοντας σε μια εκστρατεία εναντίον των Αράβων στην Ανατολή είχε εμπιστευθεί την Πόλη στον πατριάρχη Φώτιο, όπως άλλωστε είχε κάνει και ο Ηράκλειος το 626, όταν είχε εμπιστευθεί την πολιορκημένη από τους Αβαροσλάβους Πόλη στον πατριάρχη Σέργιο. Οι ομιλίες του Φωτίου εμπρός στο πανικόβλητο από τη ρωσική επίθεση ποίμνιό του στην Αγία Σοφία αποτελούν ένα υπόδειγμα θρησκευτικής ρητορικής. Ο πατριάρχης με επιχειρήματα θυμίζει ότι ο Κύριος παιδεύει, εκπαιδεύει δηλαδή, με θεομηνίες, με θεοσημείες, το παραστρατημένο ποίμνιό του, για να συνετιστεί και να βρει τον δρόμο της μετανοίας. Έτσι το ρήμα

«παιδεύω» από «εκπαιδεύω» κατάντησε να σημαίνει «τυραννώ». Να θυμίσω παρενθετικά ότι οι ομιλίες αυτές του Φωτίου αποτελούν το πρότυπο των κειμένων που σχετίζονται με τη συλλογική ενοχή και που άνησαν κυρίως κατά τα δύσκολα χρόνια του τέλους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Οπωσδήποτε λίγο καιρό μετά την επίθεση των Ρώσων η Κωνσταντινούπολη ελευθερώνεται από τη ρωσική απειλή, όχι χάρη στην επέμβαση του στρατού της, αλλά χάρη στη θαυματουργή επέμβαση της προστάτιδος Θεοτόκου. Ο Φώτιος, όπως γράφει ο ίδιος στην τελευταία ευχαριστήριο προς τη Θεοτόκο ομιλία, εμβάπτισε, βούτηξε δηλαδή, το ιερό μαφόριο της Παναγιάς στη θάλασσα, με αποτέλεσμα να ξεσηκωθεί η τρικυμία που καταπόντισε τα εχθρικά ξύλα, τα πλοία δηλαδή των βαρβάρων. Λιγοστοί από τους Ρώσους κατάφεραν να φτάσουν μετά την τρικυμία σώοι στις βάσεις τους. Αυτή είναι η πρώτη συνάντηση των Ρώσων, λαού αγνώστου όπως γράφει ο Φώτιος, με τους Βυζαντινούς. Εθορύβησε τους Βυζαντινούς η επίθεση αυτή αλλά και ασφαλώς έδωσε στους Ρώσους μια σαφή εικόνα της αυτοκρατορικής αίγλης, δύναμης και οργάνωσης.

Και όπως συνήθως στον Μεσαίωνα, αυτή η πολεμική συνάντηση είχε ως λογική συνέχεια οικονομικές επαφές, συναλλαγές και γνωριμία με τις θρησκευτικές δοξασίες του καθενός. Τα κείμενα της εποχής τονίζουν ακριβώς ότι «ο βασιλεύς σπονδάς [συμβάσεις δηλαδή] υπέγραψε ειρηνικός και ότι πρεσβεία των Ρως [των Ρώσων] έφτασε στη βασιλίδα του θείου μεταλαχρείν βαπτίσματος λιτανεύουσα, ο και γέγονε». Έφτασε δηλαδή πρεσβεία που ζητούσε να γίνουν οι Ρώσοι χριστιανοί, πράγμα το οποίο και έγινε. Ας μου επιτραπεί να μην αναφερθώ στον θρύλο, στο λεγόμενο δηλαδή θαύμα, που έκανε ο αρχιερέας που στάλθηκε από την Κωνσταντινούπολη για να βαπτίσει τους Ρώσους, μπροστά στον σύλλογο των γερόντων για να τους πείσει να αποδεχθούν τον χριστιανισμό. Έριξε, λέει ο θρύλος, το Ευαγγέλιο στη φωτιά και όπως το ιερό βι-

βλίο έμεινε αλώβητο από το πυρ, ακριβώς όπως και οι τρεις παίδες εν καμίνω, ανεγνώρισαν οι Ρώσοι έκπληκτοι το μεγαλείο του χριστιανισμού και αμέσως εβαπτίσθησαν. Το γεγονός τοποθετείται στην πατριαρχία του Ιγνατίου (867-877), αλλά όπως γνωρίζουμε από την εγκύκλιο του Φωτίου στους πατριάρχες της Ανατολής, η είσοδος των Ρώσων στον χριστιανισμό θεωρείται επίτευγμα της δικής του, της φωτειανής πολιτικής και φέρεται ως γεγονός συντελεσμένο πριν από την αποστολή της εγκυκλίου, πριν δηλαδή από το 867. Να θυμίσω εδώ την εσωτερική διαμάχη μεταξύ των δύο πατριαρχών. Ο Φώτιος διώχνει πρώτα τον Ιγνάτιο, τον διώχνει μετά ο Ιγνάτιος, ξανάρχεται ο Φώτιος, οπότε οι πηγές είτε είναι υπέρ του Φωτίου είτε είναι υπέρ του Ιγνατίου είτε είναι υπέρ του Μιχαήλ είτε είναι υπέρ του Βασιλείου του Α', ο οποίος σκότωσε τον Μιχαήλ Γ'. βρισκόμαστε εμπρός σε μια μικρή σύγχυση, αλλά οπωσδήποτε δεν μπορούμε να υπερβούμε χρονολογικά την περίοδο 867-877. Μέσα σ' αυτά τα χρόνια έχουμε τον πρώτο εκχριστιανισμό των Ρώσων.

Η εκκλησιαστική στελέχωση της νεοσύστατης χριστιανικής κοινότητας χρονολογείται με τα στοιχεία αυτά μεταξύ 867 και 877. Είναι η περίοδος της πατριαρχίας του Ιγνατίου· ενώ ο εκχριστιανισμός των Ρώσων πρέπει να έχει επιτευχθεί αμέσως μετά το 860 και πριν από το 867. Έτσι μεγαλώνεται ο Φώτιος με το κατόρθωμα αυτό, όπως άλλωστε και με το βάπτισμα την ίδια σχεδόν εποχή των Βουλγάρων. Ας μεταφέρουμε όμως τα λόγια του Φωτίου όπως τα γράφει στους συναδέλφους του, στους πατριάρχες της Ανατολής, στην εγκύκλιο που ανέφερα. Μεταφράζω: «Των Βουλγάρων το βάρβαρο γένος, το μισόχριστο, ημέρωσε και έφτασε σε θεογνωσία εγκαταλείποντας τα όργια και την πλάνη της ελληνικής δεισιδαιμονίας –η λέξη “ελληνικός” σημαίνει ειδωλολατρικός” στο Βυζάντιο– για να ασπασθεί τον χριστιανισμό. Και όχι μόνο οι Βούλγαροι, συνεχίζει ο Φώτιος, αλλά και το γνωστό για την ωμότητά του έθνος των Ρώσων, που κάποτε ξεσηκώθηκε και κατά της

ρωμαϊκής αρχής –αναφέρεται στην επίθεση του 860– αλλά και αυτό το έθνος, οι Ρως, τώρα προσήλθε στην καθαρή και ακίβδηλο θρησκεία των χριστιανών, έχοντας αποτινάξει πια την ειδωλολατρία, την ελληνικήν άθεον δόξα κατά τον Φώτιο, μετατράπηκαν εκουσίως οι Ρώσοι σε συμμάχους και προξένους, αυτοί οι μόλις προ ολίγου καταπατητές. Και τόσος είναι ο ζήλος τους και ο πόθος τους για την πίστη, συνεχίζει ο Φώτιος, που δέχθηκαν επίσκοπο και ποιμένα ώστε να ασπασθούν των χριστιανών τα θρησκευματα με επιμέλεια και σπουδή». Ιδού η καλή αγγελία που στέλνει ο Φώτιος στους συναδέλφους του πατριάρχες την άνοιξη του 867.

Για τους ιστορικούς δημιουργούνται αμέσως τα ερωτήματα. Ποιος είναι ο πρωτεργάτης της φωτειανής πολιτικής που έδρασε στην περιοχή των Ρώσων για να τους βαπτίσει; Και σε ποια ακριβώς εποχή πρέπει να θέσουμε αυτό το έργο, εφόσον, όπως είπα, το Κίεβο ακόμα δεν έχει γίνει πρωτεύουσα του κράτους των Ρώσων; Είμαστε οπωσδήποτε στα χρόνια της πρώτης πατριαρχίας του Φωτίου, που τελειώνει το 867. Είναι η εποχή που με την υποκίνηση του φωτισμένου αυτού πατριάρχη οι δύο μαθητές του, οι Θεσσαλονικείς μοναχοί Κύριλλος και Μεθόδιος, έχουν λάβει εντολή να ευαγγελίσουν τους ευρωπαϊκούς λαούς, τους Σλάβους των Βαλκανίων, τους λαούς της κεντρικής Ευρώπης, της Μοραβίας δηλαδή και των γειτονικών περιοχών, στις οποίες έδρασε κυρίως ο Μεθόδιος· ενώ ο Κύριλλος επεξέτεινε, όπως ξέρουμε από τον ίδιο τον βιογράφο του, το έργο του και εκτός Βαλκανίων. Έτσι, με εντολή ασφαλώς του πατριάρχη Φωτίου, ο Κύριλλος φτάνει αμέσως μετά το 860 στην περιοχή του Εύξεινου Πόντου, στα εσώτερα μάλιστα παράλια και επιδίδεται στο ιεραποστολικό του έργο απέναντι σε λαούς που, όπως λέει ο βιογράφος του, χρησιμοποιούσαν γράμματα ειδικά [δεν πρόκειται λοιπόν για Σλάβους], σχεδιάσματα άγνωστα από τους άλλους λαούς. Αποδείχθηκε από την έρευνα ότι πρόκειται για τη λεγόμενη γλαγολυτική γραφή, της οποίας η καταγωγή είναι βορειοκελτική. Τολμώ να κάνω την υπόθεση ότι ο Άγιος

Κύριλλος, ο Άγιος Κωνσταντίνος Κύριλλος, προς το τέλος της αποστολής του βρέθηκε απέναντι στους Ρώσους Βαράγκους της χερσονήσου της Κριμαίας, που ήταν φραγκικής, νορμανδικής και βαραγκικής καταγωγής [Σουηδοί δηλαδή], και όχι σλαβικής. Οι Ρώσοι αυτοί δεν είχαν ακόμα συγχωνευθεί με τους συμπαγείς σλαβικούς πληθυσμούς της περιοχής, που λίγο αργότερα θα τους περικλείσουν στα όρια του νεοσύστατου κράτους του Κιέβου. Με τον καιρό οι Βαραγο-Ρώσοι έχασαν όχι μόνο το γλωσσικό τους ιδίωμα –έγιναν σλαβόφωνοι– αλλά και τα ηνία της εξουσίας, λόγω του ολιγάριθμου της ομάδας τους. Η χώρα του Κιέβου προοδευτικά σλαβοποιείται και σλαβοκρατείται, όπως δείχνει άλλωστε η σλαβική καταγωγή των μετέπειτα ηγεμόνων της, ενώ πριν έχουμε ηγεμόνες σαν τον Ασκόλντ και τον Ουρουρίκ – ονόματα νορμανδικά.

Οπωσδήποτε είναι αναμφισβήτητο ότι ο χριστιανισμός εισχωρεί μετά το 860 και πέρα στη χώρα που κατοικείται από Ρώσους, χώρα που ονομάζεται Ρωσία, και αυτό άσχετα από τη φυλετική καταγωγή των κατοίκων της. Η πλειοψηφία τους είναι, όπως τόνισα, Σλάβοι, που τουλάχιστον στην αρχή της ρωσικής ιστορίας, ως το τέλος του 9ου αιώνα, μένουν ξένοι από τον δημόσιο βίο, που διαχειρίζονται κυρίως οι Ρωσοβαράγκοι, οι Ρώσοι Νορμανδοί. Αυτό άλλωστε δείχνει αδιάψευστα η ονοματολογική ανάλυση των Ρώσων που αναφέρονται στα επίσημα διπλωματικά έγγραφα, όπως, π.χ., στις εμπορικές συμβάσεις που υπογράφουν με το Βυζάντιο ήδη στα μέσα του 10ου αιώνα.

Από την ανάλυση των γεγονότων ο προσεκτικός αναγνώστης θα κατάλαβε ότι ο πρώτος αδιαφιλονίκητος εκχριστιανισμός των Ρώσων –που αναμφισβήτητα τοποθετείται στα αμέσως μετά το 860 χρόνια και ασφαλώς στη βασιλεία πρώτα του Μιχαήλ Γ' και ύστερα του Βασιλείου του Μακεδόνα– είναι κυρίως έργο του Φωτίου, απευθύνεται στην άρχουσα ρωσική τάξη, που τότε ακόμη αποτελείται μόνο από Βαράγκους. Ο εκχριστιανισμός αυτός άφησε έξω τα πλήθη της περιοχής, τους σλαβικούς αγροτικούς πλη-

θυσμούς. Με τον καιρό όμως οι Σλάβοι θα εξοστρακίσουν από τα νευραλγικά πόστα της εξουσίας το βαραγκο-ρωσικό στοιχείο. Η μετατροπή του ρωσονορμανδικού κράτους του Κιέβου σε σλαβο-ρωσικό συντελείται προοδευτικά, αλλά έχει ασφαλώς ολοκληρωθεί στο τέλος του 10ου αιώνα. Έτσι, όταν για τον γάμο του με τη βυζαντινή πριγκίπισσα Άννα [ήταν αδελφή του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου] βαπτίζεται ο Ρώσος ρήγας Βλαδίμηρος –να προσεχθεί το σλαβικό όνομα του Βλαδίμηρου– στη Χερσώνα, δηλαδή περί τα έτη 987/8, πριν οδηγήσει πρώτα τους δέκα γιους του και ύστερα τους δυνατούς και σύσσωμο τον λαό του στην κολυμπήθρα, τότε έχει ήδη συντελεσθεί η σλαβοποίηση του κράτους και του πολιτισμού του. Από τότε, από το 988 αρχίζει ασφαλώς η ένταξη της νέας αυτής πολιτισμικής οντότητας στα ευρωπαϊκά πράγματα.

Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι, όπως αναφέρουν τώρα οι ρωσικές πηγές και επαναλαμβάνουν άκριτα και οι βυζαντινοί θρύλοι, ο Βλαδίμηρος, πριν αποφασίσει την ένταξη του λαού του στην κωνσταντινοπολίτικη εκκλησία, είχε επισταμένως ερευνήσει τα υπέρ και τα κατά των άλλων θρησκειών –του ιουδαϊσμού, του μωαμεθανισμού– αλλά ακόμα και τις συνθήκες της παπικής Ρώμης. Ο θρύλος τον θέλει να έχει διαλέξει την ορθοδοξία, γιατί οι απεσταλμένοι του θαμβώθηκαν από το κάλλος της Θείας Λειτουργίας μέσα στην Αγία Σοφία και έτσι τον έπεισαν για την ανωτερότητα της ορθόδοξης διδαχής. Όμως η ιστορία διδάσκει ότι ο οξυδερκής αυτός μονάρχης δεν μπορεί παρά να είχε σταθμίσει τα πλεονεκτήματα που θα του χάριζε η προσέγγιση με το γειτονικό Βυζάντιο, του οποίου οι ακραίες επαρχίες στον Πόντο είχαν κιόλας δεχτεί τη ρωσική επίθεση, όπως η Χερσώνα π.χ., χωρίς ωστόσο να υποκύψουν τελικά στη ρωσική εξουσία. Ιδού το γεγονός λόγω του οποίου οι σύγχρονοι Ρώσοι δέχονται το έτος 988 για το βάπτισμα του Βλαδίμηρου, δηλαδή το αναγνωρίζουν ως απαρχή του χριστιανικού τους βίου, μολοντί καθυστερεί, όπως είπα, τον εκχρι-

στιανισμό τους πάνω από έναν αιώνα. Η άρνηση της βαραγκονορμανδικής καταγωγής των πρώτων Ρώσων, παρά την εύγλωττη πηγή του 9ου αιώνα, πριν ακόμη από το 860, που αυτολεξεί –είναι λατινικά– ταυτίζει τους Ρώσους με τους Σουηδούς [«Ros Sive Sveni», δηλαδή Σουηδοί], μιλώ για το χρονικό του Αγίου Bertin, η αντινορμανδική αυτή θεωρία αποτελεί βασική αναφορά σχετικά με την καταγωγή των σημερινών Ρώσων.

Οπωσδήποτε ο πρώτος εκχριστιανισμός των Ρώσων, μολονότι επισκιάσθηκε από την προπαγάνδα, θα έλεγα, των εκσλαβισμένων μετέπειτα Ρώσων –προπαγάνδα που αρχίζει από τα πολύ παλιά χρονιά και απηχεί μια αντιβαραγκική θέση των Σλάβων του Κιέβου– κοπάζει η προπαγάνδα αυτή με το βάπτισμα του Βλαδίμηρου, του ρήγα που ανακηρύχθηκε μαζί με τους γιους τους Κλεμπ και Μπορίς, πρώτος άγιος της νεοσύστατης εκκλησίας· ο πρώτος λοιπόν εκχριστιανισμός πρέπει να είχε ριζώσει κυρίως στις ποντιακές –και μόνο– περιοχές της Ρωσίας. Να πω ότι είναι χαρακτηριστικό ότι και ο ίδιος ο Βλαδίμηρος βαφτίστηκε στη Χερσώνα, πριν φτάσει στο Κίεβο. Ασφαλώς ο χριστιανισμός είχε τους πιστούς του κυρίως ανάμεσα στο ρωσο-βαραγκικό στοιχείο. Έτσι μαθαίνουμε ότι οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν στον στρατό τους, κυρίως στο ναυτικό, βαπτισμένους Ρως, κι αυτό πολύ πριν από το 988. Αυτοί οι βαπτισμένοι Ρως συμμετέχουν στην εκστρατεία του Νικηφόρου του Φωκά εναντίον των Αράβων της Κρήτης. Και γνωρίζουμε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο τον 10ο αιώνα ότι η αρχόντισσα της Ρωσίας Έλγκα –να προσεχθεί το βαραγκικό όνομα– έφτασε το 920 στην Κωνσταντινούπολη συνοδευόμενη από τον εξομολογητή της, τον ιερέα Γρηγόριο, που φιλοδωρείται, όπως και όλη η ρωσική συνοδεία της πριγκίπισσας από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Μάλιστα ειπώθηκε ότι η Έλγκα βαπτίσθηκε από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο στην Πόλη και ονομάσθηκε Ελένη, πράγμα το οποίο όμως αμφισβητείται.

Οπωσδήποτε πολλά μεμονωμένα γεγονότα, που αναφέρονται

ήδη στα πρώτα ρωσικά χρονικά του 9ου και 10ου αιώνα, μας μιλούν για την προσήλωση των Ρώσων Βαράγκων στην πίστη του Χριστού, όταν ακόμη τα σλαβικά φύλα της χώρας προσκυνούσαν τα είδωλα, δηλαδή τον θεό Περούν. Να αναφέρω, π.χ., ότι μόλις λίγο πριν από το βάπτισμα του Βλαδίμηρου, δύο Βαράγκοι βρίσκουν μαρτυρικό θάνατο στο Κίεβο και ότι ο διχασμός σε δύο θρησκευτικές ομάδες, όχι πάντα αντίμαχες, εικονίζεται σε μια μικρογραφία του χρονικού του Ρατζιβίλ, που ιστορεί τις εμπορικές συμφωνίες μεταξύ Ρώσων και Βυζαντίου το 944. Εμφανίζονται σε αυτή τη μικρογραφία δύο χωριστές ομάδες Ρώσων: η πρώτη με τον αρχηγό τους ορκίζεται στο είδωλο του Περούν, ενώ η άλλη, οι Βάραγκοι, ορκίζονται στον σταυρό. Ο θρησκευτικός διαχωρισμός είναι βέβαια και πολιτιστικά αισθητός· υπογραμμίζει τη διπλή καταβολή του πρώτου ρωσικού κράτους του Κιέβου, κράτους στην αρχή νορμανδικού, με κοινωνία όμως προοδευτικά σλαβικής κυρίως καταγωγής.

Οι Νορμανδοί Ρώσοι δέχτηκαν λοιπόν πρώτοι τα φώτα του χριστιανισμού από τους απεσταλμένους του Φωτίου, που οργάνωσαν και την πρώτη σλαβική εκκλησία, ενώ οι αγροτικοί σλαβικοί πληθυσμοί υστέρησαν χρονικά στον φωτισμό, αλλά υπερτέρησαν με τον καιρό στη διαχείριση και την εξάσκηση της εξουσίας και στο ίδιο το Κίεβο, και αυτό ως τη μογγολική επιδρομή το 1240. Ιστορικά ο εκχριστιανισμός των Ρώσων χάρη στην εκκλησία της Κωνσταντινούπολης ολοκληρώνεται το 988, και ολοκληρώνει έτσι και την οριστική είσοδο στην πίστη όλων των πληθυσμών της Ευρώπης, πλην των Λιθουανών – θα εκχριστιανιστούν λίγο αργότερα. Τότε, για πρώτη φορά τα σύνορα του ορθοδόξου πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, από το οποίο εξαρτάται η εκκλησία των νεοφώτιστων Ρώσων, των Βαράγκων και των Σλάβων ξεπερνούν τα σύνορα της κραταιάς παγκόσμιας αυτοκρατορίας του Βυζαντίου. Τα σύνορα αυτά περιγράφουν τη νέα διάσταση της πολιτιστικής ακτινοβολίας του κωνσταντινοπολίτικου τώρα πολιτι-

σμού μέσω του χριστιανισμού. Η εκκλησία του Κιέβου οργανώνεται από την Πόλη και η μητρόπολη του Κιέβου, η Αγία Σοφία, θεωρείται ένα θυγατρικό κτίσμα της περιώνυμης Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης.

Αναμφισβήτητη είναι η βυζαντινή επίδραση στην όλη λατρεία των χριστιανών της Ρωσίας, τόσο την επίσημη όσο και τη λαϊκή. Η προσήλωση στις εικόνες με όλες τις θείες ιδιότητες –προστασία κατά κάθε κακού, θεραπευτικές ιδιότητες, μαγικές προφυλάξεις, θαυματουργές επεμβάσεις– τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό βίο, είναι ένα από τα πολλά δείγματα της βυζαντινής παρουσίας και επίδρασης. Γενικά η κατασκευή των εικόνων, έργο μοναστικής προέλευσης, είναι αποκύημα της πρακτικής που πολλοί Ρώσοι μοναχοί, όπως, π.χ., ο Αλύπιος, απέκτησαν στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα στο Άγιο Όρος. Η αριστοκρατία και ο κλήρος είναι αυτοί που παραγγέλλουν εικόνες για χρήση προσωπική αλλά και δημόσια. Η εξάσκηση γίνεται με βυζαντινά πρότυπα – με τον καιρό η βυζαντινή αυτή κληρονομιά θα πάρει την έκφραση μιας νέας ρωσικής πνευματικότητας. Ωστόσο η προ-μογγολική Ρωσία είναι αγιογραφικά βαθύτατα βυζαντινή. Το Κίεβο, όπως είπα, πέφτει στα χέρια των Μογγόλων το 1240, αλλά το Νοβγκρόντ μένει ελεύθερο και δέχεται την κληρονομιά από το Κίεβο, όπως αργότερα και η Μόσχα, στην οποία καταλήγουν οι Ρώσοι δημιουργοί. Η σχολή της Μόσχας, με τον Θεοφάνη τον Έλληνα (1340-1410), με τον Ανδρέα Ρουμπλιέφ (1360-1430), με τον Διονύσιο (1440-1508), συνεχίζει την παράδοση. Μάλιστα, μετά από το 1453, υποδέχεται αγιογράφους βυζαντινούς από την Κωνσταντινούπολη.

Η ρωσική σχολή, η εικονογραφία της Ρωσίας θα διαφοροποιηθεί, θα γίνει περισσότερο ρεαλιστική πολύ αργότερα. Πρέπει επίσης να τονίσω ότι η εισαγωγή του χριστιανισμού στη Ρωσία από το Βυζάντιο εξοικείωσε τον ρωσικό κόσμο και με άλλα κατορθώματα του βυζαντινού πολιτισμού, π.χ. τη νομοθεσία, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από τον ιουστινιάνειο κώδικα από τα Βασιλικά και

τους Νομοκάνονες. Οι Νομοκάνονες μάλιστα ήταν σε χρήση ως το τέλος της τσαρικής εποχής. Ιδιαίτερα άλλωστε η βυζαντινή κληρονομιά έκανε γνωστό στη Ρωσία το αρχαιοελληνικό μάθημα, ιδωμένο βέβαια μέσα από την πατερική σκοπιά, αλλά με την έμφυτη φιλοσοφική διάθεση που χαρακτηρίζει την ελληνοπρεπή σκέψη. Ίσως πρέπει από αυτήν ιδιαίτερα την άποψη να δεχτούμε ότι η κωνσταντινοπολίτικη ορθοδοξία, χάρη στην προγονική της σχέση με τον ελληνισμό, αποτέλεσε την πιο σίγουρη είσοδο της Ρωσίας στην Ευρώπη, τη χριστιανική Ευρώπη και την ελληνορωμαϊκή συνάμα.

Ωστόσο, αυτόν τον πολιτισμό –όπως λέει ένα βραχύτατο χρονικό που δημοσίευσε ο Λάμπρος– δεν τον δέχτηκαν μόνο οι Ρώσοι στον βορρά, αλλά και όλοι –αναφέρω την ενθύμηση– οι οικούντες παρά τον Δούναβη λαοί, για να μην ξεχνάμε τώρα βέβαια και τα δυτικά του Εύξεινου Πόντου. Βούλγαροι, Μοράβοι, Βλάχοι, Σέρβοι, Σλάβοι της Ιλλυρίας και άλλοι, συνεχίζει ο ανώνυμος χρονικογράφος, φωτίστηκαν στα χρόνια του Φωτίου και πήραν το άγιο βάπτισμα από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ.

Οι βόρειοι αυτοί λαοί, οι βόρειοι και βάρβαροι σκυθικοί λαοί, τα σκυθικά αγενή φύλα, όπως γράφει ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, με τα οποία οι Βυζαντινοί δεν είχαν δικαίωμα ούτε καν να συμπεθεριάσουν, τα σκυθικά αυτά βάρβαρα φύλα του βόρειου Πόντου εντάσσονται όλα χάρη στην εκκλησία της Κωνσταντινούπολης στην αυτοκρατορία και στον πολιτισμό της στο τέλος οπωσδήποτε του 10ου αιώνα· σε αυτόν τον πολιτισμό που εκφράζει την αίγλη ακριβώς της Ιερουσαλήμ και βέβαια της πρώτης και της δεύτερης μαζί Ρώμης, δηλαδή της Κωνσταντινούπολης. Αυτό το μεγαλείο θα θελήσει να κληρονομήσει η ορθόδοξη Μόσχα ως πολιτική συνέχεια του Κιέβου, πρώτα, και της Κωνσταντινούπολης ύστερα, διεκδικώντας ακριβώς τον τίτλο της Τρίτης Ρώμης, διεκδίκηση που τόσο θορυβεί σήμερα το Βατικανό, αλλά ακόμη και το πατριαρχείο της Πόλης. Η επίδραση αυτή οπωσδήποτε δεί-

χνει ότι το 988 πρέπει να θεωρηθεί το έτος που βαφτίστηκε όχι μόνο όλος ο Πόντος, αλλά κυρίως το ρωσικό κράτος. Στο 988 ο χριστιανισμός έγινε η επίσημη ρωσική θρησκεία και έκτοτε απαγορεύτηκε κάθε ειδωλολατρική εκδήλωση. Η λατρεία, όπως είπα, οργανώθηκε κατά τα κωνσταντινοπολίτικα πρότυπα, ενώ έργο της κωνσταντινοπολίτικης τέχνης, όπως η εικόνα του Βλαντιμίρ, της πόλης του Βλαντιμίρ δηλαδή –δεν έχει καμία σχέση με τον Βλαδίμηρο– η οποία είναι το παλλάδιο της Ρωσίας, έρχονται από την Πόλη. Η λατρεία του Αγίου Δημητρίου φτάνει από τη Θεσσαλονίκη στο Βλαντιμίρ, την πόλη Βλαντιμίρ, ενώ μια σλαβική μορφή, άγνωστη στο Βυζάντιο, διαφαίνεται με τη λατρεία και ευσέβεια των ταπεινών στρωμάτων προς ηγεμόνες χριστιανούς, που αγιοποίησαν οι σλαβικές εκκλησίες και που τοπικοί αγιογράφοι ιστόρησαν εικονογραφικά για πρώτη φορά. Δεν θα αναφέρω βέβαια τους ιεραποστόλους των Σλάβων, Κύριλλο και Μεθόδιο, που αγιάστηκαν από τις νεοκατήχητες εκκλησίες αμέσως μετά τον θάνατό τους, αλλά θα μιλήσω για τους Αγίους μάρτυρες Μπορίς και Κλεμπ, χωρίς να ξεχάσω τον πατέρα τους, τον Άγιο τώρα Βλαδίμηρο, αυτόν τον καθ' ολοκληρία άσωτο μονάρχη, που όμως καθαγιάστηκε χάρη στην απόφασή του να δεχτεί και γι' αυτόν και για το λαό του τον χριστιανισμό. Ο Βλαδίμηρος ανέβλεψε ψυχικά, όπως θέλει η ρωσική παράδοση. Από τυφλός που ήταν –λέγεται ότι ήταν πράγματι τυφλός– βρήκε το εσώτερο και το ανέσπερο φως. Έτσι ανανίπτοντα παρουσιάζουν τον Βλαδίμηρο οι πολυπληθείς εικονογραφήσεις του βαπτίσματος των Ρώσων το 988. Η ρωσική, μάλιστα, αρχαιολογική σκαπάνη εντόπισε τον ακριβή χώρο του τσαρικού βαπτίσματος στη Χερσώνα, τόπο σήμερα ενός ευσεβέστατου προσκυνήματος. Με τον φωτισμό των Ρώσων ολοκληρώθηκε ο εκχριστιανισμός του Εύξεινου Πόντου, πραγματοποιήθηκε δηλαδή το μεγάλο σχέδιο του πατριάρχη Φωτίου να αναδείξει τον άξενο αυτό πόντο σε φιλόξενο και ευσεβή. Χάρη στον ευαγγελισμό τέλος των σλαβοβαραγκικών πληθυσμών, που κατοικού-

σαν τις χώρες ως τον Βόλγα και πέρα, η Ευρώπη μπόρεσε να αντισταθεί στα μογγολικά στίφη, που είχαν κατακλύσει την περιοχή από τα μέσα κιόλας του 13ου αιώνα. Έκτοτε χριστιανισμός και Ευρώπη ταυτίζονται για να αντιμετωπίζουν τον εξ Ασίας κίνδυνο των αλλοδόξων. Οι υπόδουλοι στους Τούρκους Βαλκάνιοι δεν θα πάψουν να αποβλέπουν στην τσαρική Ρωσία ως τη μόνη εγγυήτρια δύναμη της εθνικής τους παλινόρθωσης. Ο τελευταίος Βυζαντινός, ο Ρήγας Φεραίος, στηρίζεται σε αυτή την παράδοση.

Είναι σήμερα έκδηλη η τάση των σλαβολόγων (ιδιαίτερα στη Ρωσία) να υποβιβάσουν τη σημασία του πρώτου ευαγγελισμού των Ρώσων, δηλαδή της εισόδου στον χριστιανισμό των βαραγκονορμανδικής προέλευσης Ρώσων της Κριμαίας και της θάλασσας του Αζώφ (Μαιώτιδας λίμνης). Δεδομένου ότι το γεγονός συνδέεται, κατά τη γνώμη μου, με το έργο του Κωνσταντίνου Κύριλλου και με την προσπάθεια εκχριστιανισμού των βορείων ακτών του Εύξεινου Πόντου που ανέπτυξε ο πατριάρχης Φώτιος, χρήζει νομίζω ιδιαίτερης προσοχής, παρά τη σιγή που το καλύπτει στις ρωσικές πηγές, δηλαδή το *Χρονικό των Παρωχημένων χρόνων*, το οποίο ως γνωστόν είναι μεταγενέστερο κατά δύο τουλάχιστον αιώνες και το οποίο αφορά το εκσλαβισμένο Ρωσικό κράτος και όχι την προκάτοχό του βαραγκονορμανδική επικράτεια, που πριν από το Κίεβο είχε ασφαλώς για βάση την περιοχή του Τμουταράκάν, του Ταματαρχά, των Ματραχών κατά τις βυζαντινές πηγές. Εκεί όπου άλλωστε μνημονεύεται και το λιμάνι με την ενδεικτικότερη ονομασία «Ρωσία», περιοχή που εκτείνεται από τον Κιμμέριο Βόσπορο (που αραβικές πηγές ονομάζουν ενδεικτικά Νήσο των Ρώσων) ως τις νότιες παραλίες της Μαιώτιδας.

Ωστόσο, τελειώνοντας να θυμίσω ότι οι ρωσικές πηγές διασώζουν το όνομα του Άσκολντ και του Διρ, των αρχηγών των κατά της Κωνσταντινούπολης επιδρομών των Ρώσων της Μαιώτιδας, αρχηγών οι οποίοι εγκαθίστανται στο Κίεβο ήδη το 862, χρονολογία που εντάσσεται στην πατριαρχία του Φωτίου [867-886 και όχι του

Ιγνατίου 867-877] κατά την οποία και η θεάρεστος αποστολή του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου στην περιοχή της Κριμαίας. Η αποδοχή του χριστιανισμού από τον Askold εδραιώνεται επίσης από το γεγονός (γνωστό και αυτό από το ρωσικό χρονικό) ότι στον τάφο του ανεγέρθη εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο. Η αφιέρωση αυτή θεωρήθηκε ως υπαινιγμός στον ρόλο που θα έπαιξε στον ευαγγελισμό του Ρώσου αρχηγού ο πάπας Νικόλαος (858-867) και όχι μόνο ο Φώτιος, όπως αυτός διατείνεται στην εγκύκλιό του. Νομίζω ότι θα ήταν σωστό να θεωρήσουμε ότι ο Askold τέθηκε υπό την προστασία του Αγίου των ναυτικών (μήπως μετονομάσθηκε σε Νικόλαο και ο ίδιος;) αφού η σταδιοδρομία του και η φήμη του είναι άρρηκτα δεμένες με ναυτικά κατορθώματα, και πάνω από όλα με το τρόπαιο της 18ης Ιουνίου του 860. Ενωώ τον αποκλεισμό της Βασιλεύουσας από τα 200 draggars (βαραγκικά πολεμικά πλοία), όπως με ακρίβεια μας πληροφορεί το βραχύ χρονικό του χειρογράφου των Βρυξελλών που ανέφερα αρχίζοντας, γεγονός που αποτελεί άλλωστε το κατεξοχήν κατόρθωμα των ποντοπόρων Βαραγκορώσων.

Δ. Βυζάντιο και Δύση

Ο ΤΙΤΛΟΣ «ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΔΥΣΗ» μπορεί να οδηγήσει κάποιον στη λανθασμένη αντίληψη ότι το Βυζάντιο δεν είναι ούτε ανήκει στη Δύση. Αλλά μπορεί κανείς να υποθέσει επίσης ότι η Δύση είναι μια συμπαγής πολιτική ενότητα, όπως ήταν το Βυζάντιο στον Μεσαίωνα.

Ας διευκρινίσουμε λοιπόν εισαγωγικά ότι με τον όρο Δύση εννοούμε εδώ τη δυτική Ευρώπη, που κάποτε ήταν η *Pars Occidentis*, σε αντίθεση με την *Pars Orientis*, της Αρχαίας Ρώμης. *Pars Orientis* που έγινε μετέπειτα Βυζάντιο. Έτσι στον όρο Δύση δεν περιλαμβάνουμε τα της Δύσεως μέρη του Βυζαντίου, που περιλαμβάνουν την Ελλάδα και τα Βαλκάνια, καθώς και την Κάτω Ιταλία, περιοχές που βρέθηκαν συχνά υπό κοινή διοικητική αρχή, όπως, π.χ., υπό τον Έπαρχο του Ιλλυρικού ως τον 8ο αιώνα [σε γενικές γραμμές ως την εμφάνιση του συστήματος των Θεμάτων] και αργότερα [από την αρχή της 2ης χιλιετίας] υπό τον Δομέστικο της Δύσεως. Αυτό ως την εποχή της Φραγκοκρατίας (μετά το 1204) η οποία άλλωστε, παρά την αξιολογή παλαιολόγεια προσπάθεια και επιτυχία σε Μακεδονία και Θράκη, καθώς και στην Πελοπόννησο του Μυστρά, εσήμανε την αρχή του τέλους της βυζαντινής κυριαρχίας στα εσπέρια εδάφη της, πλην βέβαια της όλο όμως και στενουμένης περιοχής της Βασιλεύουσας.

Η Δύση λοιπόν που μας απασχολεί εδώ είναι έννοια όχι μόνο

γεωγραφική αλλά και πολιτιστική. Διαχωρίζεται χονδρικά από την Ανατολή [από το Βυζάντιο] με μια ιδεατή γραμμή που ξεκινά από τα βενετικά τενάγη, διασχίζει την Αδριατική και καταλήγει περνώντας από το Ιόνιο πέλαγος στη Μεγάλη Σύρτη (Λιβύη).

Το χαρακτηριστικό του κόσμου που περιλαμβάνει ο όρος Δύση είναι η λατινοσύνη και η ομόθυμη θρησκευτική υποταγή στην παποσύνη, μόνη αρχή συνεκτική της κατακερματισμένης πολιτικά Δύσης, πράγμα που τη διαφοροποιεί από την αυτοκρατορική βυζαντινή εξουσία, την ενιαία κεντρομόλο, συγκεντρωτική και συμπαγή γύρω από τη Βασιλεύουσα Κωνσταντινούπολη και τον έναν αυτοκράτορα, τον μόνο επί γης αντιπρόσωπο [κατά τη θεωρία του Ευσέβιου] του μόνου ουράνιου Θεού. Να σημειώσω αμέσως λοιπόν ότι η κάθε αμφισβήτηση της εξουσίας της Δύσης [δηλαδή των πρωτείων του πάπα] από τους Βυζαντινούς [πρωτεία που του απονέμει η αποστολική πρωτοκαθεδρία του Πέτρου], όπως αντίθετα η κάθε αμφισβήτηση της μοναδικότητας του αυτοκράτορα του Βυζαντίου από τη Δύση, αποτελούν ανάμεσά τους *casus belli*.

Η ένταση και η κρίση που δημιουργήθηκαν με τη στέψη του Καρλομάγνου ως αυτοκράτορα από τον πάπα Λέοντα Γ' τα Χριστούγεννα του 800 από τη μία μεριά, και η πολύχρονη διαμάχη γύρω από το σχίσμα των Εκκλησιών, το πρώτο φωτειανό του 867 και το τελικό του 1054, αποδεικνύουν του λόγου το αληθές. Αποκορύφωμα βέβαια αυτής της διαμάχης, που συχνά χρησιμεύει ως παραπέτασμα για την οικονομική και τη στρατιωτική αντιπαλότητα μεταξύ των δύο αυτών κόσμων, αποτελούν ασφαλώς τα γεγονότα που κατέληξαν στις σταυροφορίες. Αρχίζουν ίσως με τη διαμάχη μεταξύ πατριάρχη και πάπα, πρώτα για τη δικαιοδοσία του καθενός στην Ιστρία και την Ακουιλία, και ύστερα για την εκκλησιαστική υποταγή των εκχριστιανισθέντων Σλάβων (9ος αιώνας).

Η μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων διαμάχη γνώρισε ιδιαίτερη ένταση όταν ο πάπας Σέργιος Δ' πρόσθεσε στο «Πιστεύω» το

Filioque το 1010 [κατ' άλλους το filioque προστέθηκε το 1014 από τον πάπα Βενέδικτο Η' υπό την επίδραση των μοναχών του Cluny]. Σε αντίποινα η Κωνσταντινούπολη διέγραψε από τα δίπτυχα το όνομα του πάπα Σέργιου, και όπως ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης ονομαζόταν κι αυτός Σέργιος, η διαμάχη για το Filioque είναι γνωστή ως διαμάχη των δύο Σεργίων.

Παρά την πρόσκαιρη διευθέτηση του προβλήματος της δικαιοδοσίας ανάμεσα στην Παλαιά και στη Νέα Ρώμη [συμφωνήθηκε το πατριαρχείο στη δικαιοδοσία του να είναι και να λέγεται Οικουμενικό, ενώ η Ρώμη θα ήταν πρώτη μεταξύ ίσων], η διατύπωση βρήκε αντίθετη τους λεγόμενους Ουλτραμοντανιστές [τους πέραν των Άλπεων], ιερωμένους που υπερασπίζονταν τα παγκόσμια πρωτεία της Ρώμης: Γερμανοί και Νορμανδοί στάθηκαν οι ακραιφνείς αντίπαλοι της Κωνσταντινούπολης, ίσως σε αντίδραση κατά του κλήρου της νοτίου Ιταλίας, που εργαζόταν για την προσέγγιση των δύο εκκλησιών. Είναι η εποχή όπου στα ιταλικά πράγματα εμφανίζονται ο Μελής πρώην μισθοφόρος του Βυζαντίου που ανεξαρτητοποιείται από τη διοίκηση της βυζαντινής Ιταλίας και οι στρατιώτες της φατρίας των Νορμανδών, προσκυνητών στρατιωτών του Monte Gargano. Αυτοί φέρνουν μετά την μάχη του Μέλφι το 1053 σε δύσκολη θέση τόσο την παποσύνη [κρατούν αιχμάλωτο τον πάπα], όσο και τις βυζαντινές αρχές της Ιταλίας που καταπολεμούν στην περιοχή της Καλαβρίας.

Η απελευθέρωση του πάπα με προϋπόθεση την αναγνώριση από τη Ρώμη της εξουσίας των Νορμανδών στα εδάφη της βυζαντινής Ιταλίας θα σημάνει την τελική ρήξη μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης. Αντί για την ένωση των εκκλησιών, που ήταν σκοπός του ταξιδιού τους στην Κωνσταντινούπολη το 1054, οι λεγάτοι του πάπα θα ρίξουν το ανάθεμα κατά της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης. Αμέσως ακολούθησε από τον Κηρουλλάριο ανάθεμα της Κωνσταντινούπολης κατά της Ρώμης. Η πράξη αυτή σφράγισε το τελειωτικό σχίσμα μεταξύ των εκκλησιών. Μολονότι

το γεγονός έμεινε τότε μόνο στις σφαίρες της υψηλής κοσμικής και εκκλησιαστικής ιεραρχίας [οι ιστορικοί της εποχής το αποσιωπούν], εγκαινιάζει αναμφισβήτητα την ενδοχριστιανική διαμάχη, που σε πολλαπλές μορφές θα σημάνει τον μεταξύ Ανατολής και Δύσης αμείλικτο πόλεμο: θα διαρκέσει με διάφορες φάσεις ως το τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και θα σημάνει το διαζύγιο των δύο εκκλησιών, που έκτοτε αλληλοκατηγορούνται ως σχισματικές.

Η αντιπαλότητα με τη Δύση παίρνει στρατιωτική μορφή στα 1081, με τη βυζαντινο-νορμανδική σύρραξη [Δυρράχιο και Ιόνια νησιά βρίσκονται στο κέντρο των γεγονότων], που μεταξύ άλλων είχε ως αναπάντεχο επακόλουθο την εμπορική εισβολή των ιταλικών δημοκρατιών [πρώτα της Βενετίας και ύστερα της Γένοβας και της Πίζας] στα λιμάνια του Βυζαντίου, γεγονότα που με διάφορες μορφές και φάσεις θα διαταράξουν την αυτοκρατορία ως το τέλος σχεδόν του ιστορικού βίου της.

Το Βυζάντιο, θέσει και φύσει προορισμένο να προστατεύσει τη χριστιανοσύνη από τον εξ ανατολών κίνδυνο των αλλοδόξων μουσουλμάνων (Αράβων και Τούρκων) και βέβαια και από τις από τον βορρά επιδρομές βάρβαρων λαών ειδωλολατρών (Ρώσων, Κουμάνων, Πετσενέγων κ.ά.), βρέθηκε, πριν από το τέλος του 11ου αιώνα, υποχρεωμένο να διεξαγάγει τον κατά της των Δυτικών βουλημίας πόλεμο, ο οποίος, σε τελική ανάλυση, θα σημάνει εξαιτίας των γεγονότων του 1204 το τέλος της βυζαντινής παρουσίας στην παγκόσμια σκηνή.

Να πω ωστόσο ότι είναι εκ των πραγμάτων λογικό οι κατά καιρούς σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης να απεικονίζουν την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των δύο μερών ή τη χειραγώγηση του ενός από τον άλλον σε τομείς που εκ πρώτης όψεως είναι άσχετοι από τα πολιτικοστρατιωτικά δεδομένα. Εξηγούμαι: άσχετα από τις επίσημες κρατικές στρατιωτικές επαφές (όπως, π.χ., η χρήση μισθοφόρων), ουδέποτε οι Βυζαντινοί έπαψαν να συνανα-

στρέφονται Δυτικοευρωπαίους Λατίνους καθολικούς. Η παρουσία τους σημειώνεται στην Κωνσταντινούπολη και όχι μόνο, πολύ πριν από τα περίφημα προνόμιά τους.

Η Βενετία αποτελεί το παράθυρο της Βυζαντινής τέχνης στη Δύση, και η βυζαντινή Ιταλία αποτελεί ανέκαθεν τον χώρο των ανταλλαγών (και όχι μόνο τριβών) που οδηγούν πρέσβεις, όπως, π.χ., τον Λιουτπράνδο στην Κωνσταντινούπολη. Είναι συνήθη, αν και κοπιώδη τότε, τα ταξίδια των δυτικών ιερωμένων και λαϊκών προς τους Αγίους Τόπους που οδηγούν πλήθος πιστών στα υπό βυζαντινό έλεγχο εδάφη, όπως και η παρουσία Λατίνων στα πνευματικά κέντρα της Ανατολής (στον Βιθυνικό Όλυμπο και στον Αθω όπως, π.χ., των Αμαλφητανών). Αλλά και η παρουσία ορθοδόξων στα μοναστήρια της Δύσης (π.χ. στα ιταλικά μοναστήρια της Κρυπτοφέρης, του Μόντε Κασσίνο κ.ά.), που κατά την εποχή της εικονομαχίας γίνονται τα καταφύγια Βυζαντινών εικονοδούλων. Αυτό, παρά τη γλωσσική ασυνεννοησία που γίνεται αισθητή ήδη τον 9ο αιώνα. Ειπώθηκε μάλιστα ότι ίσως αυτή επιδείνωσε την εκκλησιαστική εκατέρωθεν αδιαλλαξία και παρά τις λειτουργικές διαφορές που θα αποτελέσουν το κατά Λατίνων κατηγορητήριο των ορθοδόξων, τις αιτιάσεις, κυρίως τον 12ο αιώνα.

Χαρακτηριστικά θα πω ότι υπό την εποπτεία του πάπα Γερβασίου και της Θεοφανώς, μοναχοί των ιταλικών μονών του Αβεντίνο, όπου σύχναζαν και Έλληνες μοναχοί, συνεργάζονταν για την ενοποίηση των εκκλησιών και τη διάδοση του χριστιανισμού στην κεντρική Ευρώπη. Η παρουσία και το έργο της βυζαντινής Θεοφανώς στον θρόνο των Καρολιδών με οδηγεί να θυμίσω ότι επιγάμιες συμμαχίες, αδελφοποιήσεις, βαφτίσεις και υιοθεσίες ήταν συνήθη διπλωματικά διαβήματα της Κωνσταντινούπολης, που την έφερναν πιο κοντά σε άλλους λαούς και επεξέτειναν τη σφαίρα τόσο της βυζαντινής πολιτικής όσο και της βυζαντινής πολιτιστικής ακτινοβολίας.

Παραδείγματα, όχι μόνο αυτό του 5ου αιώνα, το βάπτισμα του

Γάλλου βασιλιά Κλοβίς που είχε ως αποτέλεσμα την είσοδο του έθνους του στον χριστιανισμό, αλλά, και με τα ίδια ακριβώς επακόλουθα, η βάφτιση του Βόριδος Μιχαήλ (του Βούλγαρου ηγεμόνα το έτος 863) και πολύ αργότερα, το 988, του Ρώσου Βλαδίμηρου ρήγα, χάρη ακριβώς στον γάμο του με βυζαντινή πριγκίπισσα, την αδελφή του Βασιλείου Β', την Πορφυρογέννητη Άννα, που αρχικά προοριζόταν να γίνει σύζυγος του Hughes Capet.

Βέβαια δεν μπορεί να εκτιμηθεί επακριβώς η επιρροή που είχαν τα γαμήλια αυτά συμβόλαια στις καλλιτεχνικές και στις άλλες πολιτιστικές πτυχές μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών. Είναι πάντως χαρακτηριστικό [το πράγμα αξίζει να εξετασθεί] ότι οι επιμειξίες πυκνώνουν από την αρχή της δεύτερης χιλιετίας και έπειτα.

Σταθμό ωστόσο και αφετηρία μεγαλειώδη αποτελεί στη διαδικασία αυτή ο γάμος της Θεοφανώς (972) με τον Γερμανό αυτοκράτορα Όθωνα Β'. Διετέλεσε η Θεοφανώ [η από τους Φωκάδες και Σκληρούς καταγόμενη] και κηδεμόνας συμβασίλισσα (983) του γιου της Όθωνα Γ'. Από τις δυτικές πηγές [και μόνο από αυτές] γνωρίζουμε πόσο η Θεοφανώ [που είναι θαμμένη στην Κολωνία] μερίμνησε για την πνευματική ακτινοβολία του Βυζαντίου στη Δύση, όπου μεταξύ άλλων, εισήγαγε τη λατρεία του Αγίου Παντελεήμονα. Να σημειώσω παρεμπιπτόντως ότι η εισαγωγή λατρευτικών συνηθειών [κυρίως από την Ανατολή προς τη Δύση] έδινε την ευκαιρία για κάθε είδους καλλιτεχνικής φύσεως ανταλλαγές [εικόνες λατρευτικές, χειρόγραφα ιστορημένα και άγια λείψανα]). Να αναφέρω σχετικά ότι σημαντική, πλην αυτής του Αγίου Παντελεήμονος, θεωρείται η εισαγωγή στη Δύση, από μοναχούς της μονής του Σινά, της λατρείας της Αγίας Αικατερίνης [αρχίζει εκεί από τον 9ο αιώνα], η οποία Αγία είτε ως προστάτρια των διανοουμένων είτε ως η αγία των ανύπανδρων κορασίδων, έτυχε στην Ευρώπη από τον 11ο αιώνα κι εδώ [είχε γίνει γνωστή από τον Σιναίτη μοναχό Πεντάγλωσσο], κυρίως στη Νορμανδία [όπου και τεμάχιο λειψάνου της σε σιναϊτικό μετόνι]. αλλά και σε

Γερμανία, Ουγγαρία, Σουηδία και Ισπανία, πολύ ευρύτερης διάδοσης από ό,τι στο Βυζάντιο. Ως απόδειξη θα φέρω το ότι δεν φαίνεται να υπήρξε στην Κωνσταντινούπολη ούτε ένας αξιόλογος ναός αφιερωμένος σε αυτήν την ύστατη μάρτυρα της πίστης [αποκεφαλίσθηκε το 312].

Οπωσδήποτε τόσο οι λατρευτικές αλληλοεπιδράσεις που σηματοδίνουν κυρίως τα λαϊκά στρώματα, όσο και οι γαμήλιες συναλλαγές που επηρεάζουν τα αυλικά κυρίως ήθη [όπως άλλωστε και οι ηγεμονικές αδελφοποιήσεις και βαφτίσεις] μοιάζουν να περιορίζονται σε τομείς που αφορούν κυρίως τα θρησκευτικά έθιμα. Δεν πρέπει ωστόσο να λησμονούμε ότι για την εποχή που εξετάζουμε, για τον Μεσαίωνα, ο θρησκευτικός παράγοντας αποτελούσε τον βασικό άξονα δράσης, τόσο του δημόσιου, όσο και του ιδιωτικού βίου, σε Ανατολή και Δύση. Σε αυτήν άλλωστε τη στάση και την εμπειρία οφείλεται το φαινόμενο που αναστάτωσε για αιώνες τις μεταξύ Ανατολής και Δύσης σχέσεις: εννοώ, βέβαια, τη σταυροφορική παπική εκστρατεία.

Ας μου επιτραπεί όμως παρενθετικά μία παρατήρηση. Οι επαφές και οι ανταλλαγές κάθε είδους προϋποθέτουν την κινητικότητα των ανθρώπων που από τόπο σε τόπο δίνουν και παίρνουν γνώσεις, ιδέες, αγαθά και έργα, κατασκευάσματα του πολιτισμού του καθενός. Παρατηρήθηκε λοιπόν ότι αυτή η κινητικότητα δεν είναι εξίσου σημαντική και προς τις δύο κατευθύνσεις, όσον αφορά τη Δύση και το Βυζάντιο. Οι Βυζαντινοί, πλην των αεικίνητων μοναχών, ταξιδεύουν λίγο, ενώ αντίθετα το κύμα των Δυτικών στο Βυζάντιο δεν έπαψε ποτέ να είναι σημαντικό. Διαβλέπω σε αυτό δύο λόγους, πρώτον την ανάγκη για τους χριστιανούς να επισκέπτονται τους Αγίους Τόπους [σταθμός το Βυζάντιο] και δεύτερον το ότι η πολιτισμική και σε όλους τους τομείς ανωτερότητα του Βυζαντίου αποτελεί λογικά πόλο έλξης για πληθυσμούς και ανθρώπους που πολλά είχαν να μάθουν και να πάρουν από τους Βυζαντινούς.

Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι τα ταξίδια των Βυζαντινών προς τη Δύση έγιναν συχνότερα μετά το 1204, όταν η πολιτικο-στρατιωτική ανωτερότητα της Δύσης συνοδεύεται και από ανάλογη ανάπτυξη, κυρίως στους τεχνικούς κλάδους, όπως η ναυπηγική, ο στρατιωτικός εξοπλισμός, αλλά και τα καινούργια οικονομικοεμπορικά σχήματα, όπως η δημιουργία εμπορικών εταιρειών και τραπεζών. Οι ιταλικές δημοκρατίες, ιδιαίτερα η Βενετία, διέπρεψαν στη νέα αυτή τεχνολογική και κοινωνικοοικονομική οργάνωση που μελετήθηκε ιδιαίτερα από τον F. Braudel. Έτσι παρατηρείται ότι τα δυτικά δάνεια από τους Βυζαντινούς [για την τεχνολογία] είναι πολυάριθμα ως το τέλος του 12ου αιώνα. Να θυμίσω, π.χ., ότι οι Νορμανδοί στην κατά της Ελλάδος εκστρατεία τους το 1185 υποχρέωσαν τους εργάτες της πορφύρας των αυτοκρατορικών εργαστηρίων Κορίνθου και Θήβας να τους ακολουθήσουν στη Σικελία, όπου μετέδωσαν την τεχνογνωσία τους και έτσι απέκτησε η Δύση τη γνώση για την κατασκευή των περίφημων υφασμάτων brocards. Αντίθετα, να υπενθυμίσω τον θαυμασμό που προκάλεσε στα πλήθη της Κωνσταντινούπολης η θέα του υπερμέγθους για την εποχή πλοίου με το όνομα «Κόσμος» που είχε ναυπηγηθεί σε βενετσιάνικους ταρσανάδες (τέλος 12ου αιώνα). Συμπερασματικά λοιπόν θα πω ότι οι πιο φτωχοί πολιτισμικά επισκέπτονταν τους πιο πλούσιους και αυτό από αρχαιοτάτων χρόνων ως σήμερα.

Προσκυνητές, έμποροι, μισθοφόροι Δυτικοί σημειώνονται πολυπληθείς στο Βυζάντιο πριν από τη Φραγκοκρατία, που οδήγησε μαζικά τους Δυτικούς στην Ελλάδα. Και τανάπαλιν πολυάριθμοι οι Βυζαντινοί που κατέφυγαν στις βενετοφραγκικές κτήσεις και πολιτείες μετά την τουρκική επέκταση και την πτώση της Μικρασίας, και βέβαια μετά την πτώση της αυτοκρατορίας το 1453: έγιναν, αν όχι οι εμπνευστές, σίγουρα άξιοι μέτοχοι του αναγεννησιακού πνεύματος που γνωρίζει η Δύση, με την εφεύρεση της τυπογραφίας, την ανακάλυψη της Αμερικής και τη λουθηριανή μεταρρύθμιση.

Το πρόβλημα των επιδράσεων του Βυζαντίου στη δυτική διανόηση και τέχνη είτε συσκοτίσθηκε είτε υποβαθμίσθηκε λόγω καλλιτεχνικού σοβινισμού. Μίλησαν για εθνική τέχνη του κάθε λαού, πράγμα που είναι το άκρον άωτον ανιστόρητης θέσης και αισθητικά λανθασμένης θεώρησης. Υπάρχουν βέβαια εξαιρέσεις όπως ο Charles Diehl που θεωρεί τη βυζαντινή τέχνη ως τον *regulateur*, τον ρυθμιστή της τέχνης της Ευρώπης.

Οπωσδήποτε οι συνεχείς επαφές μεταξύ Ανατολής και Δύσης που, όπως είπαμε, φορείς τους είναι, εκτός των εμπορών και των αποκρισαρίων-διπλωμάτων και των μισθοφόρων (κυρίως μετά τον 10ο αιώνα), οι καλόγεροι και οι προσκυνητές των Αγίων Τόπων, έχουν ως αποτέλεσμα τις καλλιτεχνικές αλληλοεπιδράσεις. Οι μοναχοί και οι προσκυνητές μεταφέρουν χειρόγραφα [συχνά ιστορημένα], φυλακτά, εικόνες και άλλα θρησκευτικά αντικείμενα δηλωτικά των βιοτεχνικών και των καλλιτεχνικών τάσεων. Οι στρατιώτες μιλούν με θαυμασμό για τα κάλλη και τα πλούτη του Βυζαντίου. Οι διπλωμάτες μεταφέρουν πολύτιμα δώρα στους ηγεμόνες, ρηγάδες και πρίγκιπες της Δύσης, όπως, π.χ., τα περίφημα πάλια και άλλα «κεκωλυμένα» ενδύματα, που για τη διπλωματία όμως εξαιρούνται από την απαγόρευση.

Επίσης, η λίγο ή πολύ μακρόχρονη παρουσία βυζαντινών δυνάμεων στη Δύση [εκτός βέβαια Ιταλίας, που αποτελεί κατά μεγάλο μέρος χώρο βυζαντινό], ή έστω λοιπόν και βραχυχρόνια κατάκτηση από τα βυζαντινά στρατεύματα [όπως, π.χ., αυτή της Ισπανίας κατά τα χρόνια του Ιουστινιανού] συντείνει στη διάδοση καλλιτεχνικών μορφών βυζαντινής έμπνευσης, κυρίως των αρχιτεκτονημάτων που ακολουθούν κωνσταντινοπολίτικα πρότυπα: και εδώ δεν μιλώ για τα μεγάλα και γνωστά έργα που οφείλονται στη μόδα για μίμηση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής από δυτικούς ηγεμόνες [όπως, π.χ., το Οκτάγωνο του Aachen ή το περίπτερο του Καρλομάγνου στο Perigord], αλλά αναφέρομαι σε ταπεινά οικοδομήματα, όπως, π.χ., η βασιλική της μικρής ισπανικής πόλης

Elche, που τα μωσαϊκά του δαπέδου της φέρουν ελληνικές επιγραφές δηλωτικές της θέσης των λειτουργούντων ιερών, πράγμα που δείχνει πραγματική και συνεχή παρουσία ελληνόφωνου κλήρου και πληρώματος στις ισπανικές αυτές ακτές. Έλληνες αναφέρονται και τον 9ο αιώνα στην Καταλωνία, όπου η συχνή ονομασία *grecus*, που απαντά εκεί ως επίθετο, οδήγησε τους μελετητές να μιλήσουν για την ύπαρξη ελληνικής παροικίας.

Θα ήταν εργώδες και απρόσφορο να αναφέρω αναλυτικά τα χαρακτηριστικά στοιχεία που απαντούν στη δυτική τέχνη και που ανάγονται σε βυζαντινή ρίζα. Ο τρούλος, οι ιερατικές στάσεις και η εξαΰλωση των μορφών, σε αντίθεση με τη δυτική εκκοσμίκευση της θρησκευτικής ζωγραφικής, αποτελούν πια κοινούς τόπους. Άλλωστε τα έργα του Otto Demus, του Kurt Weitzmann ή το συλλογικό δημοσίευμα της ακαδημίας της Βιέννης με τον τίτλο *Byzanz und Westen* πραγματεύονται τη συμβολή του Βυζαντίου στη δυτική τέχνη κατά τρόπο θα έλεγα υπεύθυνο και εξοχυριστικό. Ενώ τις πνευματικές επαφές ανάμεσα σε Δύση και Βυζάντιο τις επισημαίνει ο P. Lemerle στο έργο του *Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*.

Το αντίθετο ρεύμα, δηλαδή οι δυτικές επιδράσεις στη Βυζαντινή τέχνη, αποτέλεσε επίσης μέλημα πολλών ειδικών. Αναφέρω ενδεικτικά τον Μανόλη Χατζηδάκη, τον Andre Grabar, την Ντούλα Μουρίκη, τον Πάλλα, την Τάνια Welmans μεταξύ άλλων. Είναι νομίζω περιττό να αναρωτηθούμε αν οι τριγωνικές αψίδες στα χέρια των στρατιωτών στην εικονογραφία της σταύρωσης είναι δυτικού τύπου ή αν οι νευρώσεις στα σταυροθόλια και τα οξυκόρυφα τόξα που σημειώνονται σε εκκλησίες της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου δηλώνουν την παρουσία δυτικών τεχνιτών στο Βυζάντιο. Χωρίς να θέλω να υποτιμήσω το βάρος παρόμοιων μαρτυριών, οι οποίες όμως δεν παύουν να είναι επεισοδιακές και αφορούν λεπτομέρειες, μου φαίνεται πιο χρήσιμο να σταθούμε στα ρεύματα των ανταλλαγών [και όχι μόνο στην τέχνη] μεταξύ Ανα-

τολής και Δύσης, που δημιούργησαν τρόπους ζωής και σκέπτεσθαι, και να παρακολουθήσουμε την εξέλιξή τους στο ιστορικό γίνεσθαι.

Η ετερότητα είναι πολιτιστική και αναπότρεπτα ανάγεται στην ύπαρξη δύο πολιτιστικών σχημάτων που σημάδεψαν από τα ελληνιστικά ήδη χρόνια τον μεσογειακό κόσμο: εννοώ τον ελληνικό και τον λατινικό τρόπο και σχήμα. Εκτός λοιπόν από στρατιωτικοπολιτική, να παρατηρήσουμε ότι ενώ η διαφορά, ο βασικός διαχωρισμός του Βυζαντίου με την Ανατολή [το Ισλάμ] κατά τον Μεσαίωνα είναι θρησκευτικός, τα διαχωριστικά στοιχεία με τη Δύση την ίδια εποχή είναι καθαρά πολιτισμικά, παρόλο που ανατολική και δυτική Ευρώπη είναι ρωμαιογενείς περιοχές και οι δύο και είναι χριστιανικές χώρες χωρίς μάλιστα δογματικές διαφορές. Και αυτό τουλάχιστον ως τον 11ο αιώνα, ως το 1054, ως το σχίσμα δηλαδή μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων, μεταξύ παποσύνης και οικουμενικού πατριαρχείου ή πιο λακωνικά μεταξύ της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης, σχίσμα που, ειρήσθω εν παρόδω, πέρασε σχεδόν απαρατήρητο από τον λαό την ώρα του αμοιβαίου αναθέματος.

Η πολιτιστική διαφορά μεταξύ ανατολικής και δυτικής Ευρώπης εμφανίζεται πρώτα ως γλωσσική διαφοροποίηση και ύστερα ως τρόπος σκέψης, ζωής αλλά και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Να θυμίσω, π.χ., ότι παρά την κοινή πίστη η δυτική Ευρώπη εκφράζει την ευσέβεια με κοινόβια συνήθως μοναστήρια αγνοώντας τον αυστηρό ανατολικό ασκητισμό και δηλώνει την προσήλωσή της στο θείο, όχι με τις εξαϋλωμένες μορφές της βυζαντινής εικονογραφίας, αλλά με την πλούσια γλυπτική απεικόνιση· όπως επίσης αγνοεί τον προστατευτικό τρούλο των ορθόδοξων εκκλησιών για να αναπτύξει στα ιερά και στις καθεδρικές εκκλησίες της την τοξωτή υπερυψωμένη αρχιτεκτονική, που ονομάζουμε γοτθική, των βασιλικών.

Και μια κι ο λόγος για αντιθέσεις, θα σημειώσω επίσης ότι μια

παράδοση που είναι σθεναρά διαδομένη στη Δύση υπογραμμίζει τη διαιώνιση της ετερότητας μεταξύ του ελληνικού και του λατινικού στοιχείου κατά τρόπο απρόβλεπτο. Μιλώ για τη δήθεν τρωική καταγωγή των δυναστικών οίκων της Ευρώπης. Γάλλοι, Γερμανοί, Ιταλοί ηγεμόνες και άλλοι καρλομαγνικοί γόνοι θεωρούν εαυτούς απογόνους του Τρώα Αινεία, του οικιστή της Ρώμης, και βέβαια αντιπάλου όλων των βασιλέων των Αχαιών, των ομηρικών ηρώων του ελληνικού κόσμου, άρα και του Βυζαντίου.

Νομίζω ότι το γεγονός υποδηλώνει μια ετερότητα στις λαϊκές παραδόσεις ρωμαϊκής Ανατολής και ρωμαϊκής Δύσης, που ο Κωνσταντίνος ίσως προσπάθησε, αλλά χωρίς επιτυχία, να άρει, όταν θέλησε να κτίσει την Πόλη του, όχι στα ερείπια του μεγαρικού Βυζαντίου, αλλά στην Τροία. Το σχέδιο, όπως ξέρουμε, δεν πραγματοποιήθηκε για λόγους στρατηγικής, δεδομένου ότι το λιμάνι του Ιλίου αδυνατούσε να υποδεχθεί στόλο πολυάριθμο, όπως απαιτούσε η κατά των βαρβάρων και των Περσών συνεχής κινητοποίηση της τότε Ρώμης, της αυτοκρατορίας που με τα μέτρα του Μεγάλου Κωνσταντίνου [την εισαγωγή του Χριστιανισμού στα 312 και το κτίσιμο της Νέας Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης στα 330] μεταμορφωνόταν προοδευτικά σε βυζαντινή ελληνοπρεπή χριστιανική αυτοκρατορία.

Αυτή η δήθεν τρωική καταγωγή των ηγεμόνων της Δύσης έτυχε γενικής λαϊκής παραδοχής στην καθολική Ευρώπη, όπως άλλωστε και η πεποίθηση ότι η Κωνσταντινούπολη περιέκλειε στα τείχη της τα 2/3 των θησαυρών όλου του κόσμου. Να πω ότι η πίστη αυτή οδήγησε ίσως τα στίφη των σταυροφόρων, που, όπως λένε αραβικές πηγές, δεν ενδιαφέρονταν παρά για τον χρυσό και τον υλικό πλούτο, στην κατάκτηση της Πόλης και στη λεηλασία του 1204. Η κατάληξη της φραγκικής κατοχής, που έφερε στη Δύση, στη Βενετία και στους καθεδρικούς ναούς της Ευρώπης [κτίζονται κυρίως μετά το 1204] πολυάριθμα βυζαντινά κειμήλια [Παναγία Νικοποιός, Pala d'Oro, Άλογα ιπποδρόμου κ.ά.], καθώς και

τη σωρεία αγίων λειψάνων, χειρογράφων, εικονογραφημένων κωδίκων κ.ά., επαληθεύει ίσως την τολμηρή αυτή άποψη και αραβική πεποίθηση.

Όπωςδήποτε η κοινή γνώμη όπως εκφράζεται, π.χ., από τις αιτιάσεις κατά των Λατίνων, αλλά και από τους σκωπτικούς χαρακτηρισμούς και τα υποτιμητικά ονόματα που ο καθένας επιφυλάσσει για τον άλλο –για παράδειγμα θα αναφέρω το *gregulus perfidus* αλλά και το γαλλικό *grigou* [= τσιγκούνης τώρα, τότε Έλληνας απλώς], και το ελληνικό κουτόφραγκος – είναι μια πλούσια πηγή για τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ των λαών, που αξίζει ασφαλώς να μελετηθεί δεόντως. Μια αξιόλογη μελέτη γύρω από αυτό το θέμα είναι η εργασία του Jacques Lefort [μένει αδημοσίευτη ακόμη]. Βέβαια οι απόψεις των Βυζαντινών για τη Δύση και τους Δυτικούς [μελετήθηκαν από τον Γουναρίδη με επιτυχία], κυρίως αν σταθούμε όχι στην επίσημη εκκλησία, πολιτική και διπλωματία, αλλά και στην κοινή λεγόμενη γνώμη, αλλάζουν σύμφωνα με τις εξελίξεις στις σχέσεις και στα ενδιαφέροντα του καθενός.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η αντιπαλότητα ανάμεσα σε παποσύνη και πατριαρχείο καταγράφεται στην κοινή γνώμη [κυρίως στις εκκλησιαστικές σφαίρες]. Το ίδιο βέβαια και τα επακόλουθα της οικονομικής και στρατιωτικής εξάπλωσης της Δύσης σε βάρος της Ανατολής. Εννοώ την εγκατάσταση στο Βυζάντιο πολυπληθών ξένων παροικιών εμπόρων που, χάρη στα προνόμια που τους παραχώρησε το βυζαντινό κράτος, κατάφεραν να απομυζήσουν [και αυτό χωρίς διακοπή από το τέλος του 11ου αιώνα ως το τέλος της αυτοκρατορίας] την οικονομική ικμάδα των Βυζαντινών.

Άλλωστε το αποκορύφωμα βέβαια της εχθρότητας ανάμεσα στους δύο χριστιανικούς κόσμους είναι η στρατιωτική επίθεση της Δύσης κατά του Βυζαντίου – πρώτα των Νορμανδών το 1081 που προκάλεσε και την παροχή προνομίων στους Βενετούς και ύστερα των σταυροφόρων, που από την πρώτη τους εμφάνιση

στην Κωνσταντινούπολη το 1094 προκάλεσαν δυσπιστία και σκεπτικισμό για τα κίνητρα της εκστρατείας τους και ύστερα φόβο για τις επιχειρήσεις αυτού του πρώτου στρατού *transitu* [διερχομένου δήθεν ειρηνικώς] που γνώρισε η αυτοκρατορία και ίσως η ιστορία.

Από αυτήν την άποψη αξιοσημείωτη είναι η διάσταση των απόψεων μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών όσον αφορά τη σταυροφορία. Συρφετός ανοργάνωτων [χωρίς αρχηγό], όπως ήταν οι βάρβαροι κατά την Άννα Κομνηνή, οι στρατιώτες της πρώτης σταυροφορίας. Διάσταση απόψεων όχι μόνο όσον αφορά τη σκοπιμότητα αλλά και την ευθύνη: οι Βυζαντινοί θεωρούσαν εαυτούς φύση σταυροφόρους από την εποχή του Ηρακλείου, όπως άλλωστε το εξυμνεί ο Γισίδης τον 7ο αιώνα. Διάσταση και ως προς το προσδοκώμενο αποτέλεσμα: για τους Βυζαντινούς η εκδίωξη των Σελτζουκιδών από τη Μικρά Ασία και για τους σταυροφόρους η απελευθέρωση και το άνοιγμα των δρόμων προς την Ιερουσαλήμ.

Οπωσδήποτε η σταυροφορία από ευγενής ιδέα κατέληξε, τόσο για τους Βυζαντινούς, όσο και για τους Άραβες, να σημαίνει μια άνομη επιχείρηση. Η διάσταση αυτή των απόψεων εκφράζεται κυρίως γύρω από τη θέση του πάπα που είναι και ο ηθικός ηγέτης της κάθε σταυροφορίας: όλες οι προσπάθειες της Δύσης στρέφονται γύρω από την αναγνώριση από τους Βυζαντινούς των παπικών πρωτειών [έτσι η απόπειρα του Μιχαήλ Η' το 1271-1276 με τα γνωστά για την ορθοδοξία αποτελέσματα]. Το ίδιο και η οργάνωση των σταυροφοριών *contra Grecos* μετά την επανάκτηση το 1261 της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς, σταυροφοριών που οδηγούνται κυρίως από τον Κάρολο τον Ανδεγαβικό [αδελφό του Αγίου Λουδοβίκου] και οι οποίες ναυαγούν και εγκαταλείπονται μετά τον περίφημο Σικελικό Εσπερινό και τη σφαγή των Γάλλων το 1282.

Οπωσδήποτε η κατάληξη της Τέταρτης Σταυροφορίας, με τη

ληηλασία της Κωνσταντινούπολης, τις βιαιοπραγίες κατά των κατοίκων της και τη διάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, σηματοδοτεί το αμετάκλητο διαζύγιο μεταξύ Βυζαντίου-ορθοδοξίας και Δύσης-καθολικισμού. Ο ίδιος ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' θα διαπιστώσει ότι οι στρατιώτες που δρούσαν στο όνομά του διέπραξαν επιείκωντες πράξεις και αίσχη κατά των οίκων και των ανθρώπων του Θεού. Ας μου επιτραπεί λοιπόν να σταθώ για λίγο στην ανάλυση του γεγονότος που προκάλεσε την πιο έντονη έκπληξη στους αεί σταυροφορούντες θα έλεγα Βυζαντινούς. Να ξαναπώ πως είναι γεγονός αδιαφιλονίκητο το ότι οι σταυροφορίες αποτέλεσαν τον βασικό δραματικό σταθμό στις σχέσεις ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, τόσο με τον αραβομουσουλμανικό κόσμο, όσο και με τον βυζαντινορθόδοξο.

Ειδικά για το Βυζάντιο η τέταρτη Σταυροφορία αποτέλεσε στροφή στις ενδοχριστιανικές σχέσεις [μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων] που τα επακόλουθά της είναι ορατά ως τα σήμερα. [Να θυμίσω, π.χ., ότι το ανάθεμα του 1054 κατά καθολικών και τανάπαλιν κατά ορθοδόξων αποσβέσθηκε από τον πάπα Ιωάννη και τον πατριάρχη Αθηναγόρα μόλις το 1964]. Η άλωση του 1204, που έγινε, όπως λέει ο Χωνιάτης, «παρά γενών εσπερίων σποραδικών, αμαυρών τα πλείστα και ανωνύμων», δημιούργησε, κατά τον ίδιο πάντα συγγραφέα, χάος αβύσσου μεταξύ Λατίνων και Ελλήνων. Είναι άλλωστε αξιοσημείωτο ότι από τότε οι Βυζαντινοί αρχίζουν να αποποιούνται το ρωμαϊκό όνομα που τους συνέδεε με την Παλαιά Ρώμη και οικειώνονται το ελληνικό, που είχε πάψει πια να θυμίζει την ειδωλολατρική αρχαιότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέρος των Νεοελλήνων ιστορικών [όπως, π.χ., ο Παπαρρηγόπουλος, ο Βακαλόπουλος, ο Σβορώνος αλλά και ο Irmscher] δεν διστάζουν να τοποθετήσουν το 1204 την απαρχή του Νεοελληνικού Έθνους.

Οπωσδήποτε, η λιγότερο ή περισσότερο διάσταση [σύμφωνα με τις διάφορες περιοχές της βυζαντινής επικράτειας] συνύπαρ-

ξη, τρικυμιώδης ή ειρηνική, σύμφωνα με τις διάφορες περιστάσεις, μεταξύ Λατίνων και Βυζαντινών μετά το 1204, επηρέασε τρόπους, ήθη ζωής και την τέχνη των μεν και των δε. Ωστόσο, στον τελικό απολογισμό πρέπει να σημειωθεί ότι η ζυγαριά, τόσο στις σχέσεις μεταξύ Βυζαντινών και Λατίνων, όσο και μεταξύ Λατίνων και Αράβων, ήταν άνιση, δεδομένης της αδιαφιλονίκητης πνευματικής ανωτερότητας, τόσο του Βυζαντίου, όσο και του ισλαμικού τότε κόσμου, απέναντι στη Δύση και αυτό σε πολλά πεδία πλην βέβαια του στρατιωτικού.

Από την κατάκτηση της Ανατολής τα πολιτισμικά κέρδη της Δύσης μετριούνται με έργα τέχνης, με γνώσεις επιστημονικές, αλλά και με κειμήλια και με άγια λείψανα. Τα έξοδα όμως που απαιτούσε η συντήρηση των σταυροφόρων [ήταν πράγματι υπέρογκα] δεν καλύπτονταν από τα ιταλικά εμπορικά οφέλη, αλλά από τους εράνους που θέσπισε η εκκλησία με το πρόσχημα ανέγερσης καθεδρικών ναών προορισμένων να δεχθούν τα άγια λείψανα που επήραν από το Βυζάντιο. Οπωσδήποτε το πολιτισμικό όφελος της Δύσης ήταν απέραντο· 600 γοθικές μητροπόλεις κτίζονται στην Ευρώπη, όπου επίσης μεταφράζονται πλήθος έργων Αράβων και βέβαια Ελλήνων συγγραφέων· λογικά το χαρακτηριστικό των Φράγκων τότε, σύμφωνα με Άραβες συγγραφείς [π.χ. ο Usama] της εποχής, είναι η βαρβαρότητα αλλά και η γενναιότητα στη μάχη. Η πολιτισμική διαφορά των σταυροφόρων τόσο μεταξύ των Βυζαντινών όσο και μεταξύ των Αράβων παρέμεινε αγεφύρωτη. Το Ισλάμ δίνει τότε στη Δύση τις γνώσεις της επιστήμης [ιατρικής, αστρονομίας, χημείας, μαθηματικών] που επέτρεψαν την επιστημονική επανάσταση της αναγέννησης, δεδομένου ότι, ήδη από τον 8ο αιώνα κι εδώ, οι Άραβες είχαν φαίνεται, στις χώρες που κατέκτησαν από το Βυζάντιο, εξοικειωθεί με την αρχαία ελληνική γνώση [με τον Αριστοτέλη κυρίως].

Όσον αφορά τους Βυζαντινούς, βασικό επακόλουθο της δυτικής αλαζονικής στάσης είναι η συσπείρωση των βυζαντινών πλη-

θυσμών γύρω από τον κλήρο και την εκκλησία. Νομίζω ότι μόνο από τότε [και όχι πρωτότερα] αρχίζει η ταύτιση της εθνικής συνείδησης των Βυζαντινών [και των μετέπειτα Ελλήνων ως διαδόχων του Βυζαντίου] με την ορθοδοξία. Ίσως από τότε και απέναντι [ενάντια θα έλεγα] στους ομόδοξους Λατίνους αρχίζει η αργόρρυθμη επεξεργασία της ταυτότητας των Νεοελλήνων, ταυτότητας που έχει ρίζα την ταπείνωση και την ήττα από ομόδοξους, παρά το ένδοξο παρελθόν και τις κοινές ρωμαϊκές αξίες.

Είναι λογικό οι σχέσεις μεταξύ των δύο ευρωπαϊκών κόσμων να γνωρίσουν μετά το 1204 νέα τροπή. Το αντιλατινικό μένος χαρακτηρίζει κάθε κίνηση της επίσημης εκκλησίας και συνακόλουθα του λαού. Οι προσπάθειες της πολιτείας για τη χάραξη μιας ρεαλιστικής πολιτικής προσέγγισης με τη Δύση (άρα με την παποσύνη), ιδιαίτερα μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης στα 1261 και την εμφάνιση της τουρκικής απειλής στη Μικρασία, θα αποβεί άκαρπη και ατελέσφορη. Ο βυζαντινός κόσμος, ιδιαίτερα οι ιθύνοντες, η άρχουσα τάξη και οι διανοούμενοι, διχάζεται εμπρός στο δίλημμα Ανατολή ή Δύση [εδώ εννοώ τον εξ Ανατολών ή εκ Δυσμών κίνδυνο]. Με την προσωνυμία ενωτικοί ή ανθενωτικοί [υπέρ ή κατά της ένωσης των εκκλησιών], οι Βυζαντινοί θα επιδοθούν σε έναν ανελέητο ενδοβυζαντινό πόλεμο, κυρίως κατά τα παλαιολόγια χρόνια [ιδιαίτερα μετά την πτώση της Μικρασίας στα χέρια των τουρκομανικών εμιράτων], τον 14ο δηλαδή αιώνα. Η ρήση του Νοταρά ότι προτιμά να δει στην Πόλη «το τουρκικό καφτάνι παρά τη λατινική τιάρα» περιγράφει λακωνικά την πεποίθηση μεγάλης μερίδας του βυζαντινού λαού, η οποία όμως δεν έπαυε, όπως άλλωστε και ο ίδιος ο Νοταράς, να έχει πάρει δώσε με τους Λατίνους για κερδοσκοπικές ως επί το πλείστον συναλλαγές. Να θυμίσω ότι ο Νοταράς είχε τριπλή υπηκοότητα: ήταν εκτός από Ρωμαίος (Βυζαντινός), Γενοβέζος και Βενετός πολίτης, ενώ είχε αναθέσει τη διαχείριση της σεβαστής περιουσίας του σε Γενοβέζους τραπεζίτες.

Αμφίσημες λοιπόν οι σχέσεις των Βυζαντινών και των Δυτικών μετά τις σταυροφορίες, ιδιαίτερα κατά τη φραγκοκρατία, με διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε κατεχόμενα από Φράγκους ή από Ιταλούς εδάφη, και στην αυτοκρατορία της Νικαίας ή στις απελευθερωμένες ύστερα από τους Παλαιολόγους περιοχές, όπως το μετέπειτα Δεσποτάτο του Μυστρά. Οποσδήποτε όμως ένα είναι σίγουρο. Η ασυμμετρία των αλληλοεπιδράσεων, που ως τον 12ο αιώνα ήταν υπέρ του Βυζαντίου, τώρα αντιστρέφεται, και η πρωτοβουλία περνά στη Δύση. Να δώσω για παράδειγμα ότι στο Παρίσι ιδρύεται τότε το κολέγιο της Κωνσταντινούπολης όπου ο Λατίνος αυτοκράτορας και ο Λατίνος πατριάρχης έστελναν Βυζαντινούς ως σπουδαστές.

Μολονότι η φραγκοκρατία ήταν μόνο μια μεταμόσχευση και όχι ένα ριζώμα, όπως παραστατικά λέει ο πατριάρχης Γερμανός, η συγκατοίκηση των Βυζαντινών με τους κυρίαρχούς τους, δημιούργησε κοινωνικές και καλλιτεχνικές τάσεις λατινικής υφής. Μιλώ, π.χ., για ορισμένες μορφές τοπικής φεουδαρχίας που μνημονεύει το *Χρονικό του Μωρέως* και για συνήθειες, κυρίως αρχιτεκτονικών κατασκευών, όπως τα φράγκικα κάστρα, για να μη σταθώ στις συχνές επιμειξίες μεταξύ Βυζαντινών και Φράγκων και στην εμφάνιση και τη δράση των Γασμούλων, γόνων Βυζαντινών και Φράγκων στην Κωνσταντινούπολη και αλλού, που αναστάτωνα τις παραδόσεις και τις δοξασίες για την προσήλωση στα Πάτρια, δημιουργώντας εκρήξεις πατριωτισμού και ξενοφοβίας με αιματηρές ρήξεις, κυρίως ανάμεσα στα λαϊκά στρώματα των λιμανιών της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. Το κίνημα, π.χ., των Ζηλωτών φέρεται κατά μια εκδοχή συνδεδεμένο με την παρουσία ξένων στη Θεσσαλονίκη, ενώ στην Κωνσταντινούπολη λαϊκή στάση εκδηλώνεται εναντίον υμνητών της λατινικής παρουσίας, και ο αυτοκράτορας απονέμει προνόμια και οφίκια σε αυτούς που μόχθησαν και κοπίασαν «Υπέρ της Ρωμανίας», υπέρ δηλαδή του Βυζαντίου.

Οπωσδήποτε είναι αναμφισβήτητο, να το υπογραμμίσω και πάλι, ότι η διαμάχη μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων, που μπαίνει σε τελική φάση με το οριστικό σχίσμα στα 1054, θα ανδρώσει με την οικονομική εκμετάλλευση από τις ναυτικές πόλεις της Ιταλίας [κυρίως από τη Βενετία, τη Γένοβα και την Πίζα] τις βυζαντινές εμπορικές αγορές και θα γνωρίσει τις ακρότητες της στρατιωτικής βίας: πρώτον με την επίθεση των Νορμανδών κατά της Ελλάδος [κράτησε έναν αιώνα 1081 ως 1185], που θα καταστρέψουν και αυτήν τη Θεσσαλονίκη, και τελικά με τις σταυροφορίες και ιδιαίτερα με τα δραματικά γεγονότα της Τέταρτης Σταυροφορίας το 1204· οδήγησαν τους φράγκικους στρατούς που έφτασαν στην Ανατολή με βενετσιάνικα πλοία, όχι στην Ιερουσαλήμ τη μουσουλμοκρατούμενη, αλλά στη χριστιανική χριστιανικότατη Κωνσταντινούπολη, που το 1204 καίγεται, βιάζεται και λεηλατείται από χριστιανούς.

Το διαζύγιο των δύο χριστιανικών κοινοτήτων είναι έκτοτε τελειωτικό. Παρά τις προσπάθειες για ένωση κυρίως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 από τους Βυζαντινούς, τα πεπρωμένα της ορθοδοξίας και του καθολικισμού θα ακολουθήσουν έκτοτε αντίστροφους δρόμους. Ενώ το Βυζάντιο από τον 14ο αιώνα αντιμετωπίζει στα ανατολικά σύνορά του τα τούρκικα φύλα, που προκειμένου να αποφύγουν τη μογγολική πρόοδο, προωθούνται προς το Αιγαίο, η καθολική Δύση μεριμνά για την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, ετοιμάζει σταυροφορίες κατά των απίστων αλλά και σταυροφορίες contra Grecos. Υποχρεωμένο να σηκώσει διμέτωπο πόλεμο (εναντίον των Τούρκων στην Ασία και εναντίον των Λατίνων στην Ευρώπη) το Βυζάντιο θα ζήσει χρόνια κόπωσης και παρακμής: στην Κωνσταντινούπολη η εκκλησία ορθώνεται ενάντια σε κάθε ενωτική με τους καθολικούς κίνηση, εναντίον δηλαδή της «Ουνίας», που σημαίνει την πνευματική υποταγή στον Πάπα. Η λατινοκρατία και τα δραματικά γεγονότα του 1204 εξηγούν το αντιλατινικό μένος των Ελλήνων. Δόξα

τώρα των Βυζαντινών –η μόνη ορθή πίστη– η ορθοδοξία, αυτή που δίδαξαν από τον 9ο κιόλας αιώνα στους Σλάβους, στους Ρώσους και στους λαούς του Εύξεινου Πόντου, εκχριστιανίζοντας έτσι τον ευρωπαϊκό κόσμο σχεδόν στο σύνολό του. Να πω συνοπτικά ότι το εθνικό φρόνημα σφυρηλατείται απέναντι στους Δυτικούς, με κύρια αναφορά την εκκλησιαστική διαμάχη που επισκιάζει κάθε άλλη πτυχή του πολύπλοκου θέματος των βυζαντινολατινικών σχέσεων.

Ιδού γιατί λίγα λέγονται και γράφονται για τις πολλαπλές ανταλλαγές και συναλλαγές μεταξύ διανοουμένων [οι μεταφράσεις των αρχαίων συγγραφέων γνωρίζουν τώρα τη μεγαλύτερη διάδοση, ενώ Λατίνοι πατέρες, όπως, π.χ., ο Ακινάτης, μεταφέρονται στα ελληνικά]. Τα συνθήματα των Ενωτικών [όπως αυτό που ρίχνει ο Δημήτριος Κυδώνης] «οι Ρωμαίοι [δηλαδή οι Βυζαντινοί] κυριαρχούσαν στον κόσμο μόνο όταν ομονοούσαν οι δύο Ρώμες» [η Παλαιά και η Νέα], καταπολεμούνται ως ηττοπαθή και προδοτικά, παρόλο που ικανή μερίδα των διανοουμένων επιδίδεται στην εκμάθηση της λατινικής γλώσσας [το γράμμασιν Ιταλών γεγράφθαι τη ηδονή προστίθῃσι λέει ο Κυδώνης] και άλλοι, όπως, π.χ., ο Βησσαρίων συμβουλεύει τον δεσπότη του Μυστρά Κωνσταντίνο Παλαιολόγο να στείλει νέους στην Ιταλία για να γνωρίσουν τις νέες επιστήμες και τεχνικές [κυρίως τη ναυπήγηση πλοίων], πράγμα που δεν θα είναι παρά η παραλαβή τού εις Έλληνας οφειλομένου χρέους: «Ημεῖς οὐδὲν ἀλλότριόν τι ληψόμεθα, ἀλλὰ τα αὐτῶν παρά των οφειλόντων ἀπεληψόμεθα». Φανερό ότι η έννοια του χρέους των Δυτικών προς τους Έλληνες [λόγω αρχαίας Ελλάδας] είναι ήδη αποδεκτή από τους Βυζαντινούς, αλλά και από τους Δυτικούς. Αυτή εδραιώνει την πίστη για οργανική συνέχεια μεταξύ Ελλήνων [Αρχαίων] και Βυζαντινών, έννοια που κατά κάποιο τρόπο εξηγεί γιατί οι Βυζαντινοί ονόμασαν τους Τούρκους, όχι Τούρκους αλλά Πέρσες και Αχαιμενίδες· όχι βέβαια γιατί οι Τούρκοι έχουν κάποια συγγένεια με τους Πέρσες της αρχαιότητας, αλλά γιατί με

τις επιχειρήσεις τους κατά του Βυζαντίου ταυτίζονται στα μάτια των Βυζαντινών με τους Πέρσες, που πολέμησαν τους Αρχαίους Έλληνες, δηλαδή αυτούς που πολέμησαν τους προγόνους των Βυζαντινών.

Έτσι ο κατά της Ασίας αγών, που άρχισε στον Μαραθώνα, στη Σαλαμίνα, στις Θερμοπύλες και που αποτελεί ανέκαθεν [από τα τρωικά σχεδόν] κύριο μέλημα της Ευρώπης, συνεχίζεται αδιάλειπτα από τους Βυζαντινούς που αντιμετώπισαν τον εξ Ασίας κίνδυνο των Αράβων πρώτα και των Τούρκων ύστερα, προμαχούμενοι για τον χριστιανισμό και για την Ευρώπη. Ακόμη μια φορά η ταύτιση του Ευρωπαϊκού συμφέροντος με τα εν Βυζαντίω και με τα από τους Βυζαντινούς δρώμενα είναι, τουλάχιστον για τους Βυζαντινούς, πασιφανής και απόλυτη. Συνεχιστές οι Βυζαντινοί των Αρχαίων Ελλήνων, αμύντορες των απανταχού χριστιανών, δεν μπορεί παρά να είναι οι τέλει φορείς της Ευρώπης, που, όπως λέει ο Ισίδωρος του Κιέβου: «Πάσα τω ευσεβεί των χριστιανών μέρος κατείληπτο». Με τον καιρό η Ευρώπη αυτή θα παλιννοστήσει προς το αρχαίο πνεύμα, θα γνωρίσει δηλαδή την αναγέννηση [πλην όμως Ελλήνων]. Από τότε Ευρώπη θα είναι ή θα λέγεται η περιοχή, η χώρα, η ήπειρος που διοικείται μόνο από χριστιανούς ηγεμόνες.

Ο ευρωπαϊκός κόσμος έχει από τη στιγμή αυτή αμετάκλητα διαφοροποιηθεί. Είναι η εποχή που οι Ευρωπαίοι της Δύσης έχουν διώξει από τα εδάφη τους τα τελευταία ισλαμικά κατάλοιπα· το 1492 η Granada πέφτει στα χέρια των καθολικών βασιλέων, αυτών που θα στείλουν την αρμάδα του Κολόμβου στους δρόμους των δυτικών Ινδιών [δηλαδή της Αμερικής], των ίδιων που θα καταδιώξουν τους Εβραίους της Ισπανίας, κοινότητα που είχε διαπρέψει στις επιστήμες και τη φιλοσοφία, όπως δείχνει το παράδειγμα του Μαΐμονίδη. Πολλαπλώς η Δύση ορθώνεται κατά της Ανατολής ως χριστιανική Ευρώπη.

Πτώση της Πόλης το 1453, πτώση της Granada το 1492, ανακά-

λυψη [ή συνάντηση όπως λένε τώρα] με την Αμερική το 1492, ιδού οι χρονολογίες που σημαδεύουν το τέλος της κάποτε παγκόσμιας και οπωσδήποτε πρώτης ευρωπαϊκής αυτοκρατορίας, καθώς και το τέλος για τη Δύση των λεγόμενων μέσων χρόνων, δηλαδή του Μεσαίωνα. Η νέα εποχή εγκαινιάζεται χαρακτηριστικά με την εφεύρεση της τυπογραφίας. Είναι η δύση της Ανατολής που εσήμανε την ανατολή της Δύσης.

Ενωτικοί και ανθενωτικοί θα συνεχίσουν αδιάπτωτοι τον αγώνα τους με νέες μορφές παρά την αντιξοότητα των καιρών. Να πω ότι στα αναθέματα από την Εκκλησία [Ζ' Σύνοδος] κατά των ελληνικών [δηλαδή αρχαιοελληνικών] γραμμάτων ύστερα από λίγους αιώνες αντιστοιχεί ο αναθεματισμός από τον Σχολάριο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου μαχόμενου στις επάλλξεις της Κωνσταντινούπολης κατά των Οθωμανών, η καταδίκη των έργων του Πλήθωνα πάντα από τον Σχολάριο και ότι κάποια αντιστοιχία πρέπει επίσης να υπάρχει στην καταδίκη από τον Γρηγόριο Ε' του έργου του Ρήγα Φεραίου και του Βολταίρου, και ίσως στην αντιμαχία που υποβόσκει στις μέρες μας μεταξύ αντιευρωπαϊστών και «ευρωλιγούρηδων» [όπως θα έλεγε ο Ζουράρις]: «Ανάθεμα λοιπόν τοις τα Ελληνικά διεξιούσι μαθήματα και ταις δόξαις αυτών, ανάθεμα τοις τας πλατωνικάς ιδέας ως αληθείς δεχομένοις, ανάθεμα τοις παραδίδουσι τα μάταια ελληνικά ρήματα, χαίρε η διασπώσα τας των Αθηναίων πλοκάς», όταν παράλληλα ο Πλήθωνας και οι οπαδοί του επρέσβευαν δειλά την επιστροφή στη λατρεία του Ολυμπιακού Πανθέου. Ιδού η ιστορία και η ρίζα θα έλεγα της ελληνικής σχιζοφρένειας: να φέρεται δηλαδή ο τόπος ανερμάτιστος, μάλλον έρμαιο, ανάμεσα στους δυο θεμελιώδεις μύθους του γένους, θεμελιώδεις αλλά αμόνοιαστους. Την αρχαιότητα και την ορθοδοξία, τον Περικλή, θα πω βιαστικά, και το Βυζάντιο. Τον διαφωτισμό που πρεσβεύει η κλασικοθρεμμένη Ευρώπη και τον ησυχασμό που διδάσκει η σωτήρια ορθόδοξη άσκηση. Σε διελκυστίδα η πορεία του Ελληνισμού μετά τη βυζαντινή αντιλατινική

εμπειρία που δεν έπαψε να τρέφει τα αντιευρωπαϊκά αισθήματα. Παρά την προς την Ευρώπη στροφή των φυγάδων της Κωνσταντινούπολης του 1453 και πριν από τα τραγικά γεγονότα του μεσού-ντος 15ου αιώνα, όταν διαπληκτίζονται στην Πόλη ενωτικοί και ανθενωτικοί, επιστέγασμα αυτό της εμφύλιας διαμάχης, του εθνικού διχασμού.

Η πτώση ωστόσο της Κωνσταντινούπολης αποτελεί στροφή και στην ιστορία της όλης Ευρώπης –«η χριστιανοσύνη έγινε μονόφθαλμη», θα γράψουν από τη μακρινή Πολωνία, «έρχεται και η δική μας σειρά», θα γράψει ο Jacobo Tebaldi στον πάπα, ενώ οι εμπορικοί στόλοι των ιταλικών δημοκρατιών θα αποκλειστούν από τα ταξίδια στην ανατολική Μεσόγειο και προς την Ασία– ίσως σ' αυτό να οφείλεται και το γεγονός που σημάδεψε το πέραςμα της ευρωπαϊκής ιστορίας: εννοώ την ανακάλυψη της Αμερικής ή, όπως συνηθίζουν να λένε τώρα, τη συνάντηση των δυο κόσμων.

Είναι πια αναμφισβήτητο ότι η πτώση της Κωνσταντινούπολης στα 1453 στα χέρια των Τούρκων, συνδυασμένη με την εξάπλωση του Ισλάμ και τον έλεγχο των απίστων επάνω στους οδικούς άξονες προς την Ασία [όπου και το διεθνές διαμετακομιστικό εμπόριο των μπαχαρικών και του μεταξιού], και του Ευξείνου από μουσουλμανική δύναμη απέκλεισε τους χριστιανικούς εμπορικούς στόλους από κάθε πρόσβαση προς τις εκεί αγορές, πράγμα που ισοδυναμούσε με οικονομικό μαρασμό της χριστιανικής Ευρώπης. Τα ταξίδια του Κολόμβου δεν απέβλεπαν παρά στην ανακάλυψη νέων δρόμων προς τις Ινδίες [το δείχνει μεταξύ άλλων η τοπωνυμία *West Indies*], ταξίδια που επιτελούσε βασιζόμενος ίσως στα *Μετεωρολογικά* του Αριστοτέλη για τη σφαιρικότητα της γης, έργο που είχε μεταφράσει στα λατινικά ο Θωμάς Ακινάτης. Όπως και να έχει, η ανακάλυψη της Αμερικής είχε ως αποτέλεσμα τον προοδευτικό μαρασμό της Μεσογείου, την ανάπτυξη του ατλαντικού ευρωπαϊκού κόσμου, την πρόοδο των εμπορικών συναλλαγών με τις χώρες του προτεσταντικού βορρά, το άνοιγμα θα έλεγα

του πνεύματος προς νέα ερωτήματα και νέους ορίζοντες. Στην αναγέννηση δηλαδή, που δεν είναι άλλο από μια παλιννόστηση στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, ερήμην όμως τώρα αυτών που ήταν κάποτε οι πρωτεργάτες της: εννοώ δηλαδή τους Έλληνες, τη Ρωμιοσύνη του Βυζαντίου.

Είναι γενική πεποίθηση πάντως ότι οι πρωτεργάτες της υπονόμευσης του βυζαντινού μεγαλείου είναι από τον 12ο αιώνα και εδώ, οι Λατίνοι. Όλοι δηλαδή οι λαοί που οι Βυζαντινοί δήλωναν με το γενικό αυτό όνομα. Συμπεριλάμβανε τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες, τους Νορμανδούς, τους Φράγκους, τους Κέλτες, τους Αλαμανούς, τους Καταλάνους κ.ά. Οι λαοί αυτοί αποτελούσαν τη Δύση, και μόνο κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν η θρησκευτική υποταγή και εξάρτηση από τον πάπα και τη ρωμαϊκή καθολική εκκλησία. Διαιρημένοι σε πολυποίκιλες και πολυώνυμες πολιτικοστρατιωτικές ενότητες που η εξουσία τους κάλυπτε τον κεντροδυτικό χώρο της Ευρώπης, υπηρετώντας ο καθένας ίδια οικονομικοπολιτικά συμφέροντα, συχνά αντίμαχοι μεταξύ τους, βρέθηκαν από το δεύτερο κιόλας μισό του 11ου αιώνα, συνεργοί και σύμμαχοι στην προσπάθεια εξάπλωσης των δυνάμεων τους προς τους χώρους της ανατολικής Ευρώπης και κυρίως της ανατολικής λεκάνης των περιοχών της Μεσογείου. Ορθώθηκαν δηλαδή αντίμαχοι των δυνάμεων που εξουσίαζαν τις περιοχές αυτές και ιδιαίτερα έγιναν οι αντίδικοι του Βυζαντίου σε πολλαπλά πεδία, μολοντί στόχος της επίθεσής τους ήταν το Ισλάμ.

Ο αντιβυζαντινός αγώνας της Δύσης, εναντίον δηλαδή της μεσαιωνικής αυτοκρατορίας του ελληνισμού, διήρκεσε πάνω από δύο αιώνες (11ος-13ος) και γνώρισε το αποκορύφωμά του με την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των Λατίνων στα 1204. Σίγουρα η παγκόσμια αυτοκρατορία του Βυζαντίου λύγισε πρώτα κάτω από τα πολλαπλά κτυπήματα της χριστιανικής Δύσης πριν δεχθεί το θανάσιμο πλήγμα από τους Τούρκους.

Η διαμάχη με τον δυτικό καθολικό κόσμο έγινε γρήγορα χάρη

στην υποδομή που διέθετε η κωνσταντινοπολίτικη εκκλησία, υπόθεση και του τελευταίου πολίτη της πιο ακραίας επαρχίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το πάθος εναντίον της παπικής Ρώμης έτρεφε συναισθήματα λαϊκά, ενώ η ρωμαϊκή μεγαλοσύνη γινόταν όλο και πιο μακρινή θύμηση. Με τον καιρό, τα συμφέροντα της εκκλησίας παραγκώνισαν και επισκίασαν τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο, προσπαθώντας να σώσει ίσως την οικουμενικότητα της πίστης του, θυσίασε την παγκοσμιότητα της εξουσίας του. Ιδού το τελικό αποτέλεσμα της βυζαντινο-λατινικής μακραίωνης αντιπαλότητας.

Πρόβλημα επίσης των σχέσεων του Βυζαντίου και της ευρωπαϊκής Δύσης αποτελεί ασφαλώς η διάδοση της αρχαιοελληνικής γραμματείας και συνακόλουθα ο ρόλος των βυζαντινών λογίων στο αναγεννητικό ευρωπαϊκό κίνημα. Διπλό λοιπόν το ερώτημα και διττή η τρέχουσα γνώμη της απάντησης, που όμως δεν είναι άσχετη από θέσεις παγιωμένες, ξένες συχνά από τα αποτελέσματα της σοβαρής ιστορικής έρευνας. Εξηγούμαι: αποτελεί κοινή παραδοχή ότι η διάδοση της αρχαίας γραμματείας, ιδιαίτερα του Αριστοτέλη και δευτερευόντως του Πλάτωνα, στη Δύση είναι έργο των Αράβων, και ειδικότερα της σχολής του Τολέδου της Ισπανίας, που ως γνωστό αποτέλεσε κέντρο της αραβοϊουδαϊκής σκέψης κατά την εποχή της εκεί αραβικής κυριαρχίας. Γνωστά τα ονόματα του Αβερρόη και του Μαΐμονιδη, που διέπρεψαν στα φιλοσοφικά πράγματα κατά τον 12ο κυρίως αιώνα και του Αβικέννα λίγο νωρίτερα. Σε αυτούς υποτίθεται ότι η Δύση χρωστά τη γνωριμία της με την αρχαιοελληνική φιλοσοφική σκέψη και όλως ιδιαίτερα με το Όργανο του Αριστοτέλη, που σχολίασε ο Αβερρόης, εξού και γνωστός ως Commentator, δηλαδή σχολιαστής. Η θέση αυτή, που έχει εδραιωθεί πια ως γνώση στους επιστημονικούς και μη κύκλους Ευρώπης και Αμερικής, στηρίζεται άκριτα και βιαστικά, νομίζω, από τη μια πλευρά στην πεποίθηση ότι η γνώση των ελληνικών εξέλιπε από τη Δύση, που κατακλύ-

σθηκε από τα «βαρβαρικά» κύματα [στα 476 διαλύεται η Δυτική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία], και από την άλλη στο ότι η αντι-ειδωλολατρική μανία των Βυζαντινών τούς αποξένωσε από τα έργα της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Και οι δύο αυτές θέσεις επιδέχονται σοβαρές αντιρρήσεις και ως ακραίες χρήζουν διορθώσεων και σοβαρού μετριασμού.

Είναι αναμφισβήτητο, ωστόσο, ότι η γνώση της ελληνικής γνώρισε σοβαρή κάμψη στη Δύση [όπως άλλωστε και της λατινικής που περιορίστηκε στους εκκλησιαστικούς και λόγιους κύκλους], αλλά ασφαλώς δεν εξέλιπε τελείως. Αυτό δείχνει η παρουσία πλήθους παπών ανατολικής καταγωγής, ο ρόλος της Βενετίας ως ενδιάμεσους σταθμούς των δύο κόσμων, αλλά και η ζήτηση χειρογράφων, έργων όχι μόνο εκκλησιαστικών, της ελληνικής γραμματείας, για να μη σταθώ στη συνεχή ανταλλαγή πρέσβων [αποκρισάριων] μεταξύ Ανατολής και Δύσης και στην αδιάκοπη διασύνδεση, μοναχών κυρίως, μεταξύ Ελλάδος και Κάτω Ιταλίας. Θα ήταν εργώδες να αναφέρω εδώ αναλυτικά τα σχετικά δεδομένα που μελέτησε διεξοδικά ο Paul Lemerle στο κλασικό πια έργο του *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, αλλά και πρόσφατα ο Sylvain Gouguenheim στο πολυσυζητημένο πόνημά του με τον τίτλο «Aristote au Mont Saint Michel», όπου και αποδεικνύεται νομίζω η χρονική προτεραιότητα του γαλλικού αυτού «scriptorium» αντιγραφής του Αριστοτέλη, απέναντι στις εργασίες του Τολέδου, εργασίες μεταφραστικές, αντιγραφής και σχολιασμού. Οπωσδήποτε μια γρήγορη και, νομίζω, αποστομωτική απάντηση για τη διά του Βυζαντίου μετάδοση στη Δύση της αρχαίας γραμματείας είναι, μεταξύ άλλων, το ότι οι Άραβες δεν μοιάζει να ασχολήθηκαν με τα άλλα ελληνικά έργα [ιστορικούς συγγραφείς, τραγικούς, τον Όμηρο και άλλους ποιητές] που η Δύση γνώρισε υποχρεωτικά μόνο χάρη στους Βυζαντινούς. Το πότε και το πώς θέτει το άλλο πρόβλημα που σχετίζεται με την άλλη παγιωμένη, αλλά και αυτή ακραία, πεποίθηση ότι διάυλος της διάδοσης των έργων αυτών

στάθηκαν κυρίως οι Βυζαντινοί λόγιοι, αυτοεξόριστοι στη Δύση μετά την πτώση της Πόλης το 1453, που φέρονται έτσι να είναι και οι πρόδρομοι της πρώτης ευρωπαϊκής αναγέννησης.

Όπως είναι υπερβολικό να πούμε ότι το κλείσιμο της Σχολής των Αθηνών το 529 από τον Ιουστινιανό [οι φιλόσοφοι Δαμάσκιος και Σιμπλίκιος καταφεύγουν τότε στην Περσία] ήταν η μόνη αιτία της διάδοσης των αρχαίων φιλοσόφων στον αραβικό κόσμο χάρη ακριβώς στις μεταφράσεις [σε ασσυριακά και πεχλεβί] που έγιναν με τη βοήθεια ίσως των καταδιωγμένων Αθηναίων φιλοσόφων [είναι απόλυτα βεβαιωμένο το ενδιαφέρον των Αράβων για τα έργα του Αριστοτέλη κυρίως στην αρχή του 9ου αιώνα], το ίδιο υπερβολικό είναι να ισχυριστούμε ότι οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, γνωστά τα ονόματα και τα έργα τους, είναι οι εμπνευστές της Αναγέννησης. Να θυμηθούμε ότι φτάνοντας στη Δύση θα είδαν έργα του Cimabue στη Φλωρεντία, του Fra Angelico, του Donatello, του Pisano, του Ucello, για να μη μιλήσω για τον Φλαμανδό Van Eyck, ούτε και για τον Γουτεμβέργιο και την ανακάλυψη της τυπογραφίας. Πρόσφορο το έδαφος στη Δύση για μια αναγέννηση, οι Έλληνες λόγιοι έγιναν εκεί ευμενέστατα δεκτοί. Σε αυτούς ίσως οφείλεται η σύνταξη των εργαλείων που διέδωσαν τα ελληνικά στα ευρύτερα αναγεννησιακά στρώματα, εννοώ τη γραμματική και τα λεξικά, αλλά βεβαίως όχι η ίδια η Αναγέννηση.

Να πω καταληκτικά ότι Βυζαντινοί λόγιοι και Δυτικοί διανοούμενοι, που ασφαλώς περισσότεροι ανήκαν στις τάξεις των ιερωμένων [ορθόδοξοι και καθολικοί αδιακρίτως], αδιάλειπτα συνέχισαν κατά το δυνατόν τις επαφές και τις ανταλλαγές χωρίς να έχουν ανάγκη ενδιαμέσων, πλουτίζοντας αμοιβαία την εκατέρωθεν προσήλωση στα πνευματικά πράγματα. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι παρά την αντιπαλότητα της επίσημης εκκλησίας με τη θύραθεν παιδεία, οι αρχαίοι συγγραφείς, ιδιαίτερα βέβαια ο Όμηρος, ήταν το σύνηθες ανάγνωσμα και όχι μόνο των φοιτητών του κωνσταντινοπολίτικου πανεπιστημίου που με διάφορες μορ-

φές λειτουργεί χωρίς διακοπή από τον 9ο αιώνα και μετά. Αυτό μας δείχνουν τα σωζόμενα χειρόγραφα, οι κατάλογοι των βυζαντινών, των ιδιωτικών και των μοναστηριακών βιβλιοθηκών [όσοι τουλάχιστον έφτασαν ως εμάς], αλλά και το διασκεδαστικό περιστατικό του αγοραίου «μάγκα» της Κωνσταντινούπολης, εμπρός στην εκπάγλου καλλονής Σκλήραινα, την επίσημη ερωμένη του Κωνσταντίνου Μονομάχου, που έφερε τον τίτλο της Σεβαστής. «Ου νέμεσις» αναφώνησε ο εμποράκος, όπως είχαν κάνει οι γέροντες Τρώες στη θέα της ωραίας Ελένης, αποτίοντας έτσι φόρο τιμής στην ομορφιά της Σεβαστής, χωρίς αυτό να ξενίσει τους θαμώνες της αγοράς. Θα τελειώσω με την αναφορά αυτή που μαρτυρεί νομίζω, αν μη τι άλλο, τη συνέχεια μιας παράδοσης και μιας οικείωσης με τον Όμηρο, που θα ζήλευαν ασφαλώς οι νυν αγοραίοι της Αθήνας.

Να θυμίσω τέλος ότι οι αυτοεξόριστοι στη Δύση Βυζαντινοί διανοούμενοι φεύγοντας μετέφεραν εικόνες και χειρόγραφα που έγιναν έτσι απόκτημα πια λατινικό. Χαρακτηριστικά θα πω ότι ο καρδινάλιος Βησσαρίωνας κληροδότησε στο κράτος της Βενετίας την πλούσια βιβλιοθήκη του [πάνω από 900 κώδικες], που αποτέλεσε και την πρώτη και κύρια συλλογή της περιώνυμης Μαρκενής Βιβλιοθήκης.

ΜΕΡΟΣ V

Επίλογος

Α. Ιστορική ενοχή

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ «ου καταλυθήσεται», θα μείνει αήττητο ανά τους αιώνες, γιατί φέρει τα χριστιανικά σύμβολα.

Αυτή είναι η βάση της πνευματικής υπόστασης της βυζαντινής πολιτείας που έθρεψε τη γενική πεποίθηση για την ταύτιση της ιστορίας του Βυζαντίου με την ιστορία του κόσμου. Το τέλος του Βυζαντίου είναι λοιπόν αδιανόητο, γιατί θα σημαίνει το τέλος των καιρών. Κατά θεία βούληση το Βυζάντιο χαίρει χωρικής και χρονικής αφθαρσίας.

Έτσι κάθε γη βατή και κάθε θάλασσα πλωτή είναι ο φυσικός χώρος της άσκησης εξουσίας από το Βυζάντιο. Παγκόσμια η δύναμη του αυτοκράτορα, οικουμενική η ακτινοβολία του ορθόδοξου πατριάρχη. Οπωσδήποτε η θριαμβική αυτή θεώρηση, η ενατένιση της παγκοσμιότητας και της αιωνιότητας του Βυζαντίου δεν φαίνεται να ξενίζει τον κόσμο της ιουστινιάνειου περιόδου: όταν δηλαδή τα βυζαντινά στρατεύματα είχαν μεταβάλει τη Μεσόγειο σε βυζαντινή λίμνη, όταν στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας [για να μη μιλήσω για την Αγιασοφιά και την κατά του Σολομώντος, όπως ειπώθηκε, νίκη του Ιουστινιανού], ο αυτοκράτορας και η Θεοδώρα, ο καθένας με τη συνοδεία του, έκαναν επίδειξη, στο περίφημο ψηφιδωτό, αίγλης δόξας και χλιδής και όταν η *Renovatio*, η *Reconquista*, η επανίδρυση δηλαδή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στα αρχαία σύνορά της είχε πια επιτευχθεί, κανείς

δεν αμφισβητούσε την παγκοσμιότητα της Νέας Ρώμης. Αυτή όμως η αναντίρρητη αποδοχή της απεραντοσύνης στον χώρο και στον χρόνο της αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης είναι κιόλας μια παρωχημένη πραγματικότητα πριν ακόμη φτάσει στο τέλος της η βασιλεία του Ιουστινιανού, όπως μας το δηλώνει απερίφραστα ο Προκόπιος με την *Απόκρυφη* ιστορία του (τα *Ανέκδοτα*) και το βεβαιώνουν λίγα χρόνια αργότερα τα κείμενα που μιλούν για «ταπείνωση» της Ρωμανίας.

Ο μετά τον Ιουστινιανό αιώνας είναι οπωσδήποτε η εποχή των αντιξοοτήτων που δημιούργησαν στη βυζαντινή Ευρώπη οι σλαβικές εισβολές και στην Ασία και Αφρική η αραβική κατάκτηση. Μεταξύ άλλων η εποχή χαρακτηρίζεται από τους διωγμούς των χριστιανών στις αραβοκρατούμενες περιοχές – οι μοναστικές πολιτείες της Παλαιστίνης εγκαταλείπονται και οι μοναχοί καταφεύγουν στη Μικρασία, όπου και ιδρύουν το μοναστηριακό συγκρότημα του Λάτμου στην περιοχή της Μιλήτου· Λάτρος ονομάστηκε εξαιτίας της λατρευτικής δραστηριότητάς τους.

Στο Βυζάντιο, σε Ευρώπη και Ασία, η εποχή (μέσα 7ου-8ου αιώνας) των λεγόμενων σκοτεινών χρόνων χαρακτηρίζεται από την παρακμή των μεγάλων αστικών κέντρων και των μητροπόλεων, με επακόλουθο την αγροτοποίηση του εναπομείναντος πληθυσμού και τη στρατιωτικοποίηση των επικοινωνιών και του οδικού και ναυτικού δικτύου. Οι λεηλασίες των εισβολέων, με τις καταστροφές, την παρακμή και την ανέχεια που προκαλούν, είναι συνθήκες πρόσφορες για τη δημιουργία κλίματος φοβίας, ανασφάλειας και δεισιδαιμονίας: προφητείες και προρρήσεις, πάντα καταστροφικού περιεχομένου αυτή την περίοδο, βρίσκουν πεδίο ευρείας διάδοσης [θα θυμίσω χαρακτηριστικά την περί τον Ψευδομεθόδιο πλούσια εσχατολογική φιλολογία]. Οι εξωτερικές απειλές αλλά και οι φυσικές καταστροφές, σεισμοί, πυρκαγιές, λιμοί, λοιμοί και καταποντισμοί, εξηγούνται μόνο γιατί δηλώνουν την οργή του θεού κατά των παρανομούντων χριστιανών· είναι θεοση-

μείες, που, όπως λέει ο όρος ετυμολογικά, φανερώνουν τη θεία βούληση: «Γρηγορείτε», έλεγε η προδρομική ρήση, «ήγγικε γαρ η βασιλεία των ουρανών»· «Μετανοείτε», δηλώνουν τώρα οι θεοσημείες [ας θυμίσω ότι «Μετανοείτε» είναι το όνομα δημοφιλούς αγίου της Λακωνίας, του Νίκωνα]· «καιρός να επανέλθετε στην ευθεία οδό που η τριβή και η ενασχόληση με τα κοσμικά κοινά σας έκανε να εγκαταλείψετε», δηλώνουν με τον τρόπο τους οι θεομηνίες-θεοσημείες.

Η θεωρία της θείας παιδείας, δηλαδή του μαθήματος που πρέπει να απορρέει από τις θεόπεμπτες καταστροφές, είχε ολοκληρωτικά τότε γίνει αντικείμενο επεξεργασίας κυρίως από τους εκκλησιαστικούς ταγούς στην καθεδρική τους ομιλία από τον άμβωνα. Ο όρος «παιδείση» αρχίζει να σημαίνει παιδεμα – και αυτό χωρίς καμία ευθύνη των δασκάλων της εποχής· το ρήμα *παιδεύω* βρίσκει προοδευτικά τη σημασία που έχει σήμερα και που τόσο φαίνεται να εκπλήττει τους μελετητές, που δεν είναι εξοικειωμένοι με τη βυζαντινή θεωρία του τέλους του κόσμου και με την αμαρτία σαν αίτιό του· η θεωρία αυτή, που στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε ιουδαϊκή επίδραση, αφορά τη συσχέτιση αμαρτίας με τη διά της παραδειγματικής τιμωρίας επανόρθωση.

Είναι οπωσδήποτε γνωστό ότι η ανάσταση, δηλαδή η αναγέννηση μετά την αμαρτία και την τιμωρία, προϋποθέτει την ειλικρινή μετάνοια: μόνο μετάνοια ψυχής, λόγου, αλλά και κυρίως με έργα μπορεί να απαλύνει την οργή του θεού. Αυτήν την πνευματική συνέχεια, που από την ηθική κατάπτωση, την αμαρτία, χάρη στην παιδεία, διαμέσου της τιμωρίας, οδηγεί στη μετάνοια και στην ανάληψη, εξέφρασε μια σειρά έργων της βυζαντινής γραμματείας, κυρίως μετά τις επανειλημμένες καταστροφές και συρρικνώσεις που γνώρισε η αυτοκρατορία και το κράτος της, κλυδωνούμενο από εξωτερικούς εχθρούς και συχνά απειλούμενο από εσωτερικούς πολεμίους, κυρίως τους αιρετικούς, όπως, π.χ., τους Παυλικιανούς στα ανατολικά σύνορα.

Ως βασικό παράδειγμα του φιλολογικού ηθικοπλαστικού αυτού είδους θα αναφέρω τους λόγους του πατριάρχου Φωτίου προς τους Κωνσταντινοπολίτες, λόγους που εκφώνισε από τον άμβωνα της Αγίας Σοφίας όταν για πρώτη φορά τα ρωσικά πλοία, στις 18 Ιουνίου του 860, επωφελούμενα από την απουσία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' και του στρατεύματος στην Ασία στον κατά Αράβων πόλεμο, παραβίασαν τη ναυτοφρουρά της βυζαντινής πρωτεύουσας και εδihώσαν τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, σκορπώντας τρόμο, αλλά και κατάπληξη για το εγχείρημα, στους κατοίκους της Βασιλεύουσας και αυτής της νησιωτικής Προποντίδας.

Μόνο η με τα εγκόσμια υπερβολική και άκαιρη ενασχόληση των Βυζαντινών, μόνο η προς τα υλικά αγαθά άμετρη προσήλωσή τους, εξηγεί τη «θεοσημεία» της ρωσικής επιδρομής, αυτού του άγνωστου ως τότε έθνους, που όπως λέει ο Φώτιος, δεν δίστασε να διασχίσει ποταμούς και ωκεανούς για να έρθει με μορφή τιμωρού μπρος στη Βασιλεύουσα.

Λογικά το μεγαλύτερο μέρος των σχετικών ομιλιών του Φωτίου [που πολλοί τις παραλλήλισαν ως έμπνευση με τον Ακάθιστο Ύμνο του Σεργίου και την αβαροσλαβική πολιορκία της Πόλης] είναι αφιερωμένο στην έκθεση των διαπραχθεισών αμαρτιών από το, μοναχά κατά το όνομα, χριστώνυμο πλήρωμα και βέβαια στην προτροπή για μετάνοια, τη μόνη διαγωγή που μπορεί να κατευνάσει τον Θεό, να επιφέρει παραμυθία στους πεπονημένους και βέβαια να αποτρέψει ευρύτερες καταστροφές.

Ανέφερα κάπως διεξοδικά τα φωτειανά περιστασιακά της ρωσικής κατά της Κωνσταντινούπολης απειλής κείμενα, όχι μόνο γιατί είναι δείγματα βαθιάς έμπνευσης και οφείλονται σε έναν από τους στυλοβάτες του βυζαντινού πνεύματος και της πρώτης βυζαντινής αναγέννησης, αλλά κυρίως γιατί η κειμενολογική εξέταση και η οργάνωση των δύο ομιλιών του Φωτίου μάς επιτρέπει να καθορίσουμε: 1) τα θέματα που θα αναπτύξει γ

κατοπινή συγγενής φιλολογική παραγωγή, 2) την αιτιολογική συσχέτισή τους, 3) τις έννοιες [κυρίως τις λέξεις-κλειδιά θα λέγαμε], που βλέπουμε να επαναλαμβάνονται αδιάκοπα αργότερα [όπως «κρίμασι οἷς οἶδε Κύριος»] και βέβαια 4) τις περιπτώσεις που απαιτούσαν μια τέτοια παραμυθητική και προτρεπτική συνάμα φιλολογική παραγωγή. Σχετίζονται όλες με τη δυσπραγία του γένους.

Είναι γνωστό ότι οι περιπτώσεις αυτές, δηλαδή η κατά των βυζαντινών κυρίως πόλεων απειλή από εξωτερικούς εχθρούς, θα γίνουν με τον καιρό συχνές και στα χρόνια των Παλαιολόγων, εξαιτίας της τουρκικής προόδου, συχνότατες. Θα απασχολήσουν, όχι μόνο ιερωμένους, που καθήκον τους είχαν την ενθάρρυνση του ποιμνίου τους κατά τις δύσκολες ιστορικές συνθήκες, αλλά θα γίνουν μέλημα των αυτοκρατόρων [όπως, π.χ., βλέπουμε στα κείμενα του Μανουήλ Παλαιολόγου], των κρατικών λειτουργών και των πνευματικών ανθρώπων: οι ομιλίες και η επιστολογραφία της εποχής των Παλαιολόγων είναι κατάμεστες παρόμοιων προτρεπτικών και παρηγορητικών νουθεσιών, όπως, π.χ., το *Περί Ομονομίας* του Μαγίστρου [αναφέρω επίσης τα έργα του Κυδώνη, του Οιναιώτη, του Πλανούδη, του Γαβρά κ.ά.].

Πριν σταθώ στα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα του τέλους της εποχής των Παλαιολόγων, που σχετίζονται με την τουρκική κατάκτηση, θα ήθελα να θυμίσω ότι τα πιο εύγλωττα κείμενα, εκτός από τα γραπτά του Θωμά του Μαγίστρου, είναι αυτά που προσφέρουν οι διηγήσεις των τριών αλώσεων της Θεσσαλονίκης από τους εξωτερικούς επιδρομείς. Εννοώ: 1) την άλωση του 904 από τους Άραβες, την οποία εξιστορεί ο Καμενιάτης [είναι αυτονόητο ότι δεν συμεριζομαι την άποψη του Sencenko για τη μετατόπιση της χρονολογίας του κειμένου του Καμενιάτου], 2) την άλωση του 1185 από τους Νορμανδούς, που μας διέσωσε το τραγικά πλούσιο κείμενο του μητροπολίτη Ευστάθιου, και βέβαια 3) την τελευταία άλωση του 1430 από τους Τούρκους, άλωση που εξι-

στορεί ο Ιωάννης Αναγνώστης. Από τα τρία αυτά συναφή κείμενα, το πιο εμπεριστατωμένο και το πιο χρήσιμο για την έρευνα μας μένει κυρίως το κείμενο του Ευστάθιου: είναι αυτό που μας περιγράφει την αίγλη και τη δόξα της «καλλίστης Θεσσαλονίκης» σε σύγκριση με την κατάπτωση που γνώρισε, όπως δείχνουν τα αμαυρά χρώματα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να δείξει τη μετά την εισβολή των Νορμανδών κατάσταση.

Οπωσδήποτε πρέπει να πούμε ότι το είδος της φιλολογικής παραγωγής που περιγράφουμε, παρόλο που απορρέει κατά κάποιον τρόπο από την παλαιότερη ηθικοπλαστική λογοτεχνία και μολονότι σχετίζεται με τα κείμενα που πραγματεύονται προφητικά τα πεπρωμένα του Βυζαντίου, αντίθετα από τα εσχατολογικά σωτηριολογικά κείμενα, είναι προϊόν αυτόπτων μαρτύρων των γεγονότων.

Οφείλεται κυρίως στη γραφίδα ιερωμένων, που βέβαια αποβλέπουν τώρα στο να στηρίξουν, αν όχι το αιώνιο της πολιτείας, το αιώνιο της ορθοδοξίας και της πίστης, που στο ανακύκλωμα των χρόνων, και με προϋπόθεση πάντα ότι η αμαρτία θα εξαγνισθεί με βαθιά και ειλικρινή μετάνοια, θα ξαναφέρει τη δυνατότητα παλιγγενεσίας, ανόρθωσης και επανασύνδεσης με το ένδοξο παρελθόν. Αυτό άλλωστε, η δυνατότητα δηλαδή ανάστασης, ήταν το μάθημα που οι Βυζαντινοί συγκράτησαν μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης κατά το έτος 1204 στα χέρια των Λατίνων: η παλιννόστηση στην εστία του γένους το 1261 έδειξε την ηθική ανασυγκρότηση του παραστρατημένου κράτους των τελευταίων Αγγελοκομνηνών.

Αυτό το κράτος είχε επικρίνει με τους λόγους που έγραψε ως εκπρόσωπος του Θεόδωρου Λάσκαρι ο Νικήτας Χωνιάτης, αλλά και ο αδελφός του Μιχαήλ, αυτήν την επιτυχή προσπάθεια ανασύστασης έδειξαν οι νίκες του νικαιακού στρατού, κυρίως υπό τον Βατατζή, που έφτασε ως τα βάθη της Μακεδονίας: λογικά ο αναστημένος κόσμος του Βυζαντίου απένειμε χάριτες στον Δεσπότη

Βασιλέα Χριστό, που συγχώρησε τις αμαρτίες και επέτρεψε τη νίκη μέσω του αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου· λογικά ονόμασαν τον Μιχαήλ, Δεύτερο και Νέο Κωνσταντίνο ως το όργανο της αναγέννησης του γένους, όπως ο θρύλος δεν έπαψε ποτέ να θέλει και να λέει ότι θα γίνει το ίδιο [πάλι με χρόνια με καιρούς] με τον μάρτυρα αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Όπως και να έχει, το πλήρωμα του χρόνου θα πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τη θεϊκή βούληση: ο φόβος ότι ο Κύριος εγκατέλειψε τελειωτικά το παραστρατημένο ποίμνιο είχε απόλυτα καταλάβει τους απανταχού Βυζαντινούς των χρόνων πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

Η ραγδαία πρόοδος των τουρκομανικών στρατευμάτων στη Μικρασία [που είχε «αιχμαλωτισθεί άπασα», όπως λέει ένα χρονικό στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα], οι καταπατήσεις και οι απρέπειες κατά των βυζαντινών χριστιανικών εκκλησιών από τους απίστους [ο Οιναιώτης στην ακόμη ανέκδοτη αλληλογραφία του, δακρύβρεχτος αναφέρει τις μαγαρισμένες από τους Τούρκους του Χαλήλ «μολυβδοσκέπαστες» εκκλησίες της περιοχής της Ραιδεστού, ήδη γύρω το 1326, πολύ δηλαδή πριν από την πτώση της Καλλίπολης και την εισβολή των Τούρκων στην Ευρώπη]. Τέλος, οι αιχμαλωσίες και οι σφαγές των πληθυσμών, οι αλλαξοπιστήσεις και οι άλλες κακοδαιμονίες, μαρτυρούσαν, όχι μόνο την οργή του Κυρίου, αλλά την αμετάκλητη καταδίκη του άλλότε «εκλεκτού λαού», του Νέου Περιούσιου «κρίμασι οἰς οἶδε Κύριος», όπως επαναλαμβάνουν τα πατριαρχικά κείμενα της εποχής.

Λογικά η λέξη «κρίμα», από απόφαση μιας κρίσης έφτασε να σημαίνει καταδικαστική απόφαση, η βαριά κατάρα του λαού μας, «το κρίμα μου να σ' εύρη» είναι αναμφισβήτητη εφαρμογή της σημασιολογικής αυτής εξέλιξης. Χαρακτηριστικά τα κείμενα που αναφέρονται στη δυσπραγία των χρόνων αυτών είναι τώρα περισσότερο παραινετικά παρά προτρεπτικά, όλα δείχνουν ότι αμετάκλητη πια είναι η θεϊκή καταδικαστική απόφαση. Έτσι βιαστικά,

για παράδειγμα, θα αναφέρω τα κατά τη γνώμη μου αντιπροσωπευτικά γραπτά της τάσης αυτής: ο Η. Hunger θα τα κατέτασσε στην ομάδα των κειμένων της πρακτικής ρητορικής – είναι κείμενα που υπαγορεύει πόνος ψυχής για το κλυδωνούμενο σκάφος της πολιτείας και της ορθοδοξίας. Αναφέρω κατά κύριο λόγο αυτά που κάπως σχετίζονται με την περιοχή της Θράκης και της Μακεδονίας, π.χ. την ομιλία του Φιλόθεου Κόκκινου προς τους κατοίκους της Ηράκλειας του Πόντου που μετά την άλωση της πόλης τους το 1351 και τη δήλωσή της κατέφυγαν στη Θράκη και στη Μακεδονία· είναι τέλειο παράδειγμα τόσο στις εκφράσεις όσο και στο περιεχόμενο του είδους που αναλύω· και θα προσθέσω ομιλίες, σχετικές με τη Θεσσαλονίκη, όπως των τελευταίων βυζαντινών μητροπολιτών της πόλης, του Ισίδωρου Γλαβά (1380-1396) και την, ακόμη νομίζω αδημοσίευτη, συλλογή των ομιλιών του Γαβριήλ (1397).

Όσον αφορά την Κωνσταντινούπολη θα αναφέρω ιδιαίτερα την ομιλία του Δωρόθεου Ιερωτάτου Μητροπολίτου. Από την απλή ανάγνωση των συγκινητικών, θα έλεγα μάλιστα των συνταρακτικών, ακόμη κειμένων, που μέσα στο σκοτάδι των καιρών δεν παύουν να τρέφουν την άσβηστη λυχνία της πίστης, διαφαίνεται η ηθική κατάπτωση των κατατρεγμένων από την ιστορία Βυζαντινών, για την ανομία και για τα λάθη. Δικαιώνεται έτσι ο εθνικός μας ποιητής Κωστής Παλαμάς, που βίαια, αλλά θα έλεγα παραστατικά, έγραψε την πικρή αλλά και τραγική αλήθεια για τους Κωνσταντινοπολίτες των αμαρτωλών εκείνων καιρών στον «Δωδεκάλογο του Γύφτου». Για τους Βυζαντινούς, που τυφλωμένοι από την ενωτική και ανθενωτική διαμάχη γράφει ο Παλαμάς ότι περίμεναν τον Τούρκο μακελάρη να πάρει την πόρνη Πόλη.

Χριστός όμως είναι ο παιδεύων και πάλιν ιώμενος· η σωτηρία μετά την αμαρτία και τη μετάνοια. Εναγωνίως οι υπόδουλοι των πρώτων μετά την άλωση χρόνων περίμεναν την των χρόνων συντέλεια. Με τον καιρό μετρούσαν και ξαναμετρούσαν, μέρες, μή-

νες, χρόνια σκλαβιάς, προσμένοντας μάταια το πλήρωμα των προφητειών: την ανάσταση δηλαδή του γένους και της Πόλης. Η τραυματική αυτή εμπειρία διατρέχει όλη νομίζω τη νεοελληνική ιστορία ως σχεδόν σήμερα.

Β. Το Μεταβυζάντιο

ΑΔΙΑΣΠΑΣΤΟΣ ΚΡΙΚΟΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ανάμεσα στον αρχαίο [στον ελληνιστικό κυρίως ελληνισμό] και στον σύγχρονο, η ιστορία του εξηγεί την ειδοποιό ψυχосύνθεση των Νεοελλήνων και καθορίζει την σχέση τους με την Ευρώπη και τα Βαλκάνια, υπαγορεύοντας, υπόγεια έστω και λάθρα, τη διαχείριση, από την πολιτεία, αλλά και από τους απλούς πολίτες, του «ένδοξου» παρελθόντος. Ξένο βέβαια τελείως το βυζαντινό επίτευγμα από την κυρίαρχη πεποίθηση ότι το Βυζάντιο αποτέλεσε ένα χιλιόχρονο θεοκρατικό σκοταδιστικό σχήμα, πλήρες από ανατολικό δεσποτισμό.

Παρεξηγημένο λοιπόν το Βυζάντιο... Παρεξηγημένο ιδιαίτερα όταν το συγκρίνουν με το αρχαιοελληνικό μεγαλείο, έστω και αν αναγνωρίζεται έτσι η ιστορική συνέχεια του ελληνισμού. Παρεξηγημένα τα πνευματικά του ενδιαφέροντα και οι διανοούμενοί του, που προέρχονται αποκλειστικά σχεδόν από τις εκκλησιαστικές τάξεις.

Χαρακτηριστικά θα πω εδώ ότι ενώ η αρχαιοελληνική γλώσσα έδωσε τα ονόματα των επιστημών [και ιδιαίτερα της φιλοσοφίας αλλά και του θεάτρου] καθώς και του αντικειμένου τους σε όλες σχεδόν τις νεότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, το Βυζάντιο κληροδότησε γλωσσικά στην Ευρώπη όρους που σχετίζονται σχεδόν όλοι, με τις ιδεολογίες, με τη θρησκεία και την εκκλησιαστική πρακτική. Αναφέρω ως παράδειγμα τους όρους: ορθοδοξία, καθολικός,

κοιμητήριο, αίρεση και αιρετικός, ιεραρχία και εικονοκλάστης, λέξεις που τόσο χρησιμοποιούν οι νέοι της εποχής μας, αυτοί που αρνούνται την όποια αυθεντία.

Σχολαστικισμός, λογιολατρισμός και σκοταδισμός ταυτίζονται σχεδόν σήμερα με τον βυζαντινισμό για να περιγράψουν μια περίπλοκη σκέψη, που αποστασιοποιήθηκε από το αρχαίο ορθολογιστικό πνεύμα, και από την ανθρωπιστική ενατένιση της κλασικής παιδείας· θέσεις ακραίες αυτές δηλώνουν πασιφανώς την άγνοια του βυζαντινού κατορθώματος. Λίγοι άλλωστε γνωρίζουν [ακόμη και στην Ελλάδα] τη βαθιά προσήλωση των Βυζαντινών στις ανθρωπιστικές αρχές. Ενδείκνυται νομίζω να θυμίσω εδώ, έστω και εξωθεματικά και παρενθετικά, μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία που βεβαιώνουν την αλήθεια των λεγομένων μου.

Ενδεικτικά αναφέρω ότι η βυζαντινή νομοθεσία απαγορεύει το «μετά βασάνων εξετάζεσθαι» (είμαστε παρασάγγες μακριά από τις συνήθειες της Ιεράς Εξέτασης των Δυτικών) και ότι η περιώνυμη βυζαντινή διπλωματία είχε ως αρχή την εξυπηρέτηση της παγκόσμιας ειρήνης, σύμφωνα με τον τίτλο του «Ειρηνοποιού», τον οποίο έφερε ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου, αλλά και τη διατήρηση του «status quo» που εγγυόταν την Pax Romana. «Μολονότι είμαστε βέβαιοι για τη νίκη των όπλων μας, προτιμάμε να συνάψουμε ειρήνη, γιατί πιστεύουμε ότι ο νικητής ζει κάκιστα εξαιτίας των δακρύων που χύνουν οι ηττημένοι» (οίμαι τον νενικηκότα κάκιστα ζειν εξ' ων δακρύουσιν έτεροι). Αυτό υπεστήριξε ο πρέσβης του τροπαιούχου Ιουστινιανού, Ιωάννης Πατρίκιος, εμπρός στον Πέρση βασιλέα Χοσρόη. Αυτή η περί ειρήνης θεωρία και μέριμνα των Βυζαντινών καταγράφεται και στην εσωτερική πολιτική, με την άσκηση της «φιλάνθρωπίας» ως της ανώτατης αυτοκρατορικής αρετής. Αυτή άλλωστε οδήγησε τους Βυζαντινούς στην κατάργηση της έννομης δουλείας ήδη τον 12ο αιώνα. «Ο Θεός μάς αποκαλεί υιούς όλους εμάς και εμείς τολμάμε να υποβιβάζουμε τους αδελφούς μας σε τάξη δούλων» θα γράψει ο Ευστάθιος Θεσ-

σαλονίκης στον Μανουήλ Κομνηνό, τον αυτοκράτορα που, καταργώντας τη δουλεία, εγγυήθηκε τις προσωπικές ελευθερίες των Βυζαντινών. Αυτός ο ανθρωπισμός τραυματίστηκε από χριστιανούς το 1204 και πλήγηκε θανάσιμα από μουσουλμάνους το 1453.

Θα πω τώρα, χωρίς αυτό να φανεί παραδοξολογία, ότι νομίζω πως η καινούργια παγκόσμια δύναμη, η Αμερική, αν και έχει για πρότυπο και υπόδειγμά της, όπως λέγεται, την αρχαία Ρώμη, οφείλει την ύπαρξή της στη βυζαντινή ιστορία και στο δραματικό τέλος της. Η πρόθεσή της άλλωστε να διασώσει τις αξίες του πολιτισμένου κόσμου, την κάνουν να προσεγγίζει και ιδεολογικά στο Βυζάντιο. Θα αναφέρω λοιπόν βιαστικά ότι η εγκατάσταση των μουσουλμανικών δυνάμεων [Τούρκων αλλά και Μογγόλων, Μαμελούκων κ.ά.] στην ανατολική Μεσόγειο και στον Πόντο, στέρησε και απέκλεισε τους χριστιανικούς στόλους των Δυτικών [Γενοβέζων, Βενετών κ.ά.] από τους δρόμους της Ασίας, δρόμους του μεταξιού και των μπαχαρικών, που αποτελούσαν τα πολύτιμα είδη [πρώτες ύλες] του διεθνούς τότε διαμετακομιστικού εμπορίου. Η αναζήτηση νέων οδών που θα οδηγούσαν στην Ανατολή, στις Ινδίες, παρακάμπτοντας τα μουσουλμανικά κράτη, αποτελούσε το κύριο μέλημα των χριστιανικών δυνάμεων της τότε Μεσογείου.

Ο πολυπράγμων Χριστόφορος Κολόμβος, Γενοβέζος που έζησε και στη Χίο κατά την εκεί γενοβέζικη κυριαρχία, καπετάνιος με ευρεία ναυτική εμπειρία, ασφαλώς θα γνώριζε τα *Μετεωρολογικά* του Αριστοτέλη, τα οποία είχε ήδη μεταφράσει ο Θωμάς Ακινάτης στα μέσα του 14ου αιώνα. Κατά τα *Μετεωρολογικά* λοιπόν, η γη είναι «σφαίρα και πάνυ μικρά»· έτσι μπορείς να φτάσεις σε όποιο σημείο της θέλεις, ξεκινώντας είτε από την ανατολή είτε από τη δύση. Την παρατήρηση αυτή ο Αριστοτέλης την έκανε όντας στην Κύπρο, όπου διαπίστωσε, όπως γράφει, ότι οι αστερισμοί στον ουρανό της Κύπρου δεν είχαν την ίδια θέση που είχαν στον ουρανό της Ελλάδας, πράγμα που τον οδήγησε στο συμπέρασμα για τη

σφαιρικότητα της γης. Το γεγονός ότι η Αμερική ονομάστηκε άλλωστε πρώτα, όπως είναι γνωστό, «Δυτική Ινδία» δείχνει, αν μη τι άλλο, την πρόθεση αυτών που την ανακάλυψαν το 1492, σαράντα δηλαδή χρόνια μετά την πτώση της Πόλης.

Ακριβώς την ίδια χρονιά οι χριστιανικότετες δυνάμεις της Ισαβέλας της Καθολικής καταλαμβάνουν τη Γρανάδα, σηματοδοτώντας την έξοδο όλων των μουσουλμάνων από τη χριστιανική Ευρώπη. Επίσης διώχνουν τους Εβραίους της Ισπανίας, στην προσπάθειά τους να επιβάλουν την πρώτη συστηματική εθνοκάθαρση που γνωρίζει η Ευρώπη. Πολλοί από τους Εβραίους αυτούς κατέφυγαν στη Μακεδονία και στη Θεσσαλονίκη, όπου οι απόγονοί τους είχαν το τραγικό τέλος που τους επεφύλαξε η «πολιτισμένη» ναζιστική Γερμανία.

Λογικά λοιπόν το 1492 περισσότερο ίσως και από το 1453 θεωρείται το τέλος του Μεσαίωνα για όλη την Ευρώπη και η αρχή της αναγέννησης, που παρά το καλλιτεχνικό θαύμα της Ιταλίας, σημαίνει την προοδευτική εγκατάλειψη της Μεσογείου εμπρός στα λιμάνια του Ατλαντικού, λιμάνια που κατακλύζει τώρα ο χρυσός του αμερικανικού Eldorado, σηματοδοτώντας έτσι την αρχή του Νέου Κόσμου και της ιστορίας των μοντέρνων χρόνων.

Παγιδευμένο λοιπόν το Βυζάντιο ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση από το τέλος κιόλας του 11ου αιώνα [η μάχη και η συγκλονιστική ήττα στο Μαντζικέρτ το 1071 συμπίπτει με την πτώση του Μπάρι, τελευταία βυζαντινή κτήση στην Ιταλία], το πρώην παγκόσμιο Βυζάντιο ψυχорράγησε το 1204 και εξέπνευσε το 1453, παρασύροντας μαζί με την πτώση της πρώην παγκόσμιας Νέας Ρώμης και τις δοξασίες και τις προφητείες για την αιωνιότητά της. Μπορεί η μόνη εκτός ισλαμικής κατοχής ορθόδοξη δύναμη, η Ρωσία, να διεκδικήσει τη συνέχειά του (η Μόσχα αυτοαποκαλείται τον 16ο αιώνα Τρίτη Ρώμη), μπορεί οι υπόδουλοι λαοί που βρέθηκαν στη σφαίρα της επιρροής ή στην επικράτεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας [ιδιαίτερα βέβαια οι Έλληνες-Ρωμιοί] να τρέφονται στο

εξής με ελπίδες, όπως αυτή που εκφράζει το ποντιακό τραγούδι [η Ρωμανία κι αν πέρασε, ανθεί και φέρει κι άλλο], και η πίστη για τον θρύλο, τη μελλοντική δηλαδή ανάσταση του Μαρμαρωμένου βασιλιά, του τελευταίου Κωνσταντίνου, μπορεί ακόμη, ένας τεράστιος σταυρός να περιμένει να αναρτηθεί κάποτε στον τρούλο της Αγιασοφιάς [λέγεται ότι βρισκόταν ως το 1917 στην Οδησό, περιμένοντας το πλοίο που θα τον έφερνε στην απελευθερωμένη Κωνσταντινούπολη], ένα ωστόσο είναι σίγουρο, ότι η Κωνσταντινούπολη, αν και κατακτήθηκε και από τους Λατίνους το 1204 και από τους Οθωμανούς το 1453, έμεινε πάντα, παρ' όλα τα παθήματά της αυτά, αναφορά αίγλης και μεγαλείου. Έτσι ο Μωάμεθ Β' θα προτρέψει τα στρατεύματά του να καταλάβουν την «πολυάνθρωπον και μεγάλην πόλιν, βασίλειον των πάλαι ποτέ Ρωμαίων, ες άκρον ευδαιμονίας και τύχης και δόξης ελάσασαν, κεφαλήν γεγενημένην της οικουμένης [απόδειξη αυτό του άλλοτε παγκόσμιου ρόλου της], ης το κλέος, συνεχίζει ο Μωάμεθ, πάσαν επήλθε την οικουμένην».

Είναι λοιπόν αξιοσημείωτο ότι η θέση της Κωνσταντινούπολης, όχι μόνο ως του κόσμου Βασιλεύουσας, αλλά και ως του κατεξοχήν θαυμαστού πολεοδομικού κατορθώματος του Μεσαίωνα, έμεινε ανεπηρέαστη και αλώβητη παρά τις αντιξοότητες της αυτοκρατορίας. Η Κωνσταντινούπολη φτιάχνει αυτοκράτορες – η πρώην αρχαία Roma mobilis γίνεται στη Νέα Ρώμη Βασιλεύουσα, πάγια εστία αυτοκρατορίας και έδρα αμετακίνητη αυτοκρατόρων, Πόλις νομιμοποιούσα τις αυτοκρατορικές διεκδικήσεις: στο εξής όποιος κατέχει την Κωνσταντινούπολη είναι κύριος της αυτοκρατορίας και συμβολικά του κόσμου. Αυτό γράφει στον Μωάμεθ ο Κριτόβουλος Ιμβριώτης στην αφιερωτήρια επιγραφή της ιστορίας του, όταν τον αποκαλεί «Κύριον Γης και Θαλάσσης» μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης ή μάλλον χάρη σ' αυτήν. Και γι' αυτό, οι Τούρκοι κατακτητές της θα φέρουν στο εξής ως τίτλο τους το: «Σουλτάνος, Βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ασίας, Ευρώπης και των

εξής» και θα αναφέρονται [όπως ο Μωάμεθ Β' στο γράμμα προς τον δόγη Μοτσενίγο το 1480] στο «κράτος της κοσμοκρατορικής βασιλείας τους». Κληρονομιά λοιπόν η παγκοσμιότητα, που η εξουθενωμένη Κωνσταντινούπολη παρέδωσε ακέραια στους νέους της κυρίου [και που αυτή είχε παραλάβει από την αρχαία Ρώμη], άσχετα όμως τώρα πια από το πρόσωπο του αυτοκράτορα, από την εθνικότητα και από τη θρησκεία του.

Η βυζαντινή κληρονομιά, «το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο», θα ζήσει μέσα σ' αυτό τον νέο κόσμο ως η αναφορά σε έναν νέο ουμανισμό, τον ανθρωπισμό που μετουσίωσε το αρχαίο μάθημαμπολιάζοντάς το με τον χριστιανισμό, αυτό το μάθημα που μετέφεραν στη Δύση οι διανοούμενοι της Κωνσταντινούπολης φεύγοντας, την πνευματική κενότητα του κατακτητή.

Η Εκκλησία θα οικειωθεί το σύμβολο του δικέφαλου αετού [όπως άλλωστε και πολλά ευρωπαϊκά κράτη: Ρωσία, Πολωνία, Αυστροουγγαρία, ως και η Αλβανία], ενώ ο πολύς λαός, υποσυνείδητα σχεδόν, θα περιμένει ακόμη [ιδιαίτερα βέβαια οι Νεοέλληνες] αυτό που «Δεν χωρά ανθρώπου νους, να δει και πάλι δηλαδή, στην Πόλη ζωντανούς, τον πετρωμένο βασιλιά και τον Ακρίτη Διγενή».

Αυτή είναι ίσως για τους Νεοέλληνες η πνευματική υποθήκη της παρωχημένης πια αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, σχετικά με αυτές που ονομάζουν «Αλησμόνητες πατρίδες», αυτό το τελευταίο κατάλοιπο της Μεγάλης Ιδέας, ενός σθεναρά ριζωμένου ιδεολογήματος, στην καρδιά του μόνο Βαλκάνιου λαού που δεν ελευθέρωσε την κοιτίδα της ύπαρξής του, δηλαδή τη Βασιλεύουσα Κωνσταντινούπολη.

Η νεοελληνική πρωτεύουσα Αθήνα, που παρά την αρχαία της δόξα δεν ήταν στο Βυζάντιο παρά ένα ταπεινό πόλισμα, όπως γράφει στο τέλος του 12ου αιώνα ο μητροπολίτης Μιχαήλ Χωνιάτης [ο κακώς λεγόμενος Ακομινάτος], εκδικήθηκε την Κωνσταντινούπολη, που για να υπογραμμίσει το κλέος της ονομάστηκε Νέα Ρώ-

μη, Νέα Ιερουσαλήμ, Νέα Σιών, αλλά ουδέποτε «Νέαι Αθήναι», επωνυμία που ήταν καταδικαστέα λόγω του ειδωλολατρικού μεγαλείου της αρχαίας Αθήνας. Ψυχαναλυτικά σχεδόν η νεοελληνική παράδοση και παιδεία, με την Αθήνα ως αναφορά, αγκιστρώθηκαν στο μεγαλείο της αρχαιότητας, αυτό το παγκόσμια πια αναγνωρισμένο, παραγνωρίζοντας όμως και αγνοώντας ολότελα σχεδόν το έργο του χιλιόχρονου και «ένδοξου», όπως έγραψε ο Καβάφης, βυζαντινισμού. Μένει όμως το βυζαντινό κατόρθωμα ζωντανό σαν θεμέλιο της εθνικής ταυτότητας κάθε Βαλκάνιου, αλλά και σαν ξύπνημα και προσήλωση στις αρχές που στηρίζουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ως τα σήμερα. Εννοώ τη χριστιανοσύνη, τη ρωμιοσύνη και την ελληνοσύνη, που αναδεικνύουν ως πρώτη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία, την αυτοκρατορία του ελληνισμού των μέσων χρόνων.

Διοίκηση ρωμαϊκής έμπνευσης, θρησκεία και εκκλησία χριστιανική, και ελληνόφωνη, ελληνοπρεπής πνευματική κίνηση και διανόηση είναι τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του Βυζαντίου· και αυτό ήδη από την αυγή της ύπαρξής του. Από αυτήν την άποψη το Βυζάντιο είναι, όχι μόνο μια βέβαιη ευρωπαϊκή πολιτική ενότητα, αλλά σίγουρα η πρώτη ιστορικά ευρωπαϊκή αυτοκρατορία, σύμφωνα αυτό με τον πάντα επίκαιρο ορισμό του Paul Valery για τον Ευρωπαίο. Τον μεταφέρω συνοπτικά εδώ:

Είναι λοιπόν Ευρωπαίος, κατά τον Valery, αυτός που υπέστη την επίδραση της ελληνικής ορθολογικής σκέψης, που γνώρισε την εμβέλεια των ρωμαϊκών διοικητικών θεσμών και που ζει σύμφωνα με την ιουδαϊκοχριστιανική πνευματικότητα. Κατά τον Valery, Ευρώπη είναι εκεί όπου τα ονόματα του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Κικέρωνα, του Μωυσή και του Παύλου έχουν σημασία και βαρύτητα. Αυτά σε κείμενο γραμμένο το 1922, πολύ δηλαδή προτού γίνει λόγος για Ευρωπαϊκή Κοινότητα και Ευρωπαϊκή Ένωση, θεσμοί που έχουν κάποτε την ανιστόρητη τάση να θεωρήσουν αρχή της Ευρώπης την καρλομαγνική πολιτεία της Δύσης

Και αυτό γιατί ξέχασαν οι Δυτικοευρωπαίοι ότι το πνευμα ταξιδεύει και μεταλαμπαδεύει το ζωογόνο μήνυμά του. Η Κωνσταντινούπολη είναι ο μακροχρόνιος σταθμός του, μετά την Αλεξάνδρεια και πριν από τη Βενετία. Χάρη στις διάφορες αναγεννήσεις που γνώρισε το χιλιόχρονο Βυζάντιο [του Φώτιου και των Μακεδόνων, των Κομνηνών και των Παλαιολόγων] διέσωσε τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που οι διανοούμενοί του διέδωσαν στη Δύση. Στα κείμενα αυτά στηρίχθηκε το πνευματικό ξύπνημα της Ευρώπης· άσχετο τώρα αν για λόγους ξένους από την ιστορική αλήθεια, το κατόρθωμα αυτό το καρπούνται οι Άραβες κυρίως της Ισπανίας. Άλλη μια απόδειξη αυτό της παρεξήγησης που βαρύνει το Βυζάντιο, με επακόλουθο την αθέμιτη, αλλά επίμονη προσπάθεια για εξοβελισμό του από την ιστορία της Ευρώπης. Η περιπέτεια του υπό ίδρυση Μουσείου της Ευρώπης μαρτυρεί την αλήθεια των λεγόμενών μου. Καθήκον των μελετητών της πρώτης ευρωπαϊκής αυτοκρατορίας να αποκαταστήσουν την αξία των βυζαντινών κατορθωμάτων, πολιτικών και πολιτισμικών, στη θέση που τους ανήκει και τους πρέπει. Αυτό και μόνο αποτελεί απλή απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης.

Απόσταγμα, σχεδόν βιωματικό, από την πολύχρονη διδασκαλία μου στη Σορβόνη, το πόνημα αυτό απευθύνεται σε όσους από τους Νεοέλληνες ταλανίζονται με το πρόβλημα της ελληνικής ιστορικής συνέχειας και στους ξένους (κυρίως τους Δυτικοευρωπαίους και τους Αμερικάνους βλαστούς τους) που αρκούνται στην επιλεκτική γνώση του παρελθόντος τους.

Στόχος μου λοιπόν να βάλω, κατά το δυνατόν, έστω εκ του πλαγίου και λάθρα σχεδόν, το Βυζάντιο στη θέση που τα επιτεύγματά του μας υπαγορεύουν: να πω συνοπτικά, εννοώ, αυτά που το αναδεικνύουν ως την πρώτη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία και που εξηγούν, όχι μόνο το πολιτιστικό μεγαλείο του (και αυτό ανεπαρκώς ακόμη γνωστό), αλλά και την ασυνήθη για παγκόσμια δύναμη (όπως ήταν κάποτε το Βυζάντιο) μακροβιότητά του.

Με αυτό το σκεπτικό ως προτεραιότητα, η επιλογή των θεμάτων που ανέπτυξα και ανέλυσα εδώ (πλην του ιστορικού πλαισίου που προτείνω σαν καμβά, θα έλεγα, του κεντήματος) σχετίζεται κυρίως με φαινόμενα μακράς διάρκειας, που μπορούν κάπως να ερμηνεύσουν αντιδράσεις ατομικές ή ομαδικές των Βυζαντινών απέναντι στις προκλήσεις του καιρού τους και ίσως και να εξηγήσουν το «Γιατί» της βυζαντινής πολιτικής εμβέλειας.

από τον πρόλογο της συγγραφής

ISBN: 978-960-501-959-4

9 789605 019594
ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 5959